

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
LƏNKƏRAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

İSLAM QƏRİBLİ

**XX ƏSR AZƏRBAYCAN
ROMANTİZMİNİN TƏDRİSİ**
(M. Hadinin publisistikası və poetik tərcümələri əsasında)

*(Humanitar təmayüllü fakültələrin bakalavr
və magistr pilləsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti)*

**"Elm və Təhsil"
Bakı -2018**

*Lənkəran Dövlət Universiteti Elmi Metodiki Şurasının
27 oktyabr 2018-ci il tarixli iclasının qərarına əsasən çap
olunur (protokol N 2)*

Redaktor: *Yədulla Ağazadə*
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: *Əlizadə Əsgərli*
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Asif Rüstəmli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Aslan Salmanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qədim Ruffullayev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**İslam Eynəli oğlu Qəribli. XX əsr Azərbaycan romantiziminin tədrisi.
(M. Hadinin publisistikası və poetik tərcümələri əsasında)**
Bakı: "Elm və Təhsil" 2018, 224 səh.

XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan romantizmi, mətbuatı, tərcümə sənəti ilə yanaşı, milli Azərbaycan romantizminin yaradıcılarından və görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Hadi(1879-1920) də ali və orta məktəblərdə tədris olunan sənətkarlardan biridir. Zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan bu mütəfəkkir sənətkarın ədəbi irsinin müəyyən qismini onun elmi-publisistik əsərləri və poetik tərcümələri təşkil edir. Mövcud dərsliklərdə sənətkarın bu qəbildən olan əsərləri haqqında, demək olar ki, məlumat verilmir. Ali məktəblərin humanitar təmayüüllü fakültələrinin bakalavr və magisrt pilləsinin tələbələri, dissertant və doktorantlar üçün nəzərdə tutulmuş bu dərs vəsaiti ilə tələbə, dissertant və doktorantlar M.Hadi yaradıcılığı ilə yanaşı, Azərbaycan romantizmi, jurnalistikası və tərcümə sənətinin də mühüm problemləri ilə tanışlıq imkanı qazanacaqlar. Bu dərs vəsaitindən həm də “Xüsusi kurs” və “Seçmə fən”lərin tədrisində istifadə oluna bilər.

ISBN 978-9952-8175-0-7

© İslam Qəribli, 2018

REDAKTORDAN

Azərbaycan xalqının bədii-ictimai düşüncə tarixində öncə Vətən, öncə Millət düşünən işıqlı, nurlu şəxsiyyətlər az deyildir. Onların bütün yaradıcı ömrü millət, xalq yolunda fədakarlıq nümunəsidir. Belə görkəmli ədəbi simalardan biri də, istisnasız olaraq, romantik şairimiz Məhəmməd Hadidir. M.Hadinin yaradıcılığından bəhs etmək, görkəmli sənətkarın, vətənpərvər ziyalının vətən, millət naminə içdən gələn fikir və duyğularına şərhlər vermək, aydınlıq gətirmək ədəbiyyatımızın İ.Nəsimi, M.Füzuli kimi söz, fikir, düşüncə nəhəngləri barədə araşdırma aparmaq qədər şərəfli və məsuliyyətli dir. Etiraf etmək lazımdır ki, yetişməkdə olan nəslin, xüsusən filoloq olaraq hazırlanan mütəxəssislərin klassik ədəbiyyatımızı sevməsi, hərtərəfli qavraması üçün klassiklərin əsərlərində işlədilən rəmzlərin, ərəb-fars tərkiblərinin mənə və mahiyyətinin açılmasının çox böyük əhəmiyyəti var. Klassiklərimizi anlamaq üçün körpü rolunu oynaya biləcək hər hansı bir tədqiqat işinin yazılıb nəşr olunması, şübhəsiz ki, ədəbiyyatımıza və mədəniyyətimizə xidmət-dir və belə əsərlərə ciddi ehtiyac var. Düşünürük ki, xalqımızın tarixində, taleyində milli şair kimi təsdiqini tapan, şeirləri, eləcə də zəngin publisistikası, tərcüməçilik fəaliyyəti ilə zülmətlərdən işığa, cəhalətdən kamilliyə, şərdən, xəyanətdən insanlığa, səadətə yollar arayan, lakin konkret tarixi-elmi səbəblər ucbatından yazı dilində bu günümüz üçün çətin anlaşılacaq ifadələr işlədən M.Hadi irsinin sistemli tədqiqi, şərhli məsələləri ilə məşğul olmaq ədəbiyyatşünaslığın elmimiz üçün çox aktual və əhəmiyyətli olduğu kimi, ədəbiyyatşünas alimlərimiz üçün də şərəf məsələsidir.

Hadişünas və mətnşünas alim kimi elmi ictimaiyyətdə yaxşı tanınan filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İslam

Qəriblinin redaktorluğunu mənə etibar etdiyi “Məhəmməd Hadinin publisistikası və poetik tərcümələri” adlı dərs vəsaiti məhz belə bir işıqlı missiyaya xidmət edir.

Hadişünaslığa müəllifin növbəti töhfəsi kimi dəyərləndirdiyim əsər gərgin əməyin məhsuludur. Monoqrafiyada görkəmli şairin 1905-1919-cu illərdə müxtəlif mətbuat orqanlarında işıq üzü görün publisistik məqalələri, eləcə də poetik tərcümələri ilk dəfə bütöv və sistemli şəkildə tədqiq olunmuş, geniş təhlil işi aparılmışdır. Ön söz, dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat hissələrindən ibarət olan vəsaitdə illər, mərhələlər üzrə M.Hadinin publisistikaya gəlişi, məqalələrində qoyulan, şərhini tapan elmi-tənqidi yazıların həm öz dövrü, həm də bu günümüzün elmi-ədəbi reallıqları baxımından əhəmiyyəti, aktuallığı konkret nümunələr əsasında izah edilmiş, məsələlərə bələdliklə aydınlıq gətirilmişdir.

Dərs vəsaiti ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, M.Hadinin zəngin poetik irsində ifadəsini tapan millət, dil, vətən sevgisi məsələləri şairin çoxsaylı elmi-publisistik məqalələrində bir daha əsaslandırılmış, romantik sənətkarın qəlbinin səsi, ürəyinin harayı həmin əsərlərdə də öz parlaq ifadəsini tapmışdır. Görkəmli şair şeirlərində, ədəbi-publisistik yazılarında, eləcə də poetik tərcümələrində millət üçün lazım olanları hədəfə almış, həqiqətə, insanlığa çağırış motivləri aparıcı istiqamət kimi düşünülmüşdür. Hesab edirik ki, M.Hadinin vətən, millət sevgisinə köklənərək araya-ərsəyə gətirdiyi ədəbi-elmi irsinin tədqiqinə həsr olunmuş bu əsər gənclərimizin filoloq, müəllim və tərcüməçi kimi yetişməsinə öz töhfəsini verəcəkdir. Düşünürük ki, İslam Qəriblinin tədqiqatı təkcə M.Hadi yaradıcılığının deyil, bütövlükdə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, jurnalistikası və tərcümə sənətinin, Vətən tarixinin əhatəli öyrənilməsinə yardımçı olacaq, bakalavr və magistr səviyyələri üzrə mütəxəssis hazırlığına kömək edəcəkdir.

Yədulla Ağazadə
professor

ÖN SÖZ

Özünəqədərki Qərbi Avropa, rus və türk(osmanlı) romantizmindən fərqli cəhətlərə malik olan “Azərbaycan romantizminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində və dünya romantizmi ilə qovuşmasında başlıca simalardan biri, demək olar, bu cərəyanın başçısı”(144, XVII) Məhəmməd Hadidir.

Məhəmməd Hadinin irsi zaman-zaman tədqiqatlara obyekt olmuş, ədibin yaradıcılığı ilə ya dolayısı, ya da birbaşa bağlı olan çoxlu məqalə, bir sıra kitab və monoqrafiyalar nəşr edilmişdir (A.Şaiq, “Məhəmməd Hadinin faciəsi”; Seyid Hüseyn, “Ədəbiyyatımız tarixindən: Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi”; Mir Cəlal, “Şair vətəndaş”; Məmməd Cəfər, “Səni kim unudar?”; Ə. Mirəhmədov, “Məhəmməd Hadi”; B.Vahabzadə, “Sənətkarın faciəsi”; K.Talibzadə, “Mən bir kitab”; A.Zamanov, “Ülvi əməllər şairi”; M.Ağamirov, “Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi”; M.Əlioğlu, “Faciləi istedad”; Z.Əkbərov, “Görkəmli pomantik şair”; K.Əliyev, “Hadi kədəri”; R.Zəka, “Məhəmməd Hadi”; İ.Vahabzadə, “Millətimin imzası”; İ.Qəribli, “Məhəmməd Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poeması”; V.Osmanlı, “Məhəmməd Hadinin pomantizmi” və s.). Lakin bu nəşrlərdə M.Hadinin publisistikası və tərcüməçilik fəaliyyəti müstəqil tədqiqat predmeti kimi seçilməmişdir.

XX əsr Azərbaycan yazıçılarından ən çox dövrü mətbuatla əlaqə saxlayan M.Hadi olmuş, yazdığı əsərlərin demək olar ki, böyük əksəriyyətini isti-isti müxtəlif mətbuat orqanlarında nəşr etdirmiş, həm də bir mühərrir olaraq bir çox qəzet və jurnallarda ədəbi işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Əfsuslar olsun ki, mütəfəkkir sənətkarın mətbuatla əlaqələri qədərincə öyrənilmədiyindən, onun əsərlərinin müəyyən qismi tədqiqatlardan kənar qalmış, əllidən artıq şeiri, doxsana yaxın publisistik və nəsr əsəri, bir neçə tərcüməsi nə kiril, nə də latın qrafkası ilə nəşr olunmamışdır. Bu isə, öz

növbəsində M.Hadi irsinin yarımçıq öyrənilməsinin təkzibolunmaz faktıdır.

XX əsr Azərbaycan mətbuatını Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Haşım bəy Vəzirov, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əliabbas Müznibsiz təsəvvürə gətirmək mümkün olmadığı kimi, 1905-ci ildən ömür və yaradıcılıq yolunun sonlarına qədər Azərbaycan mətbuatında ardıcıl şəkildə bədii, elmi, publisistik və tərcümə əsərləri çap etdirən Məhəmməd Hadisiz də təsəvvürə gətirmək çətindir. M.Hadinin publisistikası və tərcüməçilik fəaliyyətini öyrənmək, əslində XX əsr milli Azərbaycan publisistikası və tərcümə sənətinin müəyyən bir sahəsini öyrənmək deməkdir.

Məlum olduğu kimi, M.Hadi “Həyat” qəzetinin 23 iyul 1905-ci il 35-ci nömrəsində dərc etdirdiyi “Bəyani-həqiqət” adlı məqaləsi ilə mətbuat aləminə gəlmiş və 1910-cu ilin axırlarına – Türkiyəyə gedənə qədər müxtəlif mətbuat orqanları, o cümlədən “Füyuzat” jurnalı, “İrşad”, “Təkamül”, “Yoldaş”, “Təzə həyat”, “Tərəqqi”, “İttifaq” və “Səda” qəzetləri ilə əməkdaşlıq etmiş, yüzlərcə şeir, hekayə, məqalə və tərcümə əsərlərini adları yuxarıda qeyd olunan mətbuat orqanlarında dərc etdirmişdir. M.Hadi Türkiyədə “kənardan gələn ziyalılardan biri kimi hərbi nazirin qətində şübhəli bilinib Osmanlı hökuməti tərəfindən həbs olunub Salonik adasına sürgün edilənə qədər (*kursiv bizimdir – İ.Q.*)” (156, 238) də Azərbaycan mətbuatı ilə əlaqə saxlamış, göndərdiyi şeir və məqalələr Bakıdakı müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc olunmuşdur. 1913-cü ilin axırına yaxın Türkiyədən Azərbaycana qayıdan sənətkar mətbuatla əlaqələrini yenidən bərpa etmiş, 1919-cu ilin may ayına qədər bir sıra qəzetlərdə əsərlərini çap etdirmişdir. M.Hadinin 1905-1908-ci illər ərzində mətbuatda işiq üzü görmüş əsərlərin bir qismi onun 1908-ci ildə Bakıdakı “Kaspi” mətbəəsində nəşr etdirdiyi ilk kitabına – “Firdovsi-ilhamat”a salınmış, bəziləri isə tətibçilər tərəfindən ilk mənbələrdən götürülərək şairin Sovet hakimiyyəti illərində çıxan kitablarına daxil edilmişdir. Müəllifin 1909-1919-cu illərdə yazıb müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc etdirdiyi zəngin ədəbi irsindən 1914-cü ildə Bakıda

nəşr olunan “Eşqi-möhtəşəm” kitabındakı iki şeiri istisna olmaqla sağlılığında kitab halında çap edilməmişdir. Ədibin bu illərdə mətbuatda işıq üzü görün əsərlərinin müəyyən qismi ölümündən sonra çap edilən kitablarına düşsə də, əsərlərin böyük bir hissəsi, xüsusilə publisistikası, bədii nəsr və bir çox tərcümələri indiyə kimi müasir əlifbalarda nəşr olunmamış, geniş oxucu kütləsinə çatdırılmamışdır. Biz bu tədqiqatda ilk dəfə olaraq M.Hadinin sağlılığında müxtəlif qəzet, kitab və jurnallarda çap etdirdiyi publisistik və tərcümə əsərlərinə münasibət bildirmiş, onları küll halında tədqiqata cəlb edərək imkanlarımız daxilində təhlil etmişik.

Mütəfəkkir sənətkarın irsinə istər sağlılığında, istərsə də ölümündən sonra həmişə maraq olmuş, Azərbaycan pomantizmindən, XX əsrin ilk iki onilliyindəki ədəbiyyat və mətbuatdan yazan müəlliflərin əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə M.Hadinin bədii-elmi publisistikası və tərcüməçilik fəaliyyəti ilə bağlı da danışmış, onu yaşadığı dövrün ən unikal, bənzərsiz və yüksək istedad sahibi olan sənətkarlarından biri kimi qiymətləndirmişlər. Təbii ki, biz tədqiqat boyu yeri düşdükcə həmin müəlliflərə və onların əsərlərinə də müraciət etmiş, onlardan səmərəli şəkildə bəhrələnmişik.

Araşdırmanın əsas məqsədi XX yüzilliyin əvvəllərində yetişmiş böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Məhəmməd Hadinin 1905-1920-ci illər Azərbaycan mətbuatı ilə əlaqələrini sistemli şəkildə öyrənməkdən, sənətkarın XX əsrin ilk iki onilliyindəki Azərbaycan ictimai-ədəbi mühiti, jurnalistika və tərcümə sənətindəki yerini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Göstərilən məqsədə çatmaq üçün tədqiqatda bir sıra məsələlərin başlıca vəzifə kimi qarşıya qoyulması və həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bunları, əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-M.Hadinin mətbuat və sənət aləminə gəlişi, “Həyat” qəzeti və “Füyuzat” məcmuəsindəki publisist və tərcüməçilik fəaliyyətini gəniş və əhatəli şəkildə işıqlandırmaq;

-Sənətkarın “Təzə həyat” qəzetində alim-publisist və tərcüməçi kimi fəaliyyətini araşdırmaq; “Firdovsi-ilhamat” kitabında tərcüməsini verdiyi şeir parçalarına münasibət bildirmək;

-“İttifaq”, “Tərəqqi”, “Səda” kimi qəzetlərdə sənətkarın indiyə kimi ədəbi ictimaiyyətə məlum olmayan bir çox elmi-publisist və tərcümə əsərlərini üzə çıxarmaq, filoloji dəyərini müəyyənləşdirmək;

-Ədibin 1914-1919-cu illərdə “İqbal”, “Bəsirət”, “Azərbaycan” və digər mətbuat orqanlarında işıq üzü görmüş publisistik və tərcümə əsərlərini tədqiqata cəlb etməklə M.Hadi yaradıcılığının bütöv mənzərəsi barədə təsəvvür yaratmaq.

Etiraf etmək lazımdır ki, poetik əsərləri və poetik tərcümələri tam şəkildə olmasa da, müəyyən qismi kiril və latın əlifbalarında çap olunan sənətkarın irsinin yarısından çoxunu təşkil edən elmi-publisistik yazıları və nəsr əsərləri, demək olar ki, müasir əlifbalarla nəşr olunmamış, nə sağlığında, nə də sonralar çap olunan kitablarının heç birinə düşməmişdir. Müxtəlif tədqiqatlarda bu əsərlərin bəzilərinə münasibət bildirilsə də, sənətkarın elmi, publisistik irsi, bədii nəsr və tərcümə əsərləri yetərinə araşdırılmamışdır. Araşdırmada bu qəbildən olan əsərlər ilk dəfə geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş, onların elmi-filoloji dəyəri müəyyənləşdirilmişdir.

I FƏSİL

M. HADİNİN ƏDƏBİ-PUBLİSİTİK FƏALİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİ

I.1. MƏTBUAT ALƏMİNƏ GƏLİŞİNƏ QƏDƏRKİ DÖVRƏ ÜMUMİ BİR BAXIŞ

I yirminci əsrin başlanğıcında yeni məzmunlu milli ideologiyanın formalaşması istiqamətində ardıcıl iş apararı, ictimai fikri epoxal bir yüksəkliyə çatdıran şəxsiyyətlərdən biri” (170, 6) olan Məhəmməd Hadi mətbuat və sənət dünyasına gəlişinə qədər üzüntülər, ağrı-acı və məhrumiyətlərlə dolu olan bir ömür yolu keçmiş, həyatın bərkinə-boşuna düşərək yetkinləşmiş, müəyyən təcrübə qazanmışdı. Əsl adı Ağa Məhəmməd olan “Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi hicrətin 1298-ci ilində” (30, N 3) (miladi 1879-cu il – İ.Q.) əsrlər boyu Şərqi elm, şeir-sənət mərkəzlərindən biri kimi tanınan Şamaxı şəhərində, Sarıtorpaq məhəlləsində sayılıb-seçilən bir ailədə anadan olmuşdur. Belə ki, “şairin atası Əbdülsəlim böyük, qoca bir nəsiləndən idi. Ulu babalarından olan Tahir əfəndi məşhur Şirvan üləmasından imiş” (154, 6).

Şairin təvəllüd tapdığı ərəfələrdə Şamaxı əvvəlki şöhrətini itirmiş, məşhur zəlzələ ilə bağlı olaraq quberniya mərkəzi 1859-cu ildə Bakıya köçürüldüyündən, Şamaxı bir əyalət şəhərinə çevrilmişdi. XIX əsrin 60-80-ci illərində Şamaxının əvvəlki şöhrətini bərpa etmək üçün göstərilən cəhdlər, demək olar ki, səmərəsiz qalmışdı. S.Ə.Şirvaninin açdığı yeni tipli məktəb (1870-1871), Səid Ünsizadənin təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə Şamaxı Ruhani İdarəsinin nəzdində açılan “Məclis məktəbi” (1875), şair Məhəmməd Səfanın evində S.Ə.Şirvaninin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən “Beytüs-cəfa” ədəbi məclisinin fəaliyyəti və s. bu kimi məsələlər Şamaxıda ictimai-ədəbi mühitin canlanmasına müəyyən təsir göstərsə də, zaman öz hökmünü vermişdi. Bakının inzibati mərkəzə çevrilməsi, neft və digər sənaye sahələrinin sürətli inkişafı kapital axını

Bakıya yönəltdiyindən, Şamaxı və Şamaxı kimi digər əyalət şəhərləri getdikcə əhəmiyyətli dərəcədə mövqeyini itirməkdə idilər. XIX əsrin 80-90-cı illərində Gəncə, Naxçıvan, Lənkəran, Şəki kimi ikinci dərəcəli şəhərlər cərgəsinə keçməyə başlayan Şamaxı əhalisinin bir qismi iş və çörək dalınca müxtəlif şəhərlərə, əsasən, Bakı və Tiflisə, digər qismi isə “Orta Asiyanın müxtəlif yerlərinə getməli olurdu” (155, 8). Bu, heç şübhəsiz ki, şəhərin mədəni həyatına da öz mənfi təsirini göstərirdi. Bu köçhəköçün yaratdığı fəna vəziyyəti M.Hadi 1905-1907-ci illərdə yazdığı bir sıra məqalə və şeirlərində, Abbas Səhhət isə **“Kim baxarsa haçaq bizim şəhərə, Bir məzarlıq kimi gələr nəzərə”** misraları ilə başlanan çox təsirli “Ölü şəhər” adlı əsərində ürək ağrısı ilə təsvir etmişdilər (1, 52-53).

XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində bir zamanlar Şirvanşahların paytaxt şəhəri olan Şamaxıda vəziyyət o qədər də ürəkəçən deyildi. XIX əsrin axırlarında arabir teatr tamaşalarının verilməsi, XX əsrin ilk illərində mətbəə və kitabxananın təşkili, M.Ə.Sabir, S.M.Qənizadə, A.Səhhət, A.Nasəh və s. başqa yerli ziyalıların meydana çıxıb xalqa can-başla xidmət etmək arzusu şəhərin həyatında mühüm yeniliklər olsa da, dindar və mühafizəkar əhəlinin çoxluq təşkil etdiyi Şamaxı tipik feodal şəhəri kimi qalmaqda idi. M.Hadi belə bir zaman kəsiyində dünyaya göz açmış, uşaqlıq və gənclik illəri doğma şəhərində keçmişdir.

Peşə etibarı ilə tacir olub ailəsinə normal yaşayış tərzini quran Hacı Əbdülsəlim maarifpərvər bir şəxs idi. Oğlunu gələcəkdə ziyalılar, üləmalar cərgəsində görmək istəyən, kiçik yaşlarından onu məktəbə qoyan ata “Məhəmməd Hadi 10 yaşına çatdıqda vəfat edir” (30, N 3). Atasının sağlığı zamanında məktəbə verilən M.Hadi “İbtidai təhsilini məhəllə məktəbində şamaxılı Molla Səmədin yanında almış” (156, 236), “bir-iki il sonra mərhum Abbas Səhhətin atası Hacı Molla Əliabbasın yanında oxumuşdur” (30, N 3). Atasının ölümündən bir müddət sonra M.Hadinin anası onu, bacıları Sahibə və Əsmanı ata qohumlarının himayəsinə buraxaraq Şamaxının Sulut kəndində yaşayan varlı bir kişiyə ərə getmiş və bundan sonra “M.Hadini böyük nənəsi, Əbdülsəlimin anası Teyyibə xanım saxlamış, ona pərəsdar olmuşdur” (30, N 3). Zirək və

mömin bir qadın olan Teyyibə xanım nəvəsini ruhani görmək arzusunda olduğundan, onun təhsil alması üçün əlindən gələni edir və Hacı Əbdülsəlimin qardaşı, Şamaxının nüfuzlu tacirlərindən olan “Hacı Abbasqulu da qardaşının yadigarı Hadinin xatirini çox istədiyinə görə, onun təhsilini yarımçıq qoymasına razı olmur” (155, 9).

Atasının ölümündən iki il sonra əmisinin də ölümü gələcək şair və mütəfəkkiri çıxılmaz vəziyyətə salsada, qohumlarından yeni himayədar tapılır və onun təlim-tərbiyəsi ilə ata tərəfdən qohumu və bibisinin qayını, dövrünün tanınmış ziyalılarından olan Mustafa Lütfi Hacı Sədrəddin oğlu İsmayılzadə məşğul olmağa başlayır. Ana dilindən başqa ərəb, fars, osmanlı türkcəsini də mükəmməl bilən, zəngin mütaliə və dərin savada malik olan Mustafa Lütfi M.Hadinin vətəndaş – insan, millətini və dinini sevən bir gənc, ən başlıcası bir ziyalı kimi formalaşması üçün əlindən gələni əsirgəmir.

“Məhəmməd Hadi 20-21 yaşlarına çatdıqda Teyyibə xanım da vəfat etdiyindən Hadi, onunla bir neçə qız çocuq tamamilə başsız və sahibsiz qalmış” (30, N 3) və bu səbəbdən də yetimlər imkanlı qohumlar arasında bölünmüş, bacıları qohumların himayəsini qəbul etsələr də, “fitrətən sərbəst təbiətli, izzəti-nəfsini sevən, minnət götürməyən, məhdud yaşamağı bacarmayan” (156, 236), “kimsəyə boyun əymək istəməyən Məhəmməd Hadi əqrəbasından kimsənin himayəsini qəbul etməmiş, yalnız başına öz evlərində qalmışdı” (30, N 3).

M.Hadinin 1906-cı ildə yazdığı “Hacıtərxandan məktub” məqaləsində “ustadi-mümtazım”, “maddi və mənəvi səbəbi-həyat və nicatım” (62, N 117), - deyər xatırladığı Mustafa Lütfi 1900-cü ilin axırlarında Şamaxını tərk edib Həştərxana köçdükdən sonra gənc M.Hadi təzədən maddi və mənəvi köməkdən məhrum olur, bibisi Zeynəbin nəzarəti altında yaşayaraq “Tələbəklik xatiratından” adlı məqaləsində acınacaqlı vəziyyətini ətraflı şəkildə təsvir etdiyi məhəllə məscidində (58, N 88, 90, 92) çətinliklə də olsa, təhsilini davam etdirir və “onun Sabir və Səhhətlə tanışlığı da bu zaman başlanır” (153, 3).

Oxumağa, öyrənməyə həddən ziyadə meyil göstərdiyindən və mütaliyəyə olan marağını gələcək yazılarının birində “Xatirimi əyləndirən bir şey var idisə də, o da mütaliyəyi-kitab idi. Məni bu mütaliyəyə sövq edən nə idi? Ta kiçikliyimdən bəri başımda böyük bir ədib olmaq sevdası” (Bax: M.Hadi. “Dəftəri-həyatımdan bir vərəq, yaxud xatirəti-səbavət”, “Təzə həyat” qəzeti, 1 sentyabr 1908-ci il, N 200),- cümlələri ilə dilə gətirən gələcək şair və mü-təfəkkir vaxtının çoxunu Şamaxıda “Carullah adlı birisinin açmış olduğu qiraətxanada keçirir” (155, 18), ərəb, fars və osmanlı türk-cəsini mükəmməl bildiyindən İstanbul, Kəlküttə, Qahirə və Bağçasarayda nəşr olunan və nüsxələri Şamaxıya da gəlib çıxan “Sərvəti-fünun”, “Sabah”, “Həblül-mətin”, “Əl-Müəyyəd”, “Tər-cüman” və c. bu kimi qəzetləri, Azərbaycan, Şərq və Qərb klassik-lərinin (ərəb, fars, yaxud türkcəyə tərcümə olunanları - İ. Q.) əsər-lərini mütaliə edir.

“Daha geniş dünyaya çıxmaq, təhsilini Şərq elm mərkəzlərində davam etdirmək arzuları kasıblıq ucundan daşa dəyib çilik-çilik olan” (32, 4) M.Hadi Şamaxı kimi bir əyalət şəhərində sistemli və mükəmməl təhsil ala bilir ki, bunun da başlıca səbəbi onun özünün çalışqanlığı və həm də Mustafa Lütfi ilə yanaşı, tərəqqipərvər Şamaxı üləmalarından olan Əhməd əfəndi, Əbdülxalıq əfəndi, “yaxın qohumu olan Əbdülqasım əfəndidən” (3, 234) dərs alması idi. Şeir, elmi və publisistik əsərlərində göstərdiyi məxəzlər, gətirdiyi və əksəriyyətinin də tərcüməsini verdiyi çox dəyərli sitatlar sübut edir ki, müstəsna yaddaş sahibi olan M.Hadi gənclik illərində ilahiyat emləri ilə bərabər dünyəvi elmləri, xüsusilə dil, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, tarixi də dərinlən öyrənmiş, “oxuduğu klassik ədəbiyyat, tərəqqipərvər alim və müfəkkirlərin əsərləri onda yaxşı bilik ehtiyatı yaratmış” (153, 4) və sonralar yaradıcılığı boyu gəncliyində öyrəndiklərindən yetərincə bəhrələnmişdir.

Şamaxı mühiti gələcəkdə “böyük bir ədib olmaq” arzusu ilə yaşayan gənc M.Hadinin istəklərini doğrultmağa imkan verməsə də, o, bu məhrumiyətə, yəni doğulduğu şəhərdə qalıb burada təhsil almağa məhkum idi. Ədibin yaxın dostu, məsləkdaşı və M.Hadi haqqında ilk və həm də səhih məqalələrin müəllifi Seyid Hüseynin

yazdığı kimi, o, “oxuduğu elmlərin kəndisinə heç bir nəticə verməyəcəyini, olsa-olsa mömin bir molla əfəndidən fəzlə bir şey olmayacağını hissi-qəlbləl-vüqu ilə anladığından, İstanbul və Əl-Qahirə kimi islam mədəniyyəti mərkəzlərinə gedib orada təhsil almaq fikrinə düşmüşdür. Mustafa Lütfi... Hadini xarici məmləkətlərə göndərəcək iqtidarı olmadığından Hadi bir neçə zəngin əqrəbasına müraciətdə bulunmuş, təhsil arzusunda olduğunu söyləyib müavinət istəmişsə də, onlar sözünü dinləyən və yardımda bulunan olmamışdır” (30, N 3).

Xaricdə təhsil almaq ümidləri boşa çıxan və Şamaxı üləmasından indiyə qədər öyrəndiklərindən artıq bir şey öyrənə bilməyəcəyini yəqinləşdirən, molla, ruhani olmaq fikrindən büsbütün uzaq olan M.Hadi iyirmi üç yaşında ikən təhsilə “əlvida” deyərək bəxtini ticarətdə sınamaq qərarına gəlir və əmisi oğlu ilə şərikli atasından qalan baqqal dükənini açıb ticarətə başlayır. Təcrübəsizliyi, digər tərəfdən ticarətə həvəsinin olmaması bir neçə aydan sonra onun tamamilə müflisləşməsi ilə nəticələnir və bundan sonra “bir müddət Hadi işsiz, pərişan və laübalı gəzir. Ara-sıra şəhər kənarındakı “Qələ bayırı”ya və başqa səfalı yerlərə gedib, ürəyinin dərdlərini ana təbiət qoynunda dağıtmağa çalışır” (155, 8).

1902-ci ilin yanvar ayının son günündə təbiət şamaxılıları qəfil bir fəlakətlə üz-üzə qoydu. Həmin günün canlı şahidi Ö.F.Nemanzadə yazır: “1902-ci il yanvarın 31-də cümə axşamı gündüz saat 12-də Şamaxıda indiyə qədər görünməmiş yer tərpənişi oldu. Bu gün Şamaxı üçün ən böyük fəlakət, eşidilməmiş bir dəhşət və qiyamət günü idi” (162, 70). Baş vermiş dağıdıcı zəlzələdən sonra bir çox şamaxılılar kimi M.Hadi də doğma şəhərini tərk etməyə məcbur olmuş, “evlərinin ənqazını (tör-töküntü) 200 manata sataraq Kürdəmirə getmiş, ibtidəən bir əttar dükənini açmışsa da, ondan da bir şey çıxmadığını görəncə, ikinci kərə olaraq zərər ilə dükənini qapamışdır” (30, N 3).

Xarakterində tacirlik əlamətləri olmayan, iki dəfə dükən açsa da iflasa uğrayın M.Hadi özünü xarakterinə uyğun bir sahədə sınamaq qərarına gəlir və “bəzi maarifpərvərlərin müavinəti ilə” Kürdəmirdə yaşayan şamaxılı Ağa əfəndi ilə birlikdə bir məktəb

açılış tədrisə başlayır. Çox keçmir ki, “istedadı və şəxsi müəllimlərin nəticəsində əldə etdiyi biliyi ilə digər müəllimlərdən seçilən Hadi Kürdəmir ziyalılarının nəzərini cəlb edir, onu Zaqafqaziya müəllimlər qurultayına Kürdəmir müəllimləri tərəfindən nümayəndə seçirlər” (21, 413). “1904-cü ildə Tiflisdə keçirilən Zaqafqaziya müəllimlər qurultayında iştirak edən” (152, 236) M.Hadinin işləri yavaş-yavaş sahmana düşür, öyrənmək təşnəsi olan gənc bildiklərini həvəslə məktəblilərə, şagirdlərinə öyrətməyə başlayır.

Kürdəmirdə yaşadığı illərdə (1902-1906) maddi imkanları nisbətən düzələn M.Hadi yenə də əvvəlki qayda ilə müəllimliyini davam etdirir, “Kəlkütdən “Həblül-mətin”, İstanbuldan “Sabah”, Bakıdan “Həyat”, Bağçasaraydan “Tərcüman” qəzetlərini gətirib oxuyur” (155, 20).

M.Hadinin 1905-ci ilə qədərki ömür yolunun qısa mənzərəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimidir. “25 yaşlarındakı nə bir qəsidəsi, nə də aşıqanə qəzəli olmayan” (30, N 3) ədibin mətbuat və sənət aləminə gəlişi 1905-ci ilin ortalarına təsadüf edir ki, bu zamana qədər o, enişli-yoxuşlu bir həyat yolu keçmiş, dərin savada, formalaşmış dünyagörüşə, ən başlıcası millətində, vətəninə minnətsiz, can-başla xidmət etməyə hazır olan gənc idi. Arzularını gerçəkləşdirmək üçün ona şərait lazım idi ki, bu şərait 1905-ci il Birinci rus inqilabından sonra meydana gəldi və fitri istedadı sayəsində M.Hadi az bir müddət ərzində iddialı adamların onilliklər boyu gedə bilmədiyi yolu qət, fəth edə bilmədiyi zirvələri isə fəth etdi.

I.2. “HƏYAT”IN CƏSARƏTLİ VƏ MÜTƏFFƏKİR MÜHƏRRİRİ

Akademik Mirzə İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, “XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərinə doğru Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən kapitalizmə meyili və Bakıda kapitalizmin sürətli yüksəlişi demokratizmin yayılması, dərinləşməsi və inkişafı üçün dərin zəmin yaratmışdı” (28, 42). Azərbaycandakı ictimai-siyasi durumu vaxtında, düzgün qiymətləndirən milli ziyalılar və vətən,

millət qayğısı çəkən imkan sahibləri anadilli məktəb və mətbuat qıtlığından əzab çəkən azərbaycanlıları elmsizlik və məlumsatsızlıq girdabından qurtarmaq üçün cəsarətli və düşünülmüş addımlar atdılar. Millətin tərəqqi və özünüdərkinə hava və su qədər gərəkli olan, illərdən bəri milli ziyalıların həsrətində olduqları növbənöv qəzet və jurnallar ardıcıl şəkildə çap olunmağa başladı. Beləliklə, belə bir əlverişli məqamda Azərbaycan milli mətbuatının bünövrəsi üçün “Əkinçi” qəzetinin (1875-1877) oynadığı rolu XX əsr milli mətbuatımız üçün oynaya biləcək bir mətbuat orqanı - “Həyat” qəzeti həyata vəsiqə aldı. Milyonçu, məssenat H.Z.Tağıyevin maddi yardımı, gələcək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcı və başçılarından biri Ə.Topçubaşovun nəşirliyi, böyük fikir bahadırları, əqidə və əməl sahibləri olan Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağayevin (Ağaoğlu) müştərək redaktorluğu ilə 1905-ci il iyun ayının 7-də Bakıda doğma Azərbaycan türkcəsində fəaliyyətə başlayan bu qəzet, çəkinmədən demək olar ki, Azərbaycan və Qafqaz həyatının güzgüsü polunu oynayırdı. Qəzet üçün nə mövzu, nə də müəllif qıtlığı, məhdudiyəti məsələsi yox idi. Səhifələrində dünya hadisələrindən tutmuş milli məsələlərə qədər müxtəlif sahələrə, daha çox maarif, mədəniyyət, milli oyanış, dil, din və s. bu kimi problemlərə yer ayıran qəzetdə Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, H.Zərdabi, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev və b. nisbətən təcrübəli qələm sahiblərinin imzası ilə yanaşı yeni bir imza da görünməyə və dərhal da oxucuların diqqətini cəlb etməyə başladı. Bu imzanın sahibi Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi Şirvani idi.

1905-ci ilin yayında Kürdəmirdə yaşayan və yazılarını oradan Bakıya, “Həyat” qəzeti redaksiyasına göndərən M.Hadi ilk yazılarında qəzetdə əsərlərini oxuduğu ziyalıların, daha çox Əli bəy Hüseynzadənin müzakirə obyektinə çevirdikləri məsələlərə münasibət bildirir və AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun sözləri ilə desək, “məqalələri içərisində bəzən mövzuya uyğun mənzum parçalar da verməsi jurnalist Hadinin eyni zamanda şeir yaradıcılığına böyük marağı olduğunu göstərirdi” (155, 21).

“Həyat” qəzetinin 23 iyul 1905-ci il tarixli 35-ci nömrəsində “Əbdülsəlimzadə Şamaxiyi” imzası ilə çap etdirdiyi “Bə-

yani-həqiqət” (38, N 35) adlı məqaləsi ilə ədəbi aləmə gələn M.Hadi qısa bir zaman kəsiyində “Həyat”ın ən fəal yazarlarından birinə çevrildi.

Ədəbiyyat və sənət aləminə gəldiyi ilk çağlarda Məhəmməd Hadi “Həyat” qəzetində ən çox publisistik yazılar və elmi məqalələrlə çıxış etmişdir. “Məqalələrində şəxsiyyət və mətbuat azadlığı, dil, elm və maarif, islam dini, ədəbiyyatın vəzifələri kimi müxtəlif sahələrdən bəhs edən” (155, 24) M.Hadinin şeir və tərcümələrində olduğu kimi, publisistikasında da dil ərəb və fars tərkibləri ilə zəngindir və elə, bəlkə, bu səbəbdəndir ki, onun publisistik irsinin çapı məsələsi hələ də həllini tapmamışdır.

Qeyd etdik ki, M.Hadinin mətbuatda dərc olunan ilk yazısı “Bəyani-həqiqət” məqaləsidir. Bu əsəri müəllif “Həyat” qəzetində dərc olunmuş bir yazının təsiri ilə yazmışdır. Məqalənin ilk cümləsində oxuyuruq: “Möhtərəm “Həyat”ın 20-ci nömrəsində məftuni-kəmalı olduğumuz Ziyaəddin əl-Kəmalı həzrətlərinin “Əsbabi-tədənnimizin başlıcası Quranı bilməməyimizdir” sərlöv-həsi ilə zivərbəxşi-səhifeyi-“Həyat” olan bir bəndi-dilpəsəndlərini fövqələdə məhzuziyyətlə oxuduq” (38, N 35). M.Hadinin maraqla oxuduğu bu yazı bir şeirdir ki, burada islam məmləkətlərini bürüyən nadanlıq və elmsizlikdən bəhs olunmuş və müsəlmanların bədbəxtliklərinin başlıca səbəblərindən biri kimi şəriət qaydalarına yetərinə əməl olunmaması göstərilmişdir. M.Hadi bir növ müəlliflə həmfikir olaraq onunla eyni mövqedən çıxış etmiş, duyğu və düşüncələrini Qurandan götürdüyü bir neçə ayə, hədis və klassik ədəbiyyatdan aldığı ibrətamiz beytlər əsasında isbata çalışmışdır.

Cəhalətdən gileylənən müəllif elmsizliyin bir səbəbini də qələm sahiblərinin millətə xidmətdən kənarında durmasında və millətin də elmə, maarifə maraq göstərməməsində görür, aldıkları təhsil sayəsində dünyanı heyrətə salmaq bacarığı əxz etmiş yaponları nümunə göstərərək yazır: “Xütteyi-Çində sərzədeyi-zühur olan bir ovuc yaponlardan dərsi-ibrət alalım. Baxınız, maarifləri sayəsində dərəcəyi-kəmalə əcnihəkaşi-savad olublar. Cahani-vəhşəti deyil, aləmi-mədəniyyəti böylə heyrətə salıbar” (38, N 35).

Müəllifin ilk mətbu yazısında maraqlı doğuran ən başlıca keyfiyyət ondan ibarətdir ki, o, moizə etmək, nəsihət verməkdənsə, əməl, məqsədə çatmaq üçün real iş görməyin lazım olduğunu bildirir və deyir: “Üdəbalarımızın nitqi-millətpərvəranələrini oxumaqla kifayətlənməyib məzmununca əməl edəlim. Şayəd babi-inayət üzümüzə açıla. Tələtgahi-muradımızdan afitabi-taleyimiz çöhrənümayi-ibtisam eyləyə.

**Biz də ziynət verəlim kəndimizə qabil,
Girəlim əhli-səfa bəzminə məqbul olayım (38, N 35).**

M.Hadinin “Həyat” qəzetində çap olunmuş “Vətəsimu bihəblil-lahi cəmiən” adlı dərin məzmunlu məqaləsində (39, N 53) sərlövhədən əvvəl “Surətul-Əraf”, ayə 103” qeydi verilmişdir ki, bunun da mənası sərlövhənin, yəni məqalənin adının həmin ayədən olmasına işarədir. Əslində bu ayə “Əraf” surəsindən deyil, “Ali-İmran” surəsinin 103-cü ayəsinin ilk cümləsinin ilk sözləridir və həmin ayənin ilk cümləsi Quranda bu şəkildədir: **“Vətəsimu bi-həblil-lahi cəmi-ən və la təfərrəqu..”**

Ayəni təfsir və ayəyə istinadən düşüncələrini şərh edən müəllif oxucularına xatırladır ki, Allahdan və onun müqəddəs kəlamı olan Qurandan möhkəm yapışın, çünki Quran sizi ittifaqa, birliyə, əmin-amanlığa, haqqınızı tanımağa və hüququnuzu müdafiə etməyə çağırır. Sizə insan kimi yaşamağın yollarını öyrədir. Sonra surənin 104, 105 və 110-cu ayələrini xatırladan və şərh edən müəllif bildirir ki, müqəddəs kitabımızda məhəbbət, üxüvvət, sədaqət, gözəl xasiyyət, nəfsin təmizlənməsi, uşaqların tərbiyəsi, elm öyrənməyin üsulları barədə kifayət qədər göstərişlər olsa da, bunlara yetərinə əhəmiyyət vermədiyimizdən, yaxud bilərəkdən özümüzü anlamaz yerinə qoyduğumuzdan “bu qədər əsbabi-cəhalətdə əzilir-kən yenə bizdə bir asari-intibah görülmüyor” (39, N 53).

Müsəlmanların cəhalət pəncəsində qovrulmasının digər səbəbini islamda təfriqə yaradan din xadimlərində görəndə, “bina-yi-islamda sünnilik, şiəlik, cəbərilik, qədərilik yoxdur, islamlıq vardır”,- deyən müəllif daha sonra müsəlman qardaşlarını ittihad və

ittifaqa dəvət edərək yazır: “İslamiyyətə və insaniyyətə yaraşmayan adati-qəbiheyi-cahilənin izaləsinə çalışınız. Qeyri millətlər nəzərində xəndeyi-istehzaya mocib bir para əfali-məmuləyi tərک eməyə qeyrət etməliyiz..... Hər halımız gün kimi zahirdir. Əsba-bi-tədənnimizi aramalıyıq. Əmrəzi-daxiliyyəməiz bulunan cəhalətin səmərəsini görüb ayılmalıyız” (39, N 53).

“Həyat” qəzetəsinin 103-cü nömrəsində müəllifin “ədibi-ləbib” (ağıllı, müdrik ədib – İ.Q.) adlandırdığı E.İbrahimovun “İslamiyyət və abrazavonnu müsəlmanlar” sərlövhesi ilə dərc olunmuş yazısını oxuduqdan sonra qələmə alınmış “Əl-hürriyyət-ül-şəxsiyyətə vəl-vidaniyyə fi-islam” (40, N 108, 115) məqaləsi ruhu etibarlı ilə ədibin əvvəlki məqalələrinə yaxın olsa da, problemin qoyuluşu və həlli baxımından onlardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Məqalənin əvvəlindəki giriş xarakterli cümlələrdən aydın olur ki, qafqazlı bir tələbə “dini-islama etirazən şu xurafati-biədəbanəni söyləmişdir: “Təlimati-Quranə görə islamiyyətdə insana hürriyyət heç yoxdur. İslamiyyət adam əlindən ixtiyarı almışdır. Hər şey olursa, təqdirə bağlar. Quran öz-özünə müxalif söylər” (40, N 108).

Qafqazlı tələbənin dediklərini Qurandan gətirdiyi ayələrlə yerli-yataqlı alt-üst edən, onun söylədiklərini islamiyyətə atılan çirkab kimi qiymətləndirən M.Hadi bildirir ki, “möhtəviyyəti-Quraniyyədən dadmayan, missionerlər tərbiyəsində bəslənmişlər” nə son din olan İslam dininin, nə də sonuncu səmavi kitab olan Fırqanın mahiyyətini anlamayacaq və anlasa da, özlərini anlamaz yerinə qoyacaqlar, çünki bu, əslində, onlara təlqin edilən bir ideya, bir məsləkdir. “Gördüyümüz və bildiyimiz məzhəblər və dinlər miyanında ən hürriyyətəpərvər, ən müsavətpərəst, ən ədalətli bir din varsa, o da dini-islamdır”,- deyən müəllif “İsra” və “Bəqərə” surələrindən 30, 70 və 84-cü ayələri misal gətirib onları şərh edərək yazır ki, Qurana və İslam dininə görə “...hər kəs həddi-zatında hürriyyəti-şəxsiyyəyə malik olub, hər biri bir xəlifeyi-müstəqileyi-İlahidir. Kimsə kiməsə qul deyildir, əbd deyildir. Heç kəs əsir deyil, hər adam bir xəlifeyi-hürredür. Dünya sədəfində hər adəm oğlu bir dürri-yektadır” (40, N 108).

İslam dinini “hüquqi-bəşəriyyəyi ibtal deyil, ikmal eləyən bir dini-müqəddəs, bir şəriəti-ənvar” adlandıran və fikirlərini konkret ayələr vasitəsi ilə isbat edən mütəfəkkir yazır: “Qafqazlı rəfiqimizə məlum olsun ki, islamiyyət o zənn edən kimi adam əlindən ixtiyar almaz, adamı əsir qılmaz, biləks, adam övladına hüriyyət, azadlıq bəxş eylər” (40, N 108).

Qafqazlı tələbəyə xitabən ünvanlanan: “İslamda hüriyyət vardır, fəqət ifaf, ədəb, qeyrət, ismət dairəsində vardır. Sən xəyal edən hüriyyətə hüriyyət namı verilməyib vəhşiyyət, fəhşiyyət ismi verilsə səzadır” (40, N 108), - sözləri İslam dininin mahiyyətini anlamaq istəməyənlərə sərt və çox doğru bir cavabdır.

“Dini-mübini-islam hüriyyəti-kəlam və azadiyi-zəbanə böyük bir müsəideyi-əzim, bir rüxsət bəxş etmişdir. Dəyanəti-islamiyyə sərbəstiyi-ara və əfkara beqayət vəsi bir meydani-mübahisə və mücadilə açmışdır”, - deyən müəllif Şərq yazarları ilə Qərb yazarlarını müqayisə edərək belə bir fikir irəi sürür ki, “Müsədimeyi--sahibi-əfkardan və ehtikani-üməmi-üquldan bəriqeyi-həqiqət ləman eylər”, - qəziyyəyi-müslüməsini kəşideyi-rışteyi-nəzm eyləyən Hüqolar, Molyerlər, Lamartinlər deyil, bəlkə də ədibi-Rum Molla Cəlaləddinlər, Həkim Nizamilər, Sədi Şirazilərdir” (40, N 115).

“İbrahim” surəsinin 24-cü ayəsindən, Həzrət Əli (s) ilə bağlı hədislərdən, Beyzavidən, Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sindən nümunələr gətirməklə dediklərinin doğruluğunu isbata çalışın ədib üzünü dindəşlarına tutaraq yazır: “Ümumən dindəşlarıma şu əbyati-mərquməni gözəlcə düşünmələrini, tədbir etmələrini tövsiyə edirəm. Baxalım, əcəba, dəyanəti-Əhmədiyyədə hüriyyəti-əfkara sərbəstiyi-arayə müsəidə, məzuniyyət varmıdır, yoxmudur və ola var biz kəndi dinimizi bilmiyoruz? Xurşidi-hüriyyət bizim Məşriqdən ərzi-didari-Qərbiyyunə ləmənişani-feyz olur, əfsus, “Nə qəməvər mənzerə, nə çəkilməz möhnət”. Zivərbəxşi-dəsti-mütəhərivan olan Fürqani-müqəddəsdə **“La kuntum fi reyb.... ilax”** ayeyi-əhraranəsində yalnız islamlara deyil, cahaniyanə belə hüriyyət bəxş olmuşdur” (40, N 115).

“Həyat” qəzetində dərc olunan yazılarından diqqəti cəlb edən, “Ə. H.” imzalı (bizcə, bu Əli bəy Hüseynzadədir- İ. Q.)

müəllifin “Bir balaca intiqad” adlı məqaləsi ilə əsərlərinə münasibət bildirilən, “Kürdəmirdə yaşayan fəzil və kamil bir alimimiz” adlandırılan (13, N 116), şeirlərində olduğu kimi publisistikasında da maarifçiliyə böyük önəm verən, İslamiyyəti tərifləyib Məhəmməd peyğəmbəri ilahiləşdirməyə çalışan, “İslam dinini “müasirləşdirmək”, elmlə dini bərabərləşdirməyə çalışmaq mövqeyində duran” (155, 24) M.Hadi maarifin yayılması sayəsində cəmiyyətdə köklü dəyişikliklərin baş verəcəyinə böyük ümidlər bəsləyir və bu yolda mətbuatı başlıca vasitələrdən biri hesab edir. Mətbuatı “millətə, xalqa ümid verən, onun gələcəyini təmin edən, xalqa azadlıqdan istifadə etmək yollarını göstərən bir vasitə” (5, 119) kimi qiymətləndirən müəllif “Aləmi-mətbuat və cəraidə bir nəzər” adlı məqaləsində qeyd edir ki, mətbuat azadlığını qazanmaq istəyində olan millətə “tərəqqiyyət, kəmalət və ülm yollarını” göstərən “şöleyi-ümidi-ümmət” və “rəhbəri-istiqlali-millət”dir.

“Qəzetənin əhəmiyyəti bir cəmiyyət, ya millət üçün artıq o qədər aşkardır ki, bundan bəhs etməyə lüzum yoxdur”, - deyən Əli bəy Hüseynzadə (Bax: Ə.Hüseynzadə. “Qəzetəmizin məsləki”, “Həyat” qəzeti, 7 iyun 1905-ci il, N 1) ilə həmfikir olan M.Hadi mətbuat barədə düşüncələrini bəyan etmək üçün Avropa və Şərqi ölkələrinin təcrübəsindən nümunələr gətirərək İsveçrə və Belçikanın iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişafında mətbuatın da mühüm rol oynadığını bildirir. Müəllifin nəzərində “mətbuat cani-çahan və rəhbəri-elmü irfandır... Bir qövmün təali və təcəddünü mətbuata vabəstədir” (42, N 12).

Cəhalət xəstəliyinə düşmüş millətlərə “mətbuat cəhətinə qəni olan” millətlərin bir çox arzu və istəklərinə çatmasında mətbuatın yardımçı olmasını xatırladan müəllif yazır: “Mətbuat mirati-vətən və millətdir. Necə ki, insan ayineyi-rüxsarnüməyə baxıb üzündə və sair bədəmindəki qübarı, ləkəni pak qıldığı kimi və kəndini ziynəti-zahirə ilə arəstə qıldığı kimi, ayineyi-mənəvi olan qəzetlərə də millət ətfi-çəşmi-bəsirət qıldıqca təsfiyyəi-vidcan edib əmrəzi-nəfsaniyyətinin ən şiddətlişi bulunan ləkəyi-cəhalət və qübari-dənaəti bir an əvvəl izaləsinə çalışacağı və arayışi--adəmiyyət və zivəri-insaniyyət olan maarif və fəun ilə vücudunu

pirastə edəcəyi şübhədən azadədir. Demək ki, mətbuat millətin səadət və bəqasına maddi və mənəvi qüdsiyyət və irtiqasına əlaqədar olan məsələyi-mühümmələrin əksəndaz olacağına bir ayineyi-həqiqətdir” (42, N 12).

1906-cı ilin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında ədəbi dilin necə olması ətrafında qızğın mübahisələr gedir, “Həyat”ın səhifələrində H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev və başqalarının mövzu ilə bağlı yazıları dərc olunurdu. Məsələ ilə əlaqədar M.Hadi də “Bəyani-təsəvvür fi xüsusil-lisan” adlı geniş bir məqalə yazaraq qəzetdə çap etdirmişdi (41, N 10, 17). M.Hadi ədəbi dili obrazlı, təmtəraqlı dil kimi təsəvvür edir və yazılarında da buna əməl edirdi ki, bu cəhət onun xoşbəxtliyindən çox bədbəxtliyi idi.

“Hərgah lisanın, əlifbanın çətinliyi tərəqqiyə, təməddünə bir maneə təşkil etsəydi, maarif və mədəniyyətcə cahaniyanı heyran edən Japon milləti geridə qalmaq lazım gələrdi, halbuki onların əlifbası, lisanı nə dərəcədə səvabətli olduğu məlumi-ərbabi--xəbərdir”,- deyən M.Hadiyə görə millətin geridə qalmasının, fəlakət və səfalətə uğramasının səbəbi dil məsələsi ilə deyil, yaşadığı mühit, düşar olduğu qəflət və cəhalətlə bağlıdır. “Niyə elə yazırıq, niyə belə danışıırıq?”- deməklə ictimai bəlalardan xilas olmağın mümkünsüzlüyünü elan edən müəllif yazır: “Millətin səfalətdə qalmasının bəisi nə xətdir, nə lisan. Bəlkə, “cəhalətdir, cəhalətdir, cəhalətdir”. Dil müşküləti deyilməyib cəhalət müşküləti deyilsə, səzadır. “Hansı dil ilə yazmalı?” sərənaməsinin əvəzinə “Hansı rəhbər və dəlil ilə mümtaz olmalı” demək üla və üxradır. “Dil məsələsi” əvəzində “maarif məsələsi” yazılısaydı, daha gözəl olurdu” (41, N 10).

Maarifçilik baxışlarının təbliğində mədəniyyətin və məktəbin rolunu yüksək qiymətləndirən, “bələlərin hamısından xilas olmağın yolu - nicatını maarifdə görəni” (32, 9) sənətkar hesab edirdi ki, maarif şəbəkəsi genişləndirilməli, məktəblərdə həm dünyəvi, həm də dini elmlər tədris olunmalı və bu elmlərin tədrisi mühit və zəmanə ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Din ilə elmi bərişdirməğa cəhd edən və bunları nadanlıq və cəhaləti aradan qaldırmaq üçün vasitə hesab edən müəllif bildirir: “Darüş-şəfayi--

əmrazi-cəhalət olan məktəblər və mədrəsələr öylə olmalı ki, həm elmi-din və həm də zamanın icab etdiyi elmlər və fənnlər tədris və təliminə yarar bir tərzdə olmaq iqtiza edər. Taki elmi-əbdan və elmi-ədyan mükəmməl bir surətdə təlim olunsun” (41, 17).

“Tərəqqiyi-millət nəyə vabəstədir?” adlı iri həcmli məqaləsində (43, N 14, 16) M.Hadi yenidən qəzetdə çap olunmuş ilk yazısı olan “Bəyani-həqiqət” məqaləsindəki mövqeyinə qayıdır. Çar Nikolayın 17 oktyabr 1905-ci il manifestindən sonra Rusiyada ictimai fikirdəki nisbi demokratizmi və dirçəlişi “geniş yolların açılması” kimi xarakterizə edən M.Hadi yazırdı: “Süxən hürr, vicdan hürr, cəraid azad, cəmiyyət də azad, içərisində yaşadığımız zəmanənin müqtəzasınca əl-ələ, qol-qola verib millət namına çalışmaq, baisi-nicat və salamat olan həbli-ittifaqa yapışmaq lazımdır” (43, N 14). Bunun üçün ədiblər qələmləri, “qənilər kərəm və paraları” ilə millətin tərəqqisinə yardımçı olmalıdırlar. Sahib-mənsəblərə: “Çalışınız, kişilər himməti dağları qoparar”, - çağırışı ilə müracət edən müəllif daha sonra yazır: “Millətimiz zükami-cəhalətə mübtəla olduğundan maarif iyini istitmam edəməyir, qoxusunu iyləmədiyindən maarif vəərbabi-ülümə düşmən də olur. Ona binaən hər şeydən irəli bu zükama bir əlac lazımdır, bir çarə gərəkdir” (43, N 14).

Məfkurə etibarını ilə M.Hadi maarifçi idi və professor Xeyrulla Məmmədovun təbirincə desək, “bu məfkurənin tərəfdarları müşahidə etdikləri ziddiyyətlərin kökünü insan şüurunda, ideoloji, əxlaqi, hüquqi sahələrdə axtarırdılar....Onlar belə hesab edirdilər ki, mövcud ziddiyyətlər, eybəcərliklər maarifsizliyin, mədəni inkişaf səviyyəsi kifayət qədər olmayan qanacaqsız adamların əməllərinin bəhrəsidir” (149, 46-47). Bir maarifçi kimi, M.Hadinin fikrincə, insanı fəna əməllərdən uzaqlaşdırmağın, bu dəhşətli “zükamın” əlacı yalnız və yalnız maarif və zəhmətdə, ittifaq və birlikdədir. Oxuyanlar naqis, zəhmət çəkənlər nadan olmazlar. Müəllifə görə, nəfsə uymaq və cahillik millətin ən böyük dərdir. Bu dərдин dərmanı məktəb və mədrəsələr açmaq, milləti cəhalətdən uzaqlaşdırmaq və nəfsi öldürməklə tapıla bilər. Məqalənin bir yerində müəllif qeyd edir: “Cənab Mövla buyurur ki, ey bəni-Adəm, sizinlə müahidə

etmədimmi ki, siz nəfsi-şeytaniyə ibadət və mütabiət etməyəsiz? Təhqiqən şeytannəfs sizə aşkar düşməndir” (43, N 16).

Müəllifin məqaləsində gəldiyi son nəticə bundan ibarətdir ki, nəfsinə məğlub olan millət bəxtiyarlığın nə olduğunu görməyib və əsla da görə bilməz.

“Fəryadi-dili-vətənpərəstan” adlı məqalə Kürdəmir qəsəbəsində məktəb və mədrəsələrin açılmasına zərurətin olması niyyəti ilə yazılmışdır (44, N 19). Məqalədən aydın olur ki, Kürdəmirin əhalisi, əsasən, bağçılıq, əkinçilik və baramaçılıqla məşğul olub güzəranlarını keçirirlər. Əkib-becərdikləri məhsulları, bəslədikləri baramanı satıb pul-para qazanırlar ki, ailələrinə sərf etsinlər, lakin min bir əziyyətlə qazandıqları çox zaman özlərinə nəsib olmur. “Bir il sərəsər zəhmətini çəkərək dürlü-dürlü müşkülətlə bəslədikləri bağ və bağçaların gətirdiyi məhsulu satar-satmaz bu tərəfdən meyvəyi-cəhalət olan bir cinayət, bir bədbəxtlik sərzadəyi--zühur oldumu, min dürlü əməklər, səylər sayəsində dərdəst istifadə edilir. O gözəl altunlar kim bilir hansı advokat, hansı pristavın cibi-nanəcibinə təşrif aparacaq və ya hansı miskin süfəla olan həbsxanalarda badi-hava olacaq. Bu da cəhalətin meyvəsi. Şimdi dadınız əməlinizin meyvəsini. “Cəhalət bir mərəzdür ki, yox əlacı elmdən qeyri” (44, N 19).

Şirvan və Kürdəmir əhalisinin maarifləndirilməsi yolunda yerli ziyalılardan atdığı addımları alqışlayan müəllif qeyd edir ki, “ziyalı alimlərimizdən Ağə əfəndi Əfəndizadənin həmiyyəti--alicanəbanə və məsaiyi-millətpərvəranəsi ilə bazarın yavuqunda bir camei-nuraniyyəti-lamə ilə üç mədrəsə vücuda gətirilmiş və bir mədrəsənin də ilk baharda bina olunacağı dərkər bulunmuşdur. Millətə böyük bir xidmət deyilmi bu? Came və mədarisin baisi--təmir və səbəbi-vücudu olan bu zati-himmətpərvər həm ərbabi-elm və mərifət, həm də əshabi-kəsb və ticarətdən olduğundan dolayı, pulsuz-parasız il başınacan vəzifeyi-ruhaniyyəsinə icra etməkdə və bir qac tələbəyi-ülumə feyzbəxşi-maarif olmaqdadır. Xah nikah və umuri- xeyriyyədən və xah rəməzani-şərifdə yığılan iki yüz manat paradan bir qəpik belə qəbul etməyib, camenin ümranına sərf edi-

yor. Halbuki hər sənə toplanan bu paralar öz həqqi-şirui və kəndi vəzifəsidir. Nə ali himmət, nə müqəddəs təbiət!” (44, N 19).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai fikrinin formalaşmasında molla nəsrəddinçilərlə bərabər Abbas Səhhət və Məhəmməd Hadinin də xidmətlərini yüksək qiymətləndirən M.Ələkbərlinin təbircə desək, “inqilabi tərənnüm edən” azadlığa, hürriyyətə “yalnız maarif yolu ilə, cəhaləti ortadan qaldırma vasitəsi ilə çatmaq mümkün olacağını zənn edən” (14, 21) M.Hadi bu fikirdədir ki, ziyalıların vəsaiti hesabına bir-iki məktəb, mədrəsə açmaqla əhalinin maarifə, təhsilə olan ehtiyacını ödəmək mümkün deyil, bunun üçün ya dövlət yardımı, ya da ümumxalq qayğısı lazımdır. M.Hadi hiddət və təəssüflə bildirir ki, boş və bihudə yerə xərcləməyə pul tapanlar paralarını maarif və mədəniyyət yolunda sərf etməyə qeyrət göstərsəydilər, “.....o cəhalətə qurban olan cinayət və dənaət uğrunda sərf olunan o gözəl sim və zərlər islamiyyət və tərəqqi yolunda bəzl olunsaydı, sərf qılınsaydı... nə qədər məktəb və mədrəsələr, külliyyəti-asari-xeyriyyələr vücudə gətirilərək övladi-vətən və əbnayi-millətin tərəqqi və təkamülünə böyük bir xidmət edilmiş olardı”(44, N 19). Əfsus ki, bunlar edilməmiş və bu səbəbdən də “çocuqlar sərsəri gəzərək qönçeyi-vücutları tündbadi-cəhldən pəjmürdə olmaqdadır”...

Yaradıcılığında dünyanın qaniçən, müstəbid sakinlərinin despotizmini damğalamaq amili xüsusi yer tutan M.Hadiyə görə, cəhalətin səbəbi yalnız maarif və məktəbin yoxluğunda deyil, ən əsası hürriyyətin, azadlığın olmamasındadır. Haqqı tələb edənlərin yeri ya zindanlar, ya da vətəndən didərgin düşməkdir. Elə bir zamanədə yaşayırıq ki, “haqq və həqqaniyyət, ruh və həqiqəti--islamiyyətə aid mənafə və məsalehi-millətə dair iradəyi-zəban və kəşfi-dəhan edənlərin ağzını kəsiyor, canını alıyolar və ya bir başqa məzhəbə istinad etmədən bişərmanə və xatirşikənanə laqərdi söyləməkdən heç də çəkinmiyolar” (44, N 19).

Elmdən savayı əlacı olmayan cəhalətin ifşası poeziyasında olduğu kimi M.Hadinin məqalələrinin də baş mövzularından biridir. “Həyat”ın səhifələrində dərc etdirdiyi “Zəman daima təcəddüd edər”, “Dəyanəti-islamiyyə və maarif”, “Dəyanəti-islamiyyənin

nisvanə bəxş etdiyi hüquqa bir nəzər” və s. bu kimi məqalələrində M.Hadi bu mövzu ilə bağlı fikirlərini bir qədər də genişləndirir.

“Zaman daima təcəddüd edər” (46, N 21) adlı məqaləsində bəşər tarixi və həyatının bir sıra məsələlərinə toxunan M.Hadi qeyd edir ki, dünya yaranışından bu günə qədər dəyişmədə, yeniləşmədə və inkişaf etmədədir və “kürreyi-ərz ta kəndi məhvərindən, kəndi mərkəzindən ayrılmayınca, ömri-təbiisini ikmal etməyincə həmin təcəddüdata və təbəddülata məruz qalacağı varəsteyi-şübhədir” (46, N 21). Müəllif insanı öz xilqətinə, ana bətninə düşəndən axirət dünyasına, qəbr evinə köçəcəyinə qədərki məqamlara diqqət etməyə çağırır və bildirir ki, bu inkişafı görə bəşər övladı dərk edəcək ki, “nəfsin, vücudun haldan-hala, şəkildən-şəkilə dönməsi afaqın da düçari-təcəddüd olmasına aydın bir dəlil və rövşən bir bürhani-həqiqətdir” (46, N 21).

Bu fikirləri söyləyən müəllif dönə-dönə təkrar edir ki, qəflət yuxusundan oyanmaq, tərəqqi və təkamülün yollarını axtarmaq zamanıdır. Bunun üçün uzun-uzadı, yorucu axtarışlar aparmağa lüzum yoxdur. Tarixə ayıq gözlə arifanə bir baxış yolları çox aydın şəkildə nişan verəcəkdir ki, bunlardan biri elm, maarif və mədəniyyət, digəri isə millət sevgisidir. Millətləri doğru yola yönəltməyə göndərilən peyğəmbərləri “insanları haqq və həqqaniyyət, maarif və nüraniyyətə dəvət edib səbəbi-hidayət olmuşlar” adlandıran M.Hadi daha sonra bildirir ki, “mənafeyi-ümmət və müsəlehi-millət uğrunda mallarını deyil, ən sevgili, ən əziz canlarını belə fəda və qurban edənlər” də Allahın seçilmiş bəndələridir ki, tərəqqi etmək niyyətində olanlar canlarını ümmətlərinə fəda edən peyğəmbərlərdən və bu qəbil insanlardan ibrət dərsi götürməlidirlər.

“Maarif və ülum nə böyük, nə müqəddəs bir neməti--Xudadır!.. Veyl olsun süfəhaya, cühəlaya, süfəlaya”,- deyən ədib bildirir ki, “imdi əsri-cədidir. Fikirlər, xəyallar da əski fikirlər, köhnə, qədim hisslər deyildir, təzə və yeni fikirlərdir. Hisslər oyanmağa, vicdanlar nurlanmağa başlamışdır”. Yaşadığı illərin maarif və mədəniyyət əsri olduğunu bəyan edən, millətin tərəqqisi və vətənin asayişinə xidmət edən “qələmlərin zətən gündən-günə

çoxalmaqda” olduğunu bildirən böyük mütəfəkkir daha sonra şövq və inamla yazırdı: “İçərisində yaşadığımız bu dövreyi-cədidəyi--hürriyyətin və bu əsri-mədəniyyətin icad və iqtiza etdiyi məsaili--mühümməyi bunlar açacaqlar” (46, N 21).

Bir maarifçi romantik olaraq maarifçilik ideyalarını insanların varlığı ilə əlaqələndirən, “insan əxlaqının formalaşmasında mühitin təsirini” (155, 47) yüksək qiymətləndirən sənətkarın nəzərində insanların gerçək həyatı iki cürdür ki, bunlardan birini insanın cismani, maddi həyatı, digərini isə onun ruhani, mənəvi həyatı təşkil edir. M.Hadi bu barədə “Dəyanəti-islamiyyə və maarif” adlı məqaləsində yazır: “Bəni-növi-bəşərin istər zükur, istər ünəs olsun həyat və zindəganlığı iki şey üzrə olub. Bunlardan birisi həyatı-maddi, cismani, ikincisi isə həyatı-mənəvi və canidir. Həyatı-maddiyənin bəqası, yaşaması bir nəsimi-tənəffüsünə, qoxumasına vabəstə olduğu və həyatı-mənəvinin də idameyi-bəqası, yaşaması canbəxşi-ülum və maarifə mənət və müncərdir” (47, N 26). İnsan həyatının bu iki cəhəti barədə mülahizələrini müxtəlif dəlillərlə əsaslandırın müəllifin fikrinə görə, mənəvi dünyadan məhrum olan insanların maddi varlığı barsız, bəhrəsiz bir ağaca bənzər ki, o, yandırılmaqdan savayı bir şeyə yaramaz. Əsl insan o insandır ki, onun əməllərindən bəşər xeyir görə və belə insan mütləq “həyatı-ruhaniyyəyə və mənəviyyəyə” malik olmalıdır ki, bunun da yolu “ülum və fünün ilədir” (47, N 26).

Fikirlərini “Münafiqun”, “Şəms” və qeyri surələrdən aldığı ayələr, Beyzavi, Sədi Şirazi, Əbdürrəhman Camidən gətirdiyi ibrətamiz kəlamlar əsasında isbata çalışan mütəfəkkir belə bir fikrə gəlir ki, həqiqətin nə olduğunu dərk etməyib ruhani və mənəvi mədəniyyətdən uzaq olanlar divarlara bərkidilmiş quru ağaclar kimi ruhsuz, canları olsa belə, kar və kor kimidirlər və bu cür adamların diriliyi ilə ölülüyü arasında qətiyyəyən fərq yoxdur.

M.Hadi belə hesab edir ki, əbədi yaşam tərzinin yolu məktəbdən, maarifdən başlanır və “əlm deyilən cövhəri-nurani bir bariqeyi-hidayətdir ki, nərəyə nəşri-ziya edərsə, zülami-zəlalət məhv olur. Maarif bir misbahi-inayətdir ki, nərəyə fūruğpaşi-təcəlli olarsa, müstəğriqi-ənvar eylər. Maarif bir barani-səadətdir ki,

yağdığı yerləri sərəsər bir behişt halına ifrağ eylər. Maarif bir xətdir ki, hər kəs dər əngüştü-məsudiyyət edərsə, cəhalət divlərini əsir edər” (47, N 26).

M.Hadiyə görə, “insan həyatın, dünyanın sirlərini açmaqla bərabər özünü də öyrənməli, dərək etməyə çalışmalı, mənən təkamülə, kamilliyə can atmalıdır” (15, 244) ki, bunlar maarif və mədəniyyət olmadan mümkün deyil. Elm və maarifin ləzzətini dadmaq, bunların işığı ilə nurlanmaq üçün uşağı kiçik yaşlarından oxumağa və zəhmətə alışdırmaq lazımdır. Elə etmək, ona elə yol göstərmək lazımdır ki, o, nə yeniyetməlik, cavanlıq, nə də ömrünün sonrakı mərhələlərində vaxtının bihudə yerə zay və puç olmasına razı olmasın, yunan filosofu “Əflatuni-ilahi demişkən: “Müsbətlərin əzəmi, böyükrağı vaxtın faydasız yerə keçməsidir” (47, N 26)

“Millətin tərəqqi və tətəlis, ümmətin bəqa və nicatı həp maarif və ülum sayəsində ola bilər. Şəriət qalası ülum ilə salim qala bilər. Əlhasil, tilisimgahi-cahanın anaxtarı, açarı maaifdir”,- deyən müəllif bu qənaətə gəlir ki, “zindəganlıq davasının alati-müdafəsi” olan “ülum və maarifə” yiyələnməyən millət xar və zəlil olacaq və onun zəhmətindən elm sayəsində özgürlüyünü qazanmış millətlər qul əməyi kimi istifadə edəcəklər”. Nə qədər doğru və nə qədər həyatı bir nəticə və qənaət!!

M.Hadi bir şair və mütəfəkkir olaraq zəmanəsində millətin taleyi ilə bağlı olan heç bir məsələyə laqeyd qalmamış, cəmiyyətdə və mətbuatda milli və ümumbəşəri məsələlərlə bağlı müzakirələrdə yaxından iştirak etmiş, düşüncə və qənaətlərini birbaşa, açıq şəkildə bildirməkdən çəkinməmişdir. “Millətimizdə xəyali-ittifaqparəranə” məqaləsi də məhz bu düşüncə və qənaətlərin məhsulu kimi diqqəti cəlb edir (48, N 29).

“Hal-hazırda əfkari-ümumiyyəyi işğal edən ittihadı-millət və ittifaqı-millət məsələyi-xudapəsəndanəsi qəzətlərdə görülməkdə və rəsəideyi-basəri-şukranəmiz olmaqdadır. Nə gözəl qeyrət, nə bəyənilməyə layiq niyyət” cümlələrindən anlaşılır ki, M.Hadi çoxdan bəri həsrətində olduğu aktual bir problemin həlli ilə bağlı gedən müzakirələrdən xoşhal olmuşdur. Əvvəlki məqalələrində olduğu kimi, bu məqaləsində də o, arzusunda olduğu “bu amali--

dəyanətpərvəranənin”, yəni ittihad və ittifaqın mahiyyətini, bunların xalqa, millətə verə biləcəyi səmərələri həm həyatı, həm Qurandan gətirdiyi dəlillər, həm də Şərq klassiklərindən aldığı hikmətamiz kəlamlarla əsaslandırılmış, fikirlərini ictimaiyyətlə bölüşmüşdür.

“Ərbabi-ülum və maarifə gizlin və məxfi deyildir ki, peyrovu olub irizi ilə getdiyimiz şəriəti-kamilə və dəyanəti-saliməyi-islam yalnız qövlən deyil, felən və əmələn də cəməəti tövhidə, birliyə dəvət ediyor, ittihadə çağırıyor”,- tezisini irəli sürən müəllif konkret Quran ayələrinə əsaslanaraq yazır: “Dəyanəti-islamıyyə öylə möhkəm, öylə mətin bir dindir ki, onun üçün qırılmaq yoxdur və yenə cənabi-Həqq “Surətul-Hucurat”ın 10-cu ayəsində buyurur ki: “Təhqiqən möminlər qardaşdır bir əslə, bir dinə mənsub olduqları cəhətdən. O əsl də həyatı-əbədiyyəyi mocib olan imandır. İki qardaşınızın miyanını islah edin və Mövladən xovf edib hökmünə müxalif nifaqi-şəqaq etməyin, şayəd ki, rəhm olunasınız. Ümum əhli-tövhid dindəş olub bir kökün şaxələri və bir fələkin yıldıızlarıdırılar, bir abi-həyatdan sirab olub və bir aftabi-həqiqətdən iqtibasi-ənvar ediyorlar. Ədədcə başqa-başqa isələr də, ruh birdir” (48, N 29).

Müsəlman qardaşlarını “bir cism və bir bədən mənziləsində” hesab edən müəllif dindəşlarına məsləhət görür ki, missionerlərin “İncilə” və öz dindəşlarına göstərdiyi qayğıdan ibrət dərsi götürüb millət və tərəqqipərvər dinimiz olan İslam dini uğrunda mübarizə aparsınlar. M.Hadi çəkinmədən qeyd edir ki, dindən millət, vətən və xalq naminə istifadə etməkdənsə, Qurani da, Allahu da öz nəfslərinə, şəxsi mənafeələrinə qurban verən “bizim pişrovlarımızın göstərdikləri xəyanəti-dinşikanəsi, hərəkəti-ədavətpərəstanəsi” sayəsində “ittifaq nifaqə, tərəqqi tədənniyə, məhəbbət büğzə, tövhid şirkə, səədət şəqavətə, əmniyyət şərarətə mübəddəl olmuşdur. Bu səbəbdən müsəlmanlar gündən-günə səfalətə və rəzələtə üz qoyub, mahi-müniri-şəriət xusufə və xurşidi-dəyanət qaralmaya, kusufə üz tutmuşdur. Afaqi-islamıyyəti muxatirəli bir zülmət istila etmiş və həqqaniyyət şahrahı o zülmət içində itmişdir, batmışdır. O zülmət səbəbindən itkin düşərək hər kəs ağzını bir

səmtə çevirib gümkərdeyi-rah olmuşlar və kəriveyi-xanimansuzi--iftiraqə qədəməndadi-zələlət olmuşlardır” (48, N 29).

M.Hadinin əsas ideyası “Dəyanəti-islamiyyənin bina və əsası ülfət, ittifaq, ittihadır” olan bu dərin məzmunlu məqaləsinə qəzet “İdarədən” başlığı altında belə bir düşündürücü qeyd – sonluq vermişdir: “İttihad və ittifaqə sadə təhsinxan olmaq kafi deyildir, gah-gah rəfiqi-möhtərəmimiz Əhməd bəy Ağayevin “İrşad” sütunlarında etdiyi kimi Yəzidə, ələlxüsus “əsrimizin yəzidlərinə” də lənət oxumaq lazımdır. O yəzidlər ki, elmi-heyvanatın (mimiyə-tizmə) qaidəsinə təbəiyyət, batinən şeytan olduqları halda, zahirən insan və müsəlman qiyafətinə girib məmləkətimizin zülmət və qaranlıqda qalan bəzi köşə-bucaqlarına sünni və şiə naminə nifaq salmaq üçün pul qüvvəti ilə çıxmışlar!” (48, N 29). Göründüyü kimi, “Həyat”ın redaktoru Əli bəy Hüseynzadə və onun ətrafında toplaşanlar “Haqq verilməyəndə onu almaq lazımdır” devizinə daha çox üstünlük verirdilər.

“Şeirələrində qadın azadlığını böyük bir ehtirasla müdafiə edən” (2, 247) M.Hadinin məqalələrində də cəmiyyətdə qadının yeri və qadın azadlığı məsələsi mühüm yer tutur. Müsəlman ölkələrində qadınların cəhalət pərdəsi altında saxlanılmasını millətin tərəqqisinə mane olan bir əngəl kimi xarakterizə edən müəllif bunun İslam dininə heç bir aidiyyəti olmadığını Qurandan gətirdiyi ayələr və müxtəlif hədislərlə isbat edir və “Dəyanəti-islamiyyənin nisvana bəxş etdiyi hüquqa bir nəzər” adlı məqaləsində yazır: “Gərək zükür və gərək ünəs olsun, kəsbi-fəzail və təhsili-kəmalət etməyə və bu yolda təsfiyyəyi-viddan və tətəhhüri-əxlaq qılmağı şəriət nöqtəyi-nəzərində bilafərq məmur və mükəlləfdirlər. Çirkabi-cəhalət və rəcəsi-qəflət ilə tərdamən və aludə olanların xüsusında “**Əlxəbisatül-xəbisin**” buyurularaq şayani-təqbih və məzəmmət görülmüşkən, maarif və ülum sərçəşməsindən içənlərin şənində “**Əttəyyibatül-təyyibin**” “**Vəlillahi yühübbül-mütəhhərin**” nazil olaraq tətəhhüri-qəlb edənlər mühibbi-ilahiyəyə kəsbi-ləyaqət etdikləri və edəcəkləri cahaniyanə bildirilmişdir. Bu ki, ən böyük şərəfdir!” (49, N 48).

Professor Firidun Hüseynov C.Məmmədquluzadədən bəhs edən məlum tədqiqatında çox haqlı olaraq qeyd edir ki, “Müsəlman Şərfinin ağar dərdlərindən biri qadın əsarəti, bitib tükənməyən ailə münəqişələri, faciələridir. Tarix boyu xalq üçün düşünən beyinlərə, döyünən ürəklərə ağır yük olmuş bu dərdi çiyinlərində daşıyıb onu aradan qaldırmağa çalışan ədib və mütəfəkkirlərdən M.F.Axundovun, Mirzə Cəlilin ədəbiyyat, ictimai fikir tariximizdə müstəsna xidmətləri olmuşdur” (26, 108) və heç şübhəsiz ki, M.Hadinin yeri bu cərgədə ilk sırada, lap qabaqdadır. Qadın azadlığı məsələsində əvvəldən-axıradək sabitqədəm bir mövqe nümayiş etdirən M.Hadi əsrinin dırnaqarası ziyalılarından fərqli olaraq bildirir və bildirdiklərini “qadınları cəhalət pərdəsi altında saxlamağı guya islam dini onlara məsləhət bilmişdir”,- kimi əsas olmayan cəfəngiyatlarla pərdələməyə çalışanların sifətinə çırpırmış kimi Quran ayələri ilə şərh edir və iqrar edir ki, Allah dərgahında kişi ilə qadının hüququ birdir və qadını hüquqsuz vəziyyətə salan din deyil, dindən öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün istifadə edən cəmiyyət, cəmiyyətin insan yox, heyvan adlandırılması daha düzgün olan üzvləridir.

M.Hadi qeyd edir ki, bəzi oxumuşların “Xatunların oxumasına İslam dini müsaidə vermiyor”,- demələri məhz iftira və İslama böhtandır”. Bu deyilənlərin iftira və böhtan olduğunu Qurandan gətirdiyi ayələri şərh etməklə sübuta yetirən mütəfəkkir qeyd edir ki, “xah rical və xah nisvan olsun iktisabi-fəzail etməyə məmur və mükəlləfdirlər. Hər kəs kəndi kəsbindən ləzzətyab və bəhrəmənd olacağını cənabi-Haqq “**Sureyi-əl Nisa**”nın 32-ci ayəsində bəyan eləmişdir: “**Lil-ricali nəsibun mimmək-təsəbu və linnisai nəsibun mimmək-təsibnə**” (Kişilər üçün kəsb etdikləri şeydən nəsib var və övrətlər üçün də təhsil qıldıkları şeydən həzz və hissə vardır). Anlaşıyor ki, ər kəndi üçün çalışıb təhsili-fəzail qıldığı kimi, qadın da özü üçün kəsb-i-kəmal və fəzaili-aliyə etməlidir” (49, N 48).

Fikirlərinin doğruluğuna oxucularını inandırmaq üçün müəllif daha sonra yazır: “Əfəndimiz də “Əl-elmül-nur” buyurmuşdur. Möminlərə rəhbəri-nicat olan nur nuri-maarifdən desəm, xəta etməmiş oluyoram. “Əl-elmül-nur” 13-cü ayədə buyurur: “Hesab

günündə əhli-nifaq və şəqaq olan ər və övrətlər nur sahibi mömin və möminələrə deyər ki, bizə də ətfi-nəzər ediniz. Biz də sizin nurunuzdan iqtibasi-ziya edib nurlanalım. Onlar cavabında dinlələr ki, dünyaya ricu edib orada iltimas edək, nuru biz də orada kəsbi--ənvar etmişik”. Cənab Beyzavi buyurur: **“Betəhsiləl-maarifül-ilahiyyə vəl əxlaqil-fazailə fanə yətəvəllüd minha”**, yəni: “Mömin və möminələr əhli-nifaq deyərlər ki, əgər mümkün isə dünyaya ricu edib, onda tələbi-nur edək”. Maarifül-ilahiyyə təhsil ilən və məkarimi-əxlaq kəsb ilən, çünki bu nur təhsili-maarifdən təvəllüd edər, məkarimi-əxlaqdən nəşət eləyər. Təhsili-maarif ilə nəfsini təzkiyə və islah edər.

Xatunun əfəndimizin məhəbbətinə şayan görüldüyünə bu hədisi-şərif dəlalət edər. “Sizin dünyanızdan bana sevgili şeylərin biri də salihə xatundur” və yenə xatunların tərbiyə və təliminə höccəti-baliğə olan ayələrdən biri də “Əl-əhزاب”, ayə 35: **“İn-nəl-mömininə vəl-möminat... ila axır”** (“Təhqiqən mömin və müsəlman ər və möminə və müsəlmanə övrətlər, müti ər və mütiə övrətlər, sadıq mərəd və sadıqə zənlər, sabir və sabirə və mütəvəzəh və mütəvəzəhə və sədəqə verən kişi və övrətlər, əfif və əfifələr və zakir və zakirələr üçün cənab Xuda məğfirət və böyük əvəz hazırlamışdır”). Mühakiməyi-adilənə də çəkməlidir. Aya bu ayədə zikr olunan fəzail və xəsaili-pəsəndideyi təhsil və tərbiyədən başqa bir tərbiyə ilə əldə etmək asanmı? Tərbiyə görməmiş bir övrət sadıq, əfif, müti, möhsin kimi bəyənilmiş xislətlərə asanlıqla sahib və malik olarmı? Heyhat! Tərbiyəli, ədəbli bir xatun sədəqət və şəfəqqətli, iffət və təvəzölü olur. Kəndi vəzayifini təsir və hüquqi-məşruəsini gozəlcəsinə mühafizə qılır və zövcünə itaətli və mehriban olur. Övladını gözəl tərbiyə edib bəslər. Xanə intizamlı idarə olunur, hər qafadan səs gəlməz, söz bir, fikir bir olur... deyilmi?” (49, N 48).

Professor Mir Cəlalin çox doğru olaraq dediyi kimi, başlıca mövzuları “Mətbuatın, elm və mədəniyyətin faydası, texnika, azadlıq hərəkatı, yeni nəslin tərbiyəsi, qadın azadlığı, dünyəvi elmlərin kəşf və xariqələri, vətənin tərəqqisi, cəhalətdən xilas olmaq, mədəniyyət səviyyəsini yüksəltmək, insani hisslərin müqəddəsliyi” (156, 240) olan M.Hadinin tərbiyə, əxlaq, cəmiyyətin inkişafı və

təkamül bardəki fikirlərinin müəyyən qismi “Və innəkə li-əla xəlqin əzim” adlı məqaləsində öz əksini tapmışdır (51, N 63). Sərlövəyə çıxarılan Quran ayəsindən bir neçə sözdür ki, bu ayədə əxlaq və əxlaqın cəmiyyətdə, insan həyatında oynadığı roldan bəhs olunur.

Əsərlərində əxlaq məsələlərinə geniş yer ayıran, əxlaqa bir elm kimi yanaşaraq onun predmetini müəyyənləşdirməyə çalışan müəllifə görə, əxlaq istər Allaha, istərsə də ətrafdakı başqa adamlara münasibətlərini tənzimləmək üçün insanların hüquq və vəzifələrinin ifadəçisidir. Əxlaq məsələlərindən bəhs edərkən dinin təbliğinə geniş yer ayıran, əxlaqa “Bəni-növi-bəşərin istər xalığı, istər həmcinsi ilə olan vəzaif və hüquqi-insaniyyəsinə bildirən elmi-şərifə eimi-əxlaq deyilir” (51, N 63) tərifini verən müəllif bildirir ki, gözəl əxlaq İslam dininin ruhunu, əsasını təşkil edir ki, bu, istər bu dünya, istərsə də axirət üçün qüvvədədir. İslam əxlaqını təbliğ etməklə insanların bu əxlaqa yiyələnəcəyi təqdirdə xoşbəxt olub ağ günə çıxacağına ümid bəsləyən, əxlaqı iki yerə- “əxlaqi-həsənə” (gözəl əxlaq) və “sui-əxlaq” (pis əxlaq) bölən, əxlaq məsələlərini Quran ayələri vasitəsi ilə şərh edən müəllif daha sonra yazır: “İslamın ruhu, həqiqəti əxlaqi-həsənə fəzaili-aliyədir. Necə ruhi-islamiyyət olmasın ki, insana Xalığını tanıtdıran və bəni-növinin hüquqi-məşruəsini öyrədən bu fənni-şərifdir. İnsanın dünyada səbəbi-səadət və izzəti, axirətdə mocibi-hidayət və nicatı fəqət məkarimi-əxlaq və fəzaili-aliyədir” (51, N 63).

Müəllif qeyd edir ki, əxlaq haqqında müxtəlif dillərdə çoxlu kitablar, risalələr yazılıb nəşr olunsada, əfsuslar olsun ki, Azərbaycanda belə kitablar yox dərəcəsidir. Bu boşluğu doldurmaq üçün təfəkkür və qələm sahibi olan ziyalılardan “övladivətənin mənəvi mənafe və ruhani fəvaidini nəzərə alıb kəndi şivə-mizcə əsərlər və kitablar vücudə gətirmələrini insaniyyət naminə” rica edən müəllif əsl məqsədinin nədən ibarət olduğunu aşağıdakı şəkildə bəyan edir: “...İnsanın dünyada səbəbi-səadət və izzəti, axirətdə mocibi-hidayət və nicatı, fəqət məkarimi-əxlaq və fəzaili-aliyədir. ...Hal-hazırdakı ixtilaf və nifaqımızın ən yeganə səbəbi əxlaqımızın çirkinliyindən sərzədə olmuşdur, desəm, xəta deyil.

Zənn edərəm sui-əxlaq böyük fəlakətlərin mənbəsidir, öylə isə kəsb-i-əxlaqə şitab etməliyiz” (51, N 63).

Əxlaq haqqında Azərbaycan dilində kitabların olmadığını nəzərə alan M.Hadi “fəzaili-aliyə” barədə Qurandan və müxəlif kitablardan əxz etdiyi bir sıra fikirləri oxucuların nəzərinə çatdırır ki, onlardan bəzilərini burada qeyd etməyi lazım bilirik:

-“Sizin xeyrli olanınız gözəl əxlaqə malik olanınızdır”.

-“İnsanə bəxş olunan nemətin ən fəzilətli xülqi-həsənədir”.

-“Mömində iki xislət olmaz: birisi bəxş və birisi də çirkin xislət”.

-“Gözəl xülq bərəkət və səadətdir, pis xülq isə şum və dənətdir”.

-“Möminlərin iman cəhətinə ən kamilləri göyçək xoylu və əhlinə şəfqətli olanlardır”.

-“Əhli-nicatın əksəri kimlərdir”,- deyə sual olundu: “Xülqi-hüsn və pərhişkarlardır”,- dedi”.

-“Gözəl xislət bir cəlvədir bir qüvvəyi-ruhaninin əlində. O qüvvə insanı daima xeyirə tərəf çəkər, xeyir isə insanı gülşəni--səadətə”.

-“Çirkin xülq Xudanın əzabından bir cəlvədir, sahibinə bürünəndə o cəlvədə nəfsi-şeytaninin əlində daima şər və şərərəmə çəkər, şər isə insanı dərəkəyi-səfalətə - cəhənnəmə” (51, N 63).

Gözəl əxlaq barəsindəki fikirlərini Məhəmməd peyğəmbər (s), Həzrət Əli (s), Bəlxı, Cəlaləddin Rumi kimi böyük mütəfəkkirlərdən gətirdiyi misallarla möhkəmləndirən müəllif son olaraq belə bir nəticəyə gəlir: “Məmləkəti-vücutun hökmranı olan işbu qəlbi-əxlaqi-məzmunə və imrazi-ruhaniyyədən mühafizə qılmaq həm şəni-islamiyyət, həm də xəsaili-insaniyyətdir. Biz milləti-islam o gündə məzhəri-tərəqqiyyəti-maddi və mənəvi ola biləriz ki, əxlaqi-siyahımızı tərk edib xəsaili-insaniyyətpərvəranə ilə xülqlənmiş olaq” (51, N 63).

Pis əxlaqı böyük fəlakətlərin mənbəyi hesab edən müəllif qeyd edir ki, insan gərək öz gözəl, yüksək əxlaqı ilə seçilsin və bu əxlaq sayəsində cəmiyyətdə elə yaşayış tərzı qura bilsin ki, ondan

kimsəyə zərər yetişməsin və Allah-taalanın ona bəxş etdiyi ömrü şərəf və ləyaqətlə yaşasın. “Yüksək, gözəl əxlaqı olan insanı həqiqi, əsl insan hesab etmək olar” qənaətinə gələn, insanın həyatında əxlaqın rolunu qədərincə quymətləndirən M.Hadi “Fəzaili-aliyə və kəmalati-insaniyyə” adlı əsərində yazır: “İnsan təhsili-fəzaili-aliyə edərək əxlaqı-rəziləyi tərک edər isə həqiqi bir insan olur, məratibi-aliyəyi-kəraməti bulur. İnsanlıq yalnız surətə deyil, əxlaqi-fazilə və sirəti-kamilə ilədir” (53, N 74).

“Əxlaqi-həsənədən ən bəyənilmişinin biri “Həmiyyət” olduğu təslimkərdeyi-rövşəndilani-həqiqətdir. Lüğət kitablarına baxılacaq olursa, həmiyyət namus və qeyrət mənasına olduğu nəzərə gəlir. Fəqət həmiyyət əxlaqiyyunun yanında “İnsan qeyrət və namusu müqtəzası olaraq gərək o ziynəti və gərək həmcinsini hifz və himayət etməkdir” aləm əxlaqın bu mükəmməl tərifindən anlaşılıyor ki, həmiyyətpərvərlərin xah kəndi, şəxsi, xah millətin hər dürlü namussikən təərrüatdan həras etmək yolunda sərfi-qeyrət və bəzli-himmət edəcəkləri varəstəyi-bəyan bir həqiqətdir” (53, N 74),- deyən M.Hadinin nəzərində müsbət əxlaqi keyfiyyətlər içərisində ən mühüm olanı həmiyyət və birlikdir ki, bunlardan məhəbbət, məhəbbətdən də şəfqət törəyər.

Müəllif çox doğru olaraq qeyd edir ki, “bir qövmdə məhəbbəti-vətən və məhəbbəti-millət olduqda, işbu məhəbbət səiqəsi ilə vətəninin ümran və millətinin ehtiyacat və istəklərinə əldən gələn qədəri çalışar, xidmət göstərər. Məhəbbətdən şəfqəttə təvəllüd eylər. Şəfqəttə olduqda insan millətinin, bəni-növünün əhvalına acıyır. Acıyır da yalnız kəndi rahat və rifahətinə həsr-i-övqat etməyib, mənafe və məsalehi-ümumiyyəyi gözə alaraq hər dürlü fədakarlıqdan qədəm geri qoymaz, deyilmi? Bu münasibətlə məhəbbətdən şəfqəttə, şəfqətdən isə həmiyyət vücuda gəlir” (53, N 74).

“Nəinki daxili zülmün və sinfi bərabərsizliyin, hətta yada baş əymənin də, müstəmləkə köləliyinin də səbəbinin cəhəlat olduğunu” (9, 9) bildirən, birlik, ittihad və ittifaqı (M.Hadidə “həmiyyət”) cəmiyyətin başlıca hərəkətverici qüvvəsi hesab edən müəllifin fikrincə, “həmiyyət öylə bir qüvvəli makinaya (maşına) bənzər ki, hansı millətin silsileyi-qatarına qoşulacaq olur isə, o silsile-

yi-bəşəriyyəti fəvqəladə bir sürətlə cahani-mədəniyyətə yetişdirər və hər növ maddi və mənəvi istəyinə və arzusuna nail eylər” (53, N 74).

Səy və çalışqanlıığı gözəl əxlaqi keyfiyyətlərdən hesab edən, “gözəl və göyçək xülqlərdən biri də çalışmaqdır”, - deyən və fikrini Qurandan götürdüüyü “İnsan üçün mənafebəxş bir şey yoxdur səy və əməldən başqa” ayeyi-şərifəsi ilə möhkəmləndirən M.Hadi dönə-dönə bildirir ki, insanlar arzularına çatmaq üçün çalışmalı, səy və qeyrət göstərməlidirlər, çünki “gərək maddi və gərək mənəvi olsun, kişi hər bir arzu və amalına tənbellik deyil, səy və qeyrət ilə müvəffəq olur, çalışmaq və əlləşmək sayəsində mətləb və məqsədinə çatar” (53, N 85).

Ədib çox haqlı olaraq qeyd edir ki, “tənbellik səbəbi-xəcalət və baisi-rəzalətdir” və tənbellik azarına tutulmuşların aqibəti karvanından ayrı düşərək qurd-quşa yem olanların halına bənzər. Bir el məsəli ilə fikrini qüvvətləndirən M.Hadi daha sonra yazır: “Türkdə məsəldir: “Köçdən qalanı qurd yeyər”. Pək qiymətli sözdür. Ülvyyəti-əfkar və qüdsiyyəti-amal sahibləri fəaliyyəti-səy və qeyrət kimi əxlaqi-fəzaildən dəstbərdar olmaz və icabati-zamandan qafil bulunmazlar. İstək və arzusunu tərək edib qəflət və müstələk edənlərin papağı deyil, başı belə gedəcəyini zaman bizə göstərir, dərək veriyor, fəqət açıq göz gərək, eşidən qulaq, dərək edən qəlb” (53, N 85).

Qurandan, Cəlalədin Rumidən, Sədi Şirazidən gətirdiyi misallarla fikirlərinin yəqinliyinə oxucuları inandırmağa çalışsın və qarşısına qoyduğı məqsədin həllinə nail olan M.Hadi çox haqlı olaraq bu nəticəyə gəlir ki, “hər kəsin ki gözəl elmi və göyçək işi artıqdır, gərək dünya və gərək axirətdə, istiqbalda mənzilət və rütbəsi pək şanlı və pək baladır. O adam ki əməlsiz, nəfsiz, xaindir, müzd və əcr almağa şayistə və layiq deyildir. Hər kəsin mərtəbəsi mükafati-əməli, səyi miqdarıncadır” (53, N 85).

M.Hadinin “Kürdəmirdən” adlı yazısı (54, N 77) zəmanəsi üçün çox gərəkli bir məsələ barəsindədir. Məqalədən aydın olur ki, bir neçə ay əvvəl Kürdəmir stansiyasında erməni keşişi yoxlanılarkən ondan silah-sursat müsadirə edilmişdir. Havadarlarına arxayın olduqlarından müsəlmanlarla sülh şəraitində yaşayacaqlarına söz

vermiş ermənilər hələ də öz fitnəkar əməllərindən əl çəkmirlər. Keşidlərindən (M.Hadidə “imami-cəmaət”) nümunə götürən ermənilər yenə də Şamaxının erməni kəndlərinə gizli yollarla silah daşıyır və müəllifin yazdığına görə, bu işdə, deyərsən, onlara “Göyçayın naçalniki” də yardım edir. M.Hadi tam əminliklə bildirir ki, tutulan silahlar Şirvan torpağına gətirilən silahların çox az qismi, bir qətrəsidir. Çünki erməni tacirlərinin pullarına şirnikən hökumət məmurları belə bir xatalı işə tamamilə göz yumublar. Müəllifin dili ilə desək: “Maneə yox, müzahim yox, danışmaq yox... Buradan keçirilən Şamaxı ətrafında Kain qəriyyəi-erməniyyəyə gedən məvaddi-müştəilə güncaışpəzir hövsəleyi-tedad ola bilməz. Ara-sıra tutulan böylə şeylər yox hökmündədir, qətrə kimidir” (54, N 77).

Tarixdən məlum olduğu kimi, bu silahlardan sonralar Şamaxı və Şamaxı ətrafı kəndlərdə azərbaycanlılara qarşı törədilən qətlə-amlarda geniş şəkildə istifadə olundu.

M.Hadi və digər vətənpərvər ziyalıların səsinə vaxtında səs veilmədiyindən azərbaycanlılar məkrli qonşuların müqabilində əliyalın saxlandı və Azərbaycan ərazisində misli görünməmiş faciələr baş verdi.

“..Nəyə ümid edirsən, məhz onun haqqında yazmağı” (18, 57) sevən M.Hadinin nəzərində bəşəriyyəti xilas edəcək qüvvə maddi mədəniyyət deyil, mənəvi mədəniyyətdir ki, o, bu cür mədəniyyəti “mədəniyyəti-ruhaniyyə” adlandırır və “Mədəniyyəti-ruhaniyyə” adlı məqaləsində yazırdı: “Bir millətdə hüriyyət, azadlıq olursa, şübhəsiz ki, vəsaili-mədəniyyəti-ruhaniyyə olan mətbuat, məkatib, mədarisi-mükəmmələ, müəssisati-nafiə əldə edir və bu yolda fəzaili-maarif və məkarimi-əxlaq qazanılır. Mədəniyyəti-ruhaniyyə isə mədəniyyəti-cismaninin anasıdır” (56, N 83). Müəllifin qənaətinə görə, mənəvi mədəniyyətin vücuda gəlməsi yalnız “ülum və fənun”dan asılı deyil, bəlkə də əxlaqdan daha çox asılıdır. Əxlaqı yaradan və formalaşdıran isə ictimai mühitdir.

M.Hadi çox doğru olaraq qeyd edir ki, bunların meydana gəlməsi isə birbaşa hüriyyətlə bağlıdır. Hüriyyətin meydanı nə qədər geniş olarsa, mənəvi mədəniyyətin intişarı o qədər tez və rahat olacaqdır. M.Hadi bildirir ki, “mədəniyyəti-mənəviyyə və

ruhaniyyənin qazanılması hüriyyə, sərbəstliyə vabəstə bir mənadır. Saheyi-hüriyyə və əhrariyyə nə qədər vəsi, nə qədər geniş olar isə, mədəniyyəti-ruhaniyyənin meydani-təhsili o nisbət-də böyük və geniş olur. İnsan o geniş meydanda əql və idrak atın çapar, çapar da tövseyi-ruhaniyyə eylər. Yəni hüriyyətdən bilistifadə əsbabi-mədəniyyəti əldə edib könlü istəyən kimi kəsbi-ülum və fünün eylər” (56, N 83).

M.Hadinin qənaətinə görə, cəmiyyət nə qədər inkişaf edir-sə-etsin, “mədəniyyəti-mənəviyyəyi-ruhaniyyə olmayınca”, “əxlaqi-ülviyyəti-əfkar qazanmayınca” heç bir millət xoşbəxt ola bilməz. Bu cür mənəvi mədəniyyətin qazanılması üçün də azadlıq, hüriyyət əsasında formalaşan bir cəmiyyət lazımdır.

Mədəniyyəti-ruhaniyyəni Günəş və onun şüalarına bənzədən müəllif cəmiyyətin həyatında baş verən bütün müsbət dəyişiklikləri, kəşfləri mədəniyyəti-ruhaniyyənin məhsulu, səmərə və bəhrəsi hesab edərək yazırdı: “Cahani-mədəniyyətdə vücuda gətirilən makinalar, telefonlar, teleqraflar, balonlar, elektriklər və qeyri və qeyrilər həp o mədəniyyəti-ruhaniyyə və mənəviyyənin məhsuli-mədəniyyətpərvəranəsidir... Təkrar edirəm ki, mədəniyyəti-ruhaniyyənin əsası hüriyyət, maarif, təsfiyyəi-vicdan, təhsili-fəzaili-aliyədir. Əsir, cahil, əxlaqsız bir millət əsla mədəniyyəti-ruhaniyyə məratibini ehraz edəməz və bəxtiyar olamaz” (56, N 83).

Qəzetin səhifələrində M.Hadinin bir-birinin ardınca “Verilən ehsan sədəqələrimizdən nə üçün səmərə hasil olmayır?”, “Tələbəklik xatiratından”, “Qiraətxana darül-mərifətdir” məqalələri dərc olunur. Mövzu və problematikasına görə fərqlənən bu məqalələri ümumi bir xətt birləşdirir: **hüriyyət yangısı, maarif və mədəniyyət istəyi.**

M.Hadi bir mütəfəkkir sənətkar olaraq nədən və necə yazmağı, zəmanənin ruhuna uyğun mövzular seçməyi bacaran kəsərli bir qələm əhli olduğundan onun üçün baş və əzəli mövzular olsa da, mövzu məhdudiiyyəti və yeknəsəqliyi yoxdur. “Şəriəti-müqəddəseyi-islamiyyənin ən möhkəm və ən mətin bina və əsasından biri də zəkətdir” cümləsi ilə başlanan “Verilən ehsan və sədəqəmizdən nə üçün səmərə hasil olmayır?” adlı məqalə (57, N

86) ilk baxışdan dini mövzulu əsər təsiri bağışlasa da, əslində çox böyük sosioloji və fəlsəfi mahiyyət daşıyır.

İslam dininin beş əsas dayaqlarından biri olan zəkətin nə olması barədə məlumat verən müəllifi narahat edən odur ki, “şəriət lisanında, fiqh istilahında insan, yəni müsəlman olan kəs malik bulunduğu dövlət və sərvətindən qədəri-müəyyən behəqqi-məlumi müstəhəqq olan adamlara vermək və möhtaci-müavinət olanların istəklərini təmin etmək” vasitəsi olan zəkat nə düzgün verilmir, nə də verilən zəkətdən düzgün istifadə olunmur. Ramazan ayının sonu yaxınlaşan kimi dövlətlilərin qapısında çoxlu sayda səfalətzədələr boyun-boyuna durub fitrə və zəkat gözləyirlər. Bunları yaradan məhz kor-koranə verilən, bir “xaşxaş qədərincə” millətə səmərəsi dəyməyən zəkat, ehsan və sədəqələrdir ki, bu da “günbəgün sail və tənbelliklərin sürü-sürü artması və çoxalması”na səbəb olmuşdur.

Müəllifin təfsirində başqa millətlər, füqərapərvər tayfalar ianələr toplamaqla cəmiyyəti-xeyriyələr, kimsəsizlər evi, xəstəxanalar kimi “müəssisəti-nafiələr təsis edərək möhtaci-ehtiyac olanlarını qaideyi-insaniyyətdə idarə edib bəslərlər, məişətlərini gözəl tərzdə təmin edərlər. Biz isə fəqir və bivayələrin cövhəri-nayab olan iffət və həyasını alıb əvəzində bir ciblik və ya bir yaylıq veriyoruz. Fəqirin isə üzündə abru qalmış deyil, yaylıq ilə nəyi siləcək bilməm? Ağlamağa səza həzin mənzerə..” (57, N 86).

Fikrini daha da qüvvətləndirmək üçün türk şairi Ziya Paşanın “**Lənət ola ol mala ki, təhsilinə anın, Ya din və ya irzü ya namus ola alət**”,- beytini misal gətirən M.Hadi konkret olaraq Şamaxı və Şamaxı ətrafında ələbaxımlığa öyrəşən, zəhmət çəkib ruzi qazanmaqdaysa dilənən, fitrə, zəkat almaq arzusu ilə qapı-qapı gəzən dəstə-dəstə səfilləri təsvir edir və yana-yana qeyd edir ki, yağışlı və qarlı havalarda daldalanmağa yerləri olmayan, isti, hərərətli zamanlarda başlarına gün döyən bu bədbəxtlərin halına yanan tapılmadığı halda, “sağər bedəsti-istiğna olan ərbabi-qina ağalarımız, kupeslərimiz şüşəbəndin içəri üzündə sərir-i-əcəb və kürsiyi-məniyyət və iftxar üstündə bir vəzi-məğruranə və bir hali-istiğnapərvəranə ilə əyləşmiş, çayını içiyor, ticarətmi ediyop

və ya kəndisi kimi sahibi-dövlət və sərvət ilə söhbət yapıyor, bilməm...” (57, N 86).

İnsanlıq və müsəlmanlıq vəzifəsini səmərəsiz zəkat vermək və ibadətlə bitmiş hesab edənləri aqıl deyil, qafil hesab edən, bir könül sevindirməyi müsəlman qardaşlarının halına acımayanların min rükət namazından üstün bilən müəllifə görə, bu cür səmərəsiz ehsan, zəkat və xümsdən “nə dünyəvi və nə də üxrəvi bir səmərə, bir nəticə hasil olamaz”. M.Hadi çox haqlı olaraq bildirir ki, verilən ehsan və sədəqələr müəyyən sistem üzrə toplanıb bir yerə cəm olunmayınca və bu cəm olunan ianələrdən millətin mənafeyinə istifadə edilib məktəblərə, yetimxanalara yardımlar olunmayınca bu ehsanlardan yalnız cismani cəhətdən fəqir olub ya da özlərini fəqir kimi göstərənlər faydalana bilər.

Müəllifin belə bir qənaəti daha çox maraqlı doğurur ki, mənəvi cəhətdən ac və fəqir olanlar daha çox yardıma möhtac və layiqdirlər ki, verilən ehsanları məhz bu istiqamətə yönəltmək lazımdır. Məhəmməd peyğəmbərin (s) “Mənəvi fəqirlik hər iki dünyada üzqaralıqdır” fikrini sitat gətirən, “Cahanda küfrpərvər, Hadiya, əhli-cəhalətdir”,- deyən müəllif daha sonra yazır: “Əgər bizim də müntəzəm təvün, tənəsür cəmiyyətlərimiz olur isə, ehsan və sədəqələrimiz o cəmiyyəti-xeyriyələrə toplanır isə, biz də təhsili-maarif edib bəlayi-cəhalətdən təxlisi-giriban edəriz. Küfr cərgəsinə deyil, xudanın xalis bəndələri zümrəsinə qoşuluruz... Vətənin şin və məmur olması və övladi-vətənin ülum və fünün kəsb etməsi müavinət və məzahirətə vabəstədir, köməyə bağlıdır” (57, N 86).

Məqalələrində yeri gəldikcə həm digər müəlliflərin, həm də öz şeirlərindən fikirlərini qüvvətləndirmək üçün istifadə edən M.Hadi bu yazısını aşağıdakı ibrətamiz şeirlə tamamlayır:

**Nailbər olmasanız ta qılmayınca bəzli-mal,
Siz təvün eyləyin də biz qılaq kəsbi-kamal.
Nəf verməz şəxsə istiqbalda övladü sim,
Mənfəətbəxşadır insana bir qəlbi-səlim.
Calisi-təxti-təməddün olmağa himmət görək,
Pərvərişyabi-fünün olmaqlığa cövdət görək.**

**Pərgüşayi-etila olmaqçün övladi-vətən,
Şəhpəri-himmət gərək olsun, ey əhli-fitən.
Şorəzarə saçmayın toxmi-əməl, verməz səmər,
Gəştzarə danə saç, vaxtında bəxş etsin səmər(57, N 86).**

M.Hadinin publisistik əsrləri içərisində əqidə və məramı ilə yanaşı, tərcümeyi-halı ilə də yaxından səsleşən əsərlərindən biri “Tələbək xatiratından” adlı iri həcmli məqaləsidir (58, N 88, 90, 92). Əsərin sərlövhasində “xatirat” kəlməsi işlənsə də, bir neçə məqamı istisna edilməklə bu əsər xatirə, memuar deyil, günün vacib məslələri ilə yaxından səsleşən ictimai və fəlsəfi bir əsərdir. Əsərin ilk səhifələrində yeniyetməlik çağlarında təhsil aldığı və ümumən Azərbaycan təhsil sisteminin əsasını təşkil edən mədrəsələrin vəziyyəti, dərş deyən müəllimlərin və təhsil alan tələbələrin səviyyəsi barədə acı-acı gileylənən, bu cür təhsilin millətəin tərəqqisi üçün heç nəyə yaramadığını emosional bir tərzdə ifadə edən müəllif həmin illərin mədrəsələrinin rəsmiini çəkirmiş kimi yazır: “Camenin səhnəsi - həyəti sanki məzbələ və zibilxana kimi müləvvəs və çirkin, hasarı, divarı isə bir kaç yerdən uçmuş və bir neçə yerindən də rəxnəyab olmuş... Məscidi-şərifin cameləri, şişələri, sutunu qırıq, lampa, çırağlar isə təməməən şikəstə və sınıq, həsir və döşənəcəklər isə sərəsər yırtıq, əski, köhnə, cındır-mındır” (58, N 88).

Bu cür yerdə dərş oxumağı da, ibadətlə məşğul olub namaz qılmağı da müsibət hesab edən müəllif təəssüflə qeyd edir ki, dərşdən sonra tələbələr öyrənmək, biliklərini təkmilləşdirmək əvəzinə dərş oxuduqları hücrələrin halına müvafiq işlərlə məşğul olurlar. Belə ki, “işbu mədrəsə və hücrələrin hər birində 2 və ya 3 və ya 4 suxtə tələbə bulunuyor. Mədrəsə nə mədrəsə, təməməən cayi-qədr, vəsvəsə, tənbellər yığınağı, səfillər sığınağı. Gecələr uzunu “Qapaz-qapaz”, “Durna-durna”, fındıq ilə “Təkmi cüt mü?” və binlar kimi baziçələrlə vaxt keçiriyorlar” (58, N 88).

M.Hadinin fikrincə, ən acınacaqlı hal odur ki, elm öyrənmək əvəzinə elmə dəxli olmayan məsələləri öyrənməyə aludə olan, fiqhın “Babül-əbd”, “Babül-əsarət” bölmələrindən iki-üç cümləni

zorla əzbərləyib hıqqana-hıqqana deməyi bacaranlar rüşvət verib attestat alır, özləri gözlü ikən kor, qulaqları eşitsə də kar olduqları halda, camaata təhsil vermək, elm, mərifət öyrətmək hüququ qazanırlar. Müəllifin çox haqlı olaraq gəldiyi qənaətə görə, belə oxumuşlardan “müqəddəs xidmətlər gözləmək qatırdən bala çıxardan meyvəni gözləmək və oxumaq kimidir. Məhkumiyyət, əbdiyyət məsailindən dəm vuran, məmluküyyətdən bəhs edən tələbə nə yolda millətə, dinə, insaniyyətə xidmət, qulluq göstərə bilər, heyhat! “Yatmışı yatmış haçan ayıldı bilər, əcəba”! Heç yox, heç yox!” (58, N 88).

Maarifçilik ideyalarına sadıq qalan, millətin tərəqqisi üçün imkanların olmamasından acı-acı gileyənən M.Hadi “Tələbəlik xatiratından” adlı məqaləsində millətə azadlıq, hürriyyətlə yanaşı məktəb və maarifin də çox gərəkli olduğunu bildirir və bu nəticəyə gəlir ki, gələcəyin xoşbəxt və rahat olmasına tələbə və şagirdlər bəis olacaqlar. Amma nə yazıq ki, bizdə “nə mükəmməl mədrəsə, nə müntəzəm kitab və nə fünuni-alıyədən agah müdərrişlərimiz vardır. Nə vaxt bunlar düzələcək olursa, daireyi-islax və intizama salınırsa, onda millət də, vətən də, din də kəsbi-əkməliyyət eylər, düzəlir. Yoxsa hali-hazırdakı üsuli-təlim və tədris bizlərə mənfəət deyil, məzərrətəbxşi-fələkət olacaqdır” (58, N 90).

“..Dünyada bəxtiyarənə yaşamaq, axirətdə vasili-nicat olmaq hürriyyət, ittihad, maarif kimi kəmalati-insaniyyətə bağlıdır”,- deyən müəllif bildirir ki, “bunlarsız millət xəsərüddünya vələxirədir, zəlildir, rəzildir, səfildir. İştə bu gözəl ünvanları və nə yolda təhsil olunmaqlarını millətə tələbə və şagirdlər öyrədəcək və bildirəcəkdir” (58, N 90).

Yenilik tərəfdarı olaraq cəmiyyətdə və təbiətdə təzələnmə, başqalaşma və dəyişilmə hadisələrinin sıçrayışlar və inqilablarla deyil, tədrisi təkamüllə bağlı əmələ gəldiyini, təbiət və cəmiyyətdə baş verən dəyişmələrlə insan təfəkküründəki dəyişmələr arasında sıx əlaqələrin olduğunu bəyan edən, “hər dövrün adamı zəmanəsinə və şəraitinə uyğun olaraq formalaşır” qənaətinə gələn müəllif yazır: “Zamanın, ədvarın təcəddüdü, təbəddülatı, təhəvvülatı əfkarın, vicdanın təcəddülatına müstəzəm deyilmidir? Tə-

varixə həqiqi nəzərlə baxılacaq olursa, aləmin təzələnməsi adəmin təzələnməsini müstəlzəm olduğuna bir çox parlaq səhifələr gözə çarpar. Nümuneyi-imtisal olmaq üçün birini ərz edəlim.. Fəlasife-yunandan Əflatun deyib ki, siz övladınızı kəndiniz kimi bəsləməyiniz, tərbiyə etməyiniz, başqa bir üsulla tərbiyə ediniz, çünki onlar təzə bir əsr üçün doğulmuşlar. Halbuki o əsrin ehkam və icabatı başqa, sizinki isə büsbütün başqadır” (58, N 92).

Ruhu etibarı ilə M.Hadinin qəzətdə çap olunan digər publisistik əsərləri ilə səsləşən “Qiraətxana darül-mərifətdir” (59, N 102) məqaləsində müəllif bəşəriyyətin tərəqqi və təkamülündə məktəblə bərabər kitabxana, kitab, qəzet və jurnalların da mühüm əhəmiyyət daşdığına ön plana çəkir. “Dünyaya nə üçün gəldiyini düşün və çalış ki, elm, mədəniyyət, irfan sahibi olasan”,- sözləri ilə oxucusuna müraciət edən müəllif bildirir ki, “insana bilmədiyini bildirən, öyrənmədiyini öyrədən, fikir və vicdanını ziyalandıran işbu əncüməni-maarif olan qiraətxanalardır” (59, N 102). Müəllif bu əqidədədir ki, “bu həqiqi, bu parlaq mətləbi kimsə inkar edəməz və inkara da haqqı yoxdur”. Fikrini təsdiq üçün o, Quranın məşhur ayəsini (“Elm və biliyi beşikdən ağuşı-məzarə düşünəcən axtarınız, tələb ediniz”- M. Hadi ayəninin tərcüməsini göstərdiyimiz şəkildə vermişdir - İ.Q.) misal gətirməklə ayəni şərh edir, məktəbləri uşaqlar üçün ədəb və tərbiyə beşiyi adlandırır və daha sonra yazır: “İnsan məzarə düşünəcən ömrünü məktəbdə keçirmək qabili-imkan deyildir. Onda qəbrə gedəcən elmi, mərifəti nə günə tələb etməlidir? ... Hərgah ənzari-diqqətlə baxacaq olsaq, düşünəlim, insan az-çox fürsət olduqca mütalieyi-kütub etməli və bu yolda gündən-günə daireyi-ruhaniyyəsinə tövsi qılmağa çalışmalıdır... Mütalieyi-kütubə müsahibə və müzakirəyə ən müqəddəs, ən mükəmməl bir vasitə var isə, o da qiraətxanalar, əncüməni-maariflərdir” (59, N 102).

İstər poetik, istərsə də elmi-publisistik əsərlərində “əsl vətəndaşlar yetirmək, tərbiyə etmək, onları istiqamətləndirmək kimi vacib məsələlərdən dönə-dönə bəhs edən” (17, 94) M.Hadi çox doğru və yerində qeyd edir ki, həqiqət nurunun parlaması ağıllı fikirlərin müqayisəsindən törəyər ki, “bu fikirlərin çarpışması da

qəhvələrdə, çayçıxanalarda deyil, qiraətxanada, əncüməni-ürəfada sərədəyi-zühur olur”. “Cahilanə fikirlərin toqquşmasından fəlakət ildirımları, ağıllı fikirlərin toqquşmasından həqiqət nuru törəyər”,- fikrinə gələn ədib qənaətini bir qədər də möhkəmləndirmək üçün məşhur bir hədisə müraciət edərək yazır: “Əfəndimiz həzrətləri buyurmuşdur ki, “İki həris vardır ki, onlar əsla doymazlar. Biri talibi-sərvət və biri də talibi-elm və mərifətdir”.... Bunların ikisindən də doymayalım... Bunlarsız yaşamaq mümkün deyildir. Sərvət və maarifsiz millət pəmal olur, məhv olub gedir. Kəsb-i-sərvət ticarətxanalarda olduğu kimi, təhsili-mərifət də məktəbdən sonra qiraətxanalarda, ali məclislərdə olur. Qiraətxana icabati-əsrियəmizin ən şayani-təqdir və əhəmiyyəti olan maddələrindən biridir ha... Qiraətxana məqami-əməniyyətdir” (59, N 102).

Məqələdəki digər maraqlı məqamlardan biri M.Hadinin kitabına olan münasibətidir. Müəllifin nəzərində kitab ölü canlara ruh, can verən İsa nəfəsi kimi bir şeydir və dünyada elə bir qəm-qüssə yoxdur ki, mütalie yolu ilə ondan uzaqlaşmaq olmasın. Müəllif hər kitabı yox, o kitabı mütalie etməyi tövsiyə edir ki, “yatmış hissləri, sönmüş vicdanları, qararmış qəlbləri tənvir və təhrir etsin, ziyalandırsın” (59, 102).

İnsanı vəhşətləndirən, dəhşətləndirən və sırf xəyalatdan ibarət olub div, cin, damdabaca, süpürgəsaqqal, ərdo və s. bu kimi mövhumi varlıqlardan bəhs edən kitabların mütaliesini qətiyyəən məsləhət görməyən, bu cür kitabları cəmiyyəti, insan əxlaqını pozan vasitələr hesab edən M.Hadi bildirir ki, “gərək cəraid və kitabların mündəricatı öylə gözəl, öylə lətif olmalıdır ki, insan baxdıqca ləzzətlənsin, nəşələnsin, bütün qüvayi-ruhaniyyəsi kəsb-i-fəaliyyət etsin. Mürdələrə həyat, azmışlara irşad bəxş eləsin. Mütalie olunacaq kitablar, cəridələr milləti vifaqə, elm və hüsni-əxlaqə, süfati-alıeyi-İnsaniyyə və İslamiyyəyə sövq və dəvət qılsın...” (59, N 102).

1906-cı ilin yazında M.Hadi yaxın qohumu və ağır günlərində ona himayədarlıq etmiş “Bürhani-tərəqqi” qəzetinin naşiri və redaktoru Mustafa Lütifi İsmayılzadə tərəfindən Həştərxana dəvət olunur. Bu barədə Seyid Hüseyn belə yazır:

“Möhəmməd Hadi Kürdəmirdə təhsilində davam edib durarkən Hacıtərxandan müəllimi Mustafa Lütfi əfəndidən bu məaldan bir məktub alar ki, “Həyat”da yazılarını oxuyuram. Mən burada bir qəzet çıxaracağam. Məktubumu aldıqda işlərini təsvih edib Hacıtərxana gəl..” (30, N 3). Professor Mir Cəlalın tədqiqatında isə oxuyuruq: “Onu yaxından tanıyan Mustafa Lütfi Həştərxanda “Bürhani-tərəqqi” qəzetini nəşr edirdi və onun Hadi kimi qüdrətli bir qələm sahibinə ehtiyacı var idi”(156, 238). M.Hadi dəvəti qəbul edib ustadının yanına yollanır. Həştərxana gedişindən sonra da onun “Həyat” qəzeti ilə əlaqələri kəsilmir və mütəmadi olaraq əsərləri “Həyat”ın səhifələrində dərc olunur.

Qəzetin may ayında çıxmış 117-ci nömrəsində müəllifin “Hacıtərxandan məktub” adlı bir məqaləsi dərc olunur. Bu məqalə M.Hadinin Həştərxana nə vaxt çatmasını dəqiqləşdirmək üçün ən tutarlı faktdır. Redaksiyaya göndərdiyi məktubunda M.Hadi yazır: “Mayıs ayının on birinci günündə Hacıtərxan şəhərinə vasil olaraq “Şurayi-islami-Rusiya”, “Darül-ədəb” və “Nümuneyi-tərəqqi” məktəbi, qız məktəbləri vücudlarının səbəbi ustadi-mümtazım Mustafa Lütfi cənablarının ziyarətinə nail oldum” (62, N 117).

Müstafa Lütfinin “maddi və mənəvi səbəbi-həyat və nicati” olduğunu qeyd edən M.Hadi bildirir ki, bu “tərəqqi tərəfdarı, islamiyyət və insaniyyət xadimi” olan şəxsin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə açılan məktəblərdə “6-7 sənə bu məzbələlərin yolunu ölçən (mədrəsə və mollaxanalar nəzərdə tutulur- İ. Q.), şu səfələtxanələrə nədəmət edib də köhnə üsulla işin axırında adını yazmaqdan aciz qalan tifillər üsuli-cədid sayəsində iki ay zərfində hesab, əxlaq, tarix, coğrafiya, imla və alayi müqəddəmati-fünun ilə aşına olmuşlar. İki ay içərisində bu qədər tərəqqi göstərən əbnayi-millətin istiqbalı məsud olacağında şübhəmi var? Heç yox! Təzə güşad olunan məktəbdə bu vücudun içərisində bulunan balaların az vaxtda fəvqəladə tərəqqi və təali göstərdikləri ciddən möcibi-məsruriyyətdir və həm də əhli-viddan olan atalar... balalarının bu əhvali-süruravərlərinə şad olacaqlarına əminəm” (62, N 117).

M.Hadi bildirir ki, “məktəb iki qatlı imarətdən ibarət olaraq isbati-vücut edir. Çocuqlar isə dörd bölmədə: klasında bir Müstafa

əfəndi və üç də başqa müəllimlərin dəsti-tərbiyəsində bulunurlar. Proqrama gəlincə, bu da pək gözəldir. Osmanlı ibtidai məktəblərinin tərzindədir. Bəzi cəhətdən nöqsanları olursa, payızda itmam və ikmal ediləcəyi mühəqqəqdır. Kitablara gəlincə, bunların isə şiveyi-Türkiyədir, Osmanlıdan cəlb olunmuşdur. Çocuqlar məşəq-qət deyil, kamali-sihulət və asanlıqla bülbül kimi oxuyurlar, gözəlcəsinə fəhm edirlər” (62, N 117).

M.Hadinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, M.Lütfinin təşəbbüsü ilə yaradılmış maarif və mədəniyyət ocaqlarına dünyanın müxtəlif yerlərindən 20 qəzet gəlir ki, bunların sayəsində cəmiyyət dünyada gedən prosesləri izləmək imkanı qazanır.

Müəllif təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, Həştərxandakı bir çox din xadimləri bu xeyirxah işlərin bərqərar olmasında Mustafa Lütfiyə yardımçı olmaqdan, ondan qubernatora şikayət edir, bunun da nəticəsində “Bürhani-tərəqqi” qəzeti təqiblərə məruz qalır. Onsuz da müqəddəs dinimizdən məqsədləri üçün istifadə edərək cəmiyyəti cəhalət, vahimə içərisində saxlamağı özlərinə əzəli və əbədi peşə seçən “əmmaməcikləri” görməyə gözü olmayan M.Hadi sual edir: “İrani viran, Buxaranı xar edən kimlərdir, əcəba? Milləti-vahideyi-Əhmədiyyəni min parça edən kimlərdir? Minlərcə bunlardan süal etmək, a! Cənablar, Lütfi sizlərə nə yaptı və nə yamanlıq qıldı? Övladi-vətənin gözünü açır, ayineyi-viddanlarını seyqəl və maariflə cilalandırır, ədəb, tərbiyyə öyrədir, bu yamanlıq-mı? Sizlər nə üçün yanırız? Millət xadimləri isə mənafeyi-şəxsiyyəsinə məsələhi-ümumiyyə uğrunda fəda edir, gecə-gündüz edir,-deyə millətə, vətənə xidmət qılır, bu yamanlıqmı?” (62, N 117).

Əsərin sonluğu mütəfəkkirin üsyankar ruhundan qopan etiraz kimi səslənir. “Müsəlman aləminin geriliyinə təəssüf edərək bunun əsas səbəbkarı saydığı ruhaniləri bir çox şeirində kəskin tənqid atəşinə tutan” (21, 425) M.Hadinin məqaləsində oxuyuruq: “Bu vaxtacan “Bizim cəhalət və səfalətimizə mollalarımız səbəbdır”, -deməyə viddanım razı olmurdu. Bizim zəlil, rəzil qalmamıza, bədbəxt olmağımıza səbəbi-yeganə mollalar olduğuna cismim, qəlbim, ruhum və viddanım qənaət etdi. Necə ki, əfəndimiz buyurur: “Axır zaman alimləri üləmaların ən şəriri, ən

şəqisidir, fitnə onlardan zahir olub və yenə onlara rücu edər” (62, N 117). Əli Quranlı, başı əmmaməli, Allaha və millətə xidmət etməkdənsə, şeytana xidmət edən molla və din xadimləri barədə bundan doğru bir rəy ola bilməz. Kaş bugünkü “mollacıqlarımız” şeytana, öz nəfslərinə ibadəti buraxıb Allah, millət yoluna dönəydilər.

May ayının 11-də Həştərxana yetişən M.Hadi payıza, Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən “Füyuzat”da işləməyə dəvət olunana qədər orada yaşayır və “Bürhani-tərəqqi” qəzetində çalışır.

İyun ayının 1-də “Həyat”da M.Hadinin “Vətənimizin Temisbokl və Aristidlərinə nəsihət” adlı məqaləsi çap olunur (63, N 118). Əvvəlki yazılarında olduğu kimi, bu məqalədə də M.Hadini düşündürən şəxsi məsələlər deyil, cəmiyyətin ümumi mənafeyidir. Məqalənin ilk cümləsində müəllif qeyd edir ki, şəxsi mənafe və nəfsimizə əsir olmağımızdandır ki, vətən və vətən əhli tərəqqi edib irəli getməkdənsə, tənəzzül edib günbəgün geri gedir. Bütün xeyirli və gərəkli işlərimiz “qərəz və mərəzi-şəxsiyyəməizə qurban” verildiyindəndir ki, “işbu müdhiş xəstəlik böyüklərimiz miyanında fəvqəladə bir surətdə hökmünü icra və infaz etməkdədir. Əlbəttə, bir qövmlə və millətin kar və əfkarı qərəzkarənə və xudbinənə olar isə, mərəzi-nəfsaniyyəyə tabe tutularsa, o millət, o qövmlə durduğu nöqtəyi-məzəllət və rəzalətdən bir addım irəliyə xətvəəndazi-təali ola bilməz... Qərəz olduqda hünər eyb görünür, yəqin reyblə sayılır... Qərəzi-şəxsiyyə nə yerdə infazi-əmr qılırsa, ədalət, əmniyyət, həqqaniyyət oradan əl çəkər” (63, N 118).

Türk şairi Ziya Paşanın:

**İnsan ona derlər ki, qərəzdən ola salim,
Nəfsində dəxi eyləyə icrayi-ədalət.
İnsan olanın xeyr olur adəmlərə qəsdı,
İnsanlığa insanda budur işlə dəlalət.
İnsan ona derlər ki, edə qəlbi-rəqiqi,
Alami-bəninöv ilə kəsbi-mələlət,-**

misraları ilə fikrini qüvvətləndirən M.Hadi bildirir ki, millət və vətən mənafeyi naminə bütün ədavət və şəxsi münasibətlər kənara qoyulmalı, milli məsələlər “safdilənə” və “biqərəzanə” şəkildə həll olunmalıdır və bu edilməsə, nə milli birlikdən, nə də vətənin tərəqqisindən bəhs etməyin heç bir mənası yoxdur.

Tarixi yaxşı bilən və ibrətamız tarixi hadisələri oxucularına xatırlatmaqla onlardakı milli və bəşəri duyğuları oyatmağa çalışan M.Hadi qədim Yunanıstanla bağlı bir hadisəni yada salır. Hadisənin məzginədə duran əhvalat bundan ibarətdir ki, Afinanın sayılıb-seçilən, yuxarı təbəqəyə mənsub adamlarından olan Aristidis və Temistoklis bir-birinin düşməni idilər. Bir dəfə onların ikisini ölkənin mənafeyi naminə bir işi icra etmək üçün birlikdə bir yerə göndərdilər. Afina qapısından çıxarkən Aristidis Temistoklisə bildirdi ki, ədavət və düşmənçiliyimizi burada saxlayaq, əgər istəsək qayıdanda yenə də onları buradan götürərik və onlar “ədavətlərini orada dəfn edib mənafeyi-ümumiyyə dalınca rəvan oldular”. “Vətənə xidmət böylə edilir. Vətəndaşlarım, biz də fəvaidi-milləti nəzərə aldıqda qərəzi-şəxsiyyəyi tışarıya buraxalım da safəndərunənə, pakdilənə məqsədə və məramə şüru edəlim”,- deyən və şəxsi mənfəətini düşünənləri “millətə xəyanət edənlər” adlandıran müəllif daha sonra yazır: “Ey xoş ol zatə ki, mənafeyi-millət və məsalehi-ümmət yolunda qərəzi-şəxsiyyəsinə kənara qoymuş ola. Sədət və bəşarət o şəxsə ki, öz rahatlığını buraxıb ümumun səlamət və əmniyyətini təmin etmək uğrunda yorulmaz bir taət ilə səy və kuşiş etmiş ola” (63, N 118).

Öz rahatlığını, sədətinə başqalarının bədbəxtliyi sayəsində quranlar əsərdə kəskin şəkildə tənqid olunur. “Ədəbiyyat aləminə gəlməkdə məqsədi vətənə, xalqa və ümumi insanlığa xidmət etmək” (146, 45) olan M.Hadi vətəndaş və dindəşlarından rica edir ki, millətə xidmət üçün meydana kişi kimi qədəm qoysunlar, çünki millət balaları onlardan müqəddəs xidmətlər gözləyir. Şəhər və kəndlərimizdə mükəmməl məktəb, kitabxana, xəstəxana, yetimxanaların olmamasından acı-acı gileylənən M.Hadi üzünü imkan sahiblərinə tutaraq deyir: “Övladi-vətənin bəxtiyar yaşamasını, vətənin şin və məmur olmasını düşününüz də məsai göstəriniz. Maddi və mənəvi ehtiyacat və

istəklərinizi ənzari-etibara alaraq cəmiyyətlər, şuralar təşkil edib müzakirə və mübahisə ediniz. Nəşri-savad, qiraətxana, məktəbi--mükəmmələ və bu kimi vəsaili-tərəqqiyyat olan səbəblərə təşəbbüs edərək möhtac və ac olan övladi-vətəni doyurunuz” (63, N 118).

Məqalədə Həzrət Əlinin (s) “Yetim o kəs deyildir ki, pədən və madəri vəfat etmiş ola... Həqiqi yetim o şəxsdir ki, əql və ədəbdən yetim ola” kimi çox ibrətamiz bir kəlamının xatırlanması təsadüfi deyil. Bu yetimlikdən qurtarmaq üçün əl-ələ verib çalışmalı, məktəblər, müəssisələr açılmalıdır. “Kişilər himməti dağları qoparar”,- deyən müəllif bir daha iqrar edir ki, “qəflətdə yatanları ədavət və iqrazi-şəxsiyyəni kənara qoymaqla ayılmaq olar”.

Sədi Şirazinin:

**Ey ki xabaludə vapəs mandei əz karvan,
Cəhd kon ta baz yabi həmrəhani-xişra,-**

beytini misal gətirib həmin beyti “Ey qəflət yuxusuna aludə olmuş, karvandan pək geridə qalmışsan, çalışğınən ta ki, kəndi yoldaşlarını tapasan” şəklində tərcümə edən müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, “insan üçün vəsileyi-nicat səy və qeyrətdir”.

Bir sıra şeir və məqalələrində olduğu kimi, bu əsərində də millətin ən çox möhtac olduğu sahələrin elm, maarif və sənaye olduğunu bildiren müəllif yazır: “Əsrimiz cəhli-cəhalətin düşmənidir. Kəsbi-maarif edəməyən millətin istiqbalı düçari-təhlükə olacağı “iki kərə iki dörd edər” qəziyyəsi kimi aydın bir həqiqətdir” (63, N 118).

Mal və canlarını millət yolunda sərf edənləri Allahın sevimliləri adlandıran, onlara əməllərinə görə Tanrı tərəfindən böyük əcrlər veriləcəyini bildiren M.Hadi son olaraq üzünü özünü və şəxsi mənafeələrini güdənlərə tutaraq deyir: “Tənpərvərlər maddi və mənəvi arzularına müvəffəq olmayıb məhrumi-səadət olacaqlardır” (63, N 118).

Həştərxandan göndərdiyi yazılardan birinə “Övladi-vətən baisi-imrani-vətəndir” adını verən M.Hadi millət övladlarını birliyə,

vətəni sevməyə, digər mədəni millətlərdən nümunə götürməyə çağırır və yazır: “Dünyada ən müqəddəs və ən sevgili şeylərdən biri deyil, ən birincisi vətəndir. Nasıl şayani-məhəbbət olmasın ki, insanı kənari-şəfəqqətində bəsləyən, böyüdən, maddi və mənəvi gərəkli ehtiyacat və hacatını təmin edən o vətəni- müqəddəsdir... Necə istəkli olmasın ki, insan bərhəyat olduqda, yaşadığı zamanlarda cövləngahi-məişət və ticarəti, tərbiyyətgahi-elm və mərifəti yenə o əziz vətəndir. Təkmilül-nəfs mədudəyi-həyat qıldığımız zamanda ağuşi-əbədiyyətini açaraq bizləri sineyi-müşfiqanəsinə basan yenə o sevgili vətəndir” (64, N 152).

Vətəni sevmək imandandır və “vətənə xidmət edərək “xadimi-vətən” olmaqdan böyük şərəf yoxdur. “Zəminlərin gözəli” adlandırdığı vətəni Azərbaycanı, mənsub olduğu xalqı azad, xəş-bəxt, yüksək mədəniyyətli görmək arzusu ən sevimli ideali olan, vətən və millət sevgisini sevgilərin ən böyüyü hesab edən müəllif qədim yunan filosofu və həkimi Hippokratla (M.Hadidə Boqrat –İ.Q.) bağlı bir rəvayəti oxucuların nəzərinə çatdırır. Rəvayətdə deyilir ki, İrani şiddətli vəba xəstəliyi bürümüşdü və xəstəliyin Yunanıstana keçmək ehtimalı vardı. İran şahı Kəsra xəstəliyə düşərək olmaqdan qorxuya düşdü, “qiymətli peşkəş və sovqatlar göndərərək Boqratı İrana dəvət elədi, bəlkə, bu müdhiş bəlaya bir çarə eləsin. Vətənpərvər həkim bu dəvətə gərdəndədə qəbul olmayıb və şahın hədiyyələrini geriyə qaytardı və dedi ki: “Vətəndaşlarım hala təhlükədədir və mən isə cümlədən əvvəl onları tədaviyə borcluyam”. Həkimin bu hərəkətini “Əhsən, əhsən ey Boqrat!” sözləri ilə alqışlayan M.Hadi arzu edir ki, “bizdə də hübbi-vətən olsun, bizdə də övladi-vətənə şəfəqqət tapılsın” (64, N 152).

“Bir millətdə məhəbbəti-vətən olursa, övladi-vətənə də şəfəqqəti, məhəbbəti olacağı təbiidir. Əbnayi-vətənə məhəbbəti olduğu təqdirdə, əlbəttə, vətən balalarının səfalət və rəzalətinə riza göstərməz, hallarına acıyar, tərəhhüm eylər, saiqeyi-tərəhhüm ilə övladi-vətənin tərəqqi və təalisi uğrunda dövlət və sərvət ilə, var-yox ilə çalışar”,-qənaətində olan mütəfəkkir Şərq və Qərb dühalarının fikirlərindən nümunələr gətirməklə, vətən və millətlərinə olan sevgi səbəbindən yaponların inkişaf etmiş bir millət

olmalarını qeyd edir, təkrar-təkrar dindaş və vətəndaşlarına bildirir ki, vətəni can kimi sevmək lazımdır, çünki peyğəmbərimizin buyurduğu kimi: “**Vətənə məhəbbət elmək imandandır**”.

M.Hadi çox doğru olaraq bildirir ki, millətini sevməyən başqa millətləri, vətəni sevməyən başqa məmləkətləri sevmə bilməz. Bu fikirləri söyləyərkən o, üzünü əli qələmli ziyalılara, imkan sahiblərinə, millətə rəhbərlik etmək iddiasında olanlara tutaraq yazır: “Övladi-vətənin hüquq və vəzayifini və hansı dairədə hərəkət qılmağını sağər bedəsti-istiğna olan şəxslərə bildirmək, öyrətmək rəhbərlərin, üləmanın vəzifeyi-müqəddəsləridir. Millətdə hissiyati-vətənpərvəranə ayılmaq, hübbi-vətənin məna və həqiqətini yenə millətə anlatmaq üləmayi-ümmətin vəzayifi cümləsinəndir. Millətin nicatı sizlərsiniz, əfəndilər! Əhvali-vətəndən bunca etdiyimiz qəflət və bətalət yetər, övladi-vətən halından bu qədər iğməz etdiyimiz kifayətdir!” (64, N 152).

Vətən bir bağ, vətəndaşları isə orada boy atan, böyüyən ağaclar, fidanlar, millətə rəhbərlik edənlər isə bağban kimidir. Buna görə də “bağban bağına məhəbbət etməyib, nəzarət və baxmaqdan və tərbiyə etməkdən göz yumarsa, o bağ hər türlü fəlakətə məruz qalacağı nə qədər aydın bir həqiqətsə, vətən gülzarına da bağbanlar, bağçabanlar baxmayacaq olurlarsa, növnihalani-vətən hər bəlaya düşər olacağı, quruyub təbah olacağı o qədər açıq bir keyfiyyətdir. Vətən bağı çınqıllıq olmamış, fidanları xüsklənməmiş bir an əvvəl islah və tərbiyəsinə millət bağının bağbanları sərfi-məsai eyləmək gərəkdir ki, istiqbaldə o insaniyyət fidanları meyvəbəxş olsun və millət üzərinə sayə salsın” (64, N 152).

M.Hadi qətiyyətlə bildirir ki, vətənin nicatını qonşu millət və dövlətlərdə axtarmaq, sadəcə səfehlikdir, çünki “Qonşuya ümid olan ac yatar” və ən nəhayət:

**Kimsədən imdad olmaz kimsəyə,
Hər kəsə imdad özündən olmalı (64, N 152).**

“Məktəbi-darül-ədəb ətfalına tövziyi-mükəfat” adlı məqalə (65, N 154) Həştərxandan yazılmış və buradakı ibtidai məktəbin

buraxılış günü, həmin gün məktəbdə baş verənlər barədə məlumat verilmişdir. Məqalədən öyrənirik ki, “oxuduqları dərslərindən gözəl və parlaq imtahan verən balalara ləyaqət mükafatı verilmək üçün iyunun 18-də, yekşənbə günü “Şurayi-islam”da bir məclis təşkil olunaraq bir çox zatlar dəvət olunmuşdu. Hüzzeri-giramın miyanında İran konsulu cənab Mirzə Həsən xan Fəximüs-səltənə, “Darül-ədəb” çocuqlarının doktoru Kirziniyə cənabları bulunmaqda idilər və bunlardan başqa bir çox zəvat dəxi vardı. Məclisi-şura pək çox şəşəli bir mənzəreyi-nəzərrüba halını almışdı. Şuranın gərək salon və gərək başqa otaqları bütün dolmuşdu” (65, N 154).

Müəllif iftixarla qeyd edir ki, mükafatlandırma məclisində “ibtidai dərslərindən əlavə bir şey görməyən o kiçik balaların oxuduqları müəssir və hissiyyatbəxş sözlərə, nitqlərə, xüsusən Fəxrəddin və Məmmədəli əfəndilərin hazirunə xitabən söylədikləri nitqləri qayət əsərli olduğundan dolayı çox kimsələr şadlıqdan ağlamaqda idilər və bəzilərinin üzündə asari-sürur parlamaqda idi” (65, N 154).

Məqalənin ən təsirli, dəyərlı və maraq doğuran yeri Mustafa Lütfi İsmayılzadənin toplaşanlar qarşısında söylədiyi “müxtəsər və müfid bir xütbə”si – nitqidir ki, həmin hissəni olduğu kimi veririk: “Ey müsəlman qardaşlar, bu kimi ali məclislər və cəmiyyəti-maariflər milləti-islamın tərçümani-intibahı və nişaneyi-tərəqqisidir, zənn edirəm. Zamanımız zamani-qəflət deyil, bəlkə də zamani-intibah və mərifətdir. Biz də bu ədvari-hürriyyətdən istifadə edərək ələmi-islamiyyətin ruhu mənziləsində olan məktəb və mədrəsələrimizin maddi və mənəvi ümran və islahına səy və qeyrət göstərüb elmi-maarif yolunda bəzli-mal və can edəlim. Tərəqqi və təalimizə böyük bir maneə təşkil edən nifaqi-cahansuzdan kənarlaşıb quru sözlə deyil, əməli fəaliyyətlə işə girişəlim. Bizim ümidi-istiqlalımız məktəb və mükəmməl mədrəsələrdir. Səbəbi-nicatımız hali-zamandan xəbərdar olan ziyalı şagirdlərimiz olacaqdır. Babalar, sizdən həmiyyət, balalar, sizdən də qeyrət! Ey mömin qardaşlar, mənim bu kimi ali vəzifələrin icrasına ləyaqətim olmaqla bərabər, məzhəri-təvəccöhünüz olduğumdan naşi əlimdən gələni binaənileyh bu yolda müzayiqə etməyəcəyimə sizi əmin

edirəm. Cənabi-Həqq bizə və cümlə müsəlmanlara müin olsun və aləmi-islamiyyətin təalisinə çalışanları bəxtiyar buyursun deyə xətmə-məqal eylərəm..” (65, N 154).

Mustafa Lütfidən sonra məktəbin həkimi və İranın konsulu çıxış etmiş, məktəb müəllimlərinə, “dərslərindən gözəlcə imtahan verib” gümüş saatla mükafatlandırılan Fəxrəddin və Həmzəyə, “Məclisi-şuraya” təşəkkür etmiş, gələcək işlərində uğurlar arzulamışlar. Müəllif məqalənin sonuna həmin məclisdə oxuduğu “Gülbangi-ittihad” şeirini əlavə etmişdir.

Qəzetdə çap etdirdiyi digər bir yazısında – “Qəməfza və möhnətamiz bir mənərə” məqaləsində M.Hadi yazır: “Hüquqi-şəxsiyyəsi və maliyyəsi ibtal olunmuş bir millət və ya fərd məsud olamaz. Çünki o qövmin içərisində zülm hakimlik, hökmfərmanlıq edir. Zülm olan yerdə bəxtiyarlıq, məsudüyyət olarmı?” (66, N 155). M.Hadi publisistikasının dəyərli nümunələrindən olan bu məqaləni sənətkarın yaşadığı dövrün eybəcərliklərinə qarşı kəskin etirazı da adlandırmaq olar. Qəflət və cəhələtin hökmfərma olduğu məmləkətlərdə “ədalətsizlik və həqqaniyyətsizliklərin əhəmiyyət və diqqət cəhətinə ən birincisi, ən şayani-diqqəti zülmüdür”,- deyən şairin fikrinə görə, zülmün törənməsinin, ayaq tutub yeriməsinin birinci səbəbi həyatda yerlərin dəyişik düşməsidir ki, müəllif fikirlərini aşağıdakı kimi əsaslandırır: “Bu zülmədən bizim ürfümüzə olan zülm anlaşılmaz. Zülmün tərif, məna və həqiqisi böylədir: “Vəzzişeyi-liğeyri mövziə”, yəni bir şeyi mövzusuna görə yerinə qoymayıb başqa bir yerə vəz etmək deməkdir. Məsələn: oğruya mal, xainə əmanət tapşırmaq kimi. Qurda qoyunu ismarılmaq, cahili millətə rəhbər etmək, qafilə sərvər tikmək kimi. Bunlara zülm deyilir. Həqiqi zülm də bunlardır. Çünki oğruya sərvət, xainə əmanət tapşırmaq ədalət və həqqaniyyət deyil, bəlkə zülm və insafsızlığın nəhayət dərəcəsidir” (66, 155).

Bir millət ki, cahilə alim, qafilə hüşyar, qarğaya bülbül, gülə xar deyib, o millət mütləq zəlalətə düşər olub və bu işdə başqa millətləri günahkar qismində qələmə vermək sadələvhlükdən savayı başqa bir şey deyil. “Məmləkət küfr ilə baqi qalar, zülm ilə

baqi qalmaz” kəlamı ilə fikrini qüvvətləndirən müəllif daha sonra yazır: “Əlhasil, hər cəhətdən olursa-olsun bir millətin, istər bir fərdin hüquqi-məşruəsi ibtal və pəmal olursa, buna zülm və cövr deyilir” (66, N 155).

Müəllifin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, zülm olan yerdə bəxtiyarlıq, məsudiyyəət olmaz. İslam məmləkətlərini zülm və həqqaniyyətsizlik “başdan-başa təhti-hakimiyyətinə aldığından”dır ki, ən mühüm işlər “bir sürü elmsiz, bir taqım nəəhlə” tapşırılmış, “ərbabi-ləyaqət və zəkavət olanlar isə xaki-səfalət və guşeyi-rəzalətdə çürüməkdə və ağışi-ədəmə düşməkdədirlər. Zülm deyilmi bu? Millətin qəflətindən, cəhalətindən fürsətyab olaraq bir bölük kəmşüurlar, bir alay maarif müflisləri birər məqami-sədarətə və kürsiyi-məmuriiyyəətə minmişlər... Ədalətmi bu?.. Gülün yerini xar, bülbülün nişiməngahını qarğa tutmuş, nurun əvəzinə zülmət, hurun qəsrində ifritlər oturmuş” (65, N 155).

“Bu uyğunsuz, bu ədalətsiz işlərin səbəbi-həqiqisi nərədən-dir?” sualını verən müəllif bunların iki başlıca səbəbini göstərir ki, bunlardan biri rüşvətxorluq, ikincisi isə nadanlıq, maarifsizlikdir.

“Hüququnu anlamayan, tapdanan haqqını tələb etməyə cürəti çatmayan millətlə insaniyyəət və mədəniyyəət karvanına qoşulmaq olmaz”,- deyər haray çəkən müəllif bir daha bəyan edir ki, “hər işi öz əhlinə, hər əməli öz sahibinə tapşırılmalı. “Geridə, daldə qaldıq”,- deyər çıxırmaq, bağıрмаqdan bir şey hasil ola bilməz:

**Ayinəsi işdir kişinin, lafə baxılmaz,
Şəxsin görünür rütbeyi-əqli əsərində”(65, N 155).**

Qəzetin 18 iyul 1906-cı il 157-ci sayında M.Hadinin “Qəflət və cəhalət ələmi-insaniyyətin ən böyük düşmənləridir” adlı məqaləsi dərc olunur. Qəflət və cəhaləti göyün üzünü bürüyən kəşif, qəliz buludlara bənzədən müəllif bildirir ki, qara buludlar Günəş şəfəqlərinin qarşısına səf çəkib yer üzünü qaranlıqlara qarq etdiyi kimi, qəflət də insanlığı yaxıb-yandırır, “hansı şəhərdə, hansı ölkədə yuva yapar isə, nəğməpərdazi-məşamət olar isə xarabazara döndərər” (67, N 157). Qəflət və cəhalətin yer üzünə fəlakətlər

gətirdiyini, bir çox tayfa və qövmlərin cəhalət, qəflət və səfalətləri ucbatından Allahın qəzəbinə düçar olmalarını Quranın on birinci surəsi olan “Hud” surəsinin 101, 102, 103 və 107-ci ayələrini misal gətirməklə əsaslandırın müəllif oxucusuna üz tutaraq yazır: “Düşünəlim, vətəni-bədbəxtimizi başdan-başa əhatə etmiş bu böyük bəla, bu əzim bədbəxtlik qəflət və cəhalətin nəticəyi-zalimənə və lənətkəranəsi deyilmidir? Bu qədər yanmış xanımınlar, tökülmiş nahaq qanlar, xaki-məzəllətə yuvarlanmış ətfali-məsümlər, kərə kəsbsiz minlərcə füqərayi-kasıblar, nələr və nələr...” (67, N 157).

Müəllifin qənaətinə görə, qəflət və cəhalətdən uzaq olduqlarından Şərqdə yaponlar, Qərbdə avropalılar maddi və mənəvi tərəqqiyə nail olaraq rahatlıqlarını təmin etdikləri halda, “bizlər ləbtəşnələriz”. Səbəb isə cəhalət və qəflətdir.

M.Hadinin nəzərində “Qəflət öylə qorxunc, öylə qəddar bir düşməndir ki, mövqeyi-icraya qoyduğu qəbih əməlləri, uyğunsuz işləri kəcrov olan qafillərə, cahillərə yaxşı göstərir, gözəl tanıtdırır, batil görünür. Tədenni tərəqqi kimi tələqqi olunur”. Hələ bu hamısı deyil və zaman elə bir zamandır ki, qəflət və cəhalətə uyanların “əməli-saniələrini şeytan öylə pırayələndirib, öylə bəzəyib ki, küflərini iman, nadanlıqlarını irfan, qəflətlərini ayıqlıq hesab edirlər” (67, N 157).

Qəflət və cəhaləti Allahın bəyənmədiyi “şan deyil, şini--adəmiyyət” hesab edən müəllif bildirir ki, cəhalət və qəflət insanı təkə bu dünyada yox, axirətdə də bədbəxt edər, çünki “hər kəs dünyada bəsirət sahibi olmasa, yəni adamda qəlb gözü kor olsa, axirətdə də kor olacaqdır.

**Zülmətə əshab əma bəndədir,
Nur isə binalərə tabəndədir”(67, N 157).**

“Şövq və həvəs” adlı məqaləsində (68, N 159) M.Hadi belə bir fikri ifadə edir ki, bir fərd və ya bir millət hər arzusuna və istəyinə ancaq şövq, həvəs və zəhmət sayəsində nail ola bilər. Bütün ixtira və icadların, kəşflərin istək və zəhmət sayəsində meydana gəldiyini qeyd edən müəllif insana zövq verən zəhməti

bir quşcuğazın yuva qurması, “mini-mini, körpə-körpə balalarına yem və danə gətirərək onları bəsləməsi” ilə müqayisə edir və bunların, yəni şövq və həvəsin yaradılmışların hamısının fitrətində olduğunu bəyan edir.

Müəllifi belə bir məsələ düşündürür: bütün kainat şövq və həvəs ilə inkişafda, tərəqqidə, yeniləşməkdə ikən bizim həvəs qanadımız sınımış, “şəhpəri-şövqümüz qırılmışdır”. Bunun səbəbi nədir?

Cavabı yubatmayan müəllif yazır: “Bunun səbəbi himmətimizin düşkünlüyü, vətənpərvərsizliyimizdir... Mənafeyi-şəxsiyyə və fəvaidi-zatiyyəsinə məşğul əfraddan mürəkkəb olan millət və qövmün həvəsi-milliiyyəsi ola bilərmi? Haşa, həvəsi bizlər yalnız fəhm etmişik” (68, N 159).

Şəxsi mənafehlərin təmin edilməsinə yönəldilən zəhmət və səyləri həvəs deyil, ruh üçün bir qəfəs adlandıran M.Hadi “Həvəs nədir?” sualına belə bir cavab verir: “Həvəs hər kəs mükəlləf olduğu vəzaifi-insaniyyəni kəməli-eşq və şövq ilə ifa etmək və yorulmaz bir səy ilə məmur bulunduğu əmrə iqdam qılmaqdır” (68, N 159).

“Xoşbəxt gələcək arzuları təkcə şeirlərinin deyil, həm də çox zəngin publisistik əsərlərinin ana xəttini təşkil edən” (4, 84), səy və bacarıqlarını məmləkət yolunda sərf edənləri “Səadət olsun belə həvəspərvər millətə!” sözləri ilə alqışlayan müəllif çox doğru olaraq yazır: “Səadət səyin əşiqidir, səy isə şövq və həvəsin yarı... Şövq işığı hansı millətin afaqını tənvir edərsə, oradan tənbellik və qəflət zülməti qaçar, məhv olar..” (68, N 159).

Maarifçilik ənənəsinə sadıq qalan M.Hadi bu məqaləsində də məktəb, xeyriyyə evləri, qirətxana və mətbuat orqanlarının açılıb millətin istifadəsinə verilməsini zəruri hesab edir, “biz də qeyri millətlər kimi icabati-əsriyyəmizdən bulunan maarifə, tərəqqiyə həvəs edəlim, çalışalım”, -deyə fikrini tamamlayır.

Qeyd olunduğu kimi M.Hadi “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi əsərlərində maarifi tərəqqi və təkamülün əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edirdi. Məktəblərdə hansı elmlərin keçilməsi də müəllifi düşündürən başlıca məsələlərdən idi. Mətbuatda “Bizə hansı elmlər lazımdır?” mövzusu ətrafında müzakirələr gedərkən

“Həyat”da M.Hadinin “Elmi-əbdanə həqiqi bir nəzər” adlı iri həcmli bir əsəri çap olunur (69, N 182, 183, 184, 185, 191, 193, 194). M.Hadinin “Həyat” qəzetində dərc olunmuş əsərlərindən ən irihəcmli olan bu fəlsəfi əsəri müəllifin elm, sənət və bunların cəmiyyətdə, insan həyatında oynadığı rolu barədə düşüncələri də adlandırmaq olar. Həzrət Məhəmmədin (s) **“Ələlmü elman elmül əbdan sümmə elmül-ədyan”** kəlamına istinad edən və bu hədisi-şərifini “Elm deyilən cövhəri-nurani başlıca iki qismə bölünmüşdür. Bu elmi-cəlilin biri elmi-maddiyyə və fənni-cismaniyyədir. İkincisi isə elmi-ruhaniyyə olan ədyandır, yəni dəyanət və şəriət elmidir” şəklində şərh edən M.Hadi bu elmlərin, xüsusilə təbiət elmlərinin səmərəsi haqqında konkret dəlillərlə müfəssəl məlumat verir.

M.Hadi hesab edir ki, bəşəriyyətin inkişafı və bəşər övladının həyatda müəyyən səmərə əldə etməsi üçün dünyəvi elmlər çox böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsan qüvvəsinə, ağılın və zəkanın gücünə böyük inam ifadə olunan bu dərin məzmunlu əsərində müəllif dönə-dönə belə bir fikri müxtəlif formalarda iqrar edir ki, elmin və ağılın gücü ilə “insan təbiəti rəvnəqləndirməli, həyat üçün təbiətin verdiyi sərvətlərdən mükəmməl qaydada, elmi əsaslarla istifadə olunmasını təmin etməlidir” (5, 31).

“..İnsanın kəsbi-tərəqqi və təhsili-təməddün etməsi bittəb iki şeyə möhtacdır. O iki şeyin birisi sərvət və biri də ifayi-vəzifə etmək üçün səhhəti-bədəndir... İştə aləmi-insaniyyət üçün əhəmiyyəti dərkərlən olan bu iki maddə, yəni kəsbi-dövlət və mühafizəyi-səhhət şayani-etibar olduqlarından dolayı, elmi-əbdan müqəddəm, elmi-ədyan isə müəxxər söylənmişdir... Demək ki, elmi-əbdan əsasi-mədəniyyət və binayi-aləmi-bəşəriyyətdir. Ülumi-əbdaniyyə olmaz isə Adəm övladı tərəqqi, təali, təməddün istehsalına bir dürlü müvəffəq olamaz” (69, N 182),- deyən müəllif təvəzökarlıqla özünü “elmsiz bir fəqir” adlandıraraq oxuculardan belə bir çətin mövzuya girişdiyi üçün üzr istəyir və təbiət elmlərindən (“elmi-əbdan”) birincisi hesab etdiyi tibb elmi və bu elmin mahiyyəti, cəmiyyətdə oynadığı rol barədə ətraflı məlumat verir.

“Kainatın vücudunu himayə və mühafizə etmək”, “gülzari-kainatın gözəlcə tərbiyə olunmasına və dürlü təbii təhlükə və fəlakətlərdən azadə qalması” üçün təbabət elmini ən birinci vasitə və səbəb hesab edən müəllif yazır: “Fünuni-alıyeyi-tibbiyyəni gözəlcə düşünüb nəzəri-etibara alan mədəniyyətli və tərbiyəli millətlər kamali-səhhət və səlamətlik ilə yaşamaqdadırlar... Bu mübarək elmdən büsbütün cahil və qafil bulunan və ancaq elmi-ədyana qənaət edib duran, dinində, həqayıq və fəlsəfəsində büsbütün cahil olan qövmlər və millətlərin hər üzdən düçari-səfalət olduqları məatəssüf göz önündədir” (69, N 182).

Həzrət Əlinin (s) “İnsanlar bütün ölü, fəqət ərbabi-elm diridir” kəlamı ilə fikrini qüvvətləndirən mütəfəkkir qeyd edir ki, “əgər biz də başqa mədəniyyətli millətlər, tayfalar kimi bilümmün fünuni-əbdaniyyə və bilxüsus elmi-təbabətə aşına olsaydıq, bugünkü gündə böylə səfalət və rəzalət içərisində yaşamazdıq. Təvarixin ən parlaq səhifələrində bir mövqeyi-mümtaz ehraz etmiş hükəma, üdəba, füzəlamızın irzi ilə getsəydik, əmrəzi-mənəviyyənin ən şiddətlişi bulunan cəhalətdən yaxamızı xilas eyləyərək biz də miləli-məsudə kimi bəxtiyaranə təmini-məişət eylərdik. Avropanın zeybi-lisanı olan İbn Xəldunlar, Fərəbilər, İbn Sinaların tarixlərinə, qanuni-tibblərinə mütəbiət etsəydik, biz də hər dürlü maddi və mənəvi mərəzlərdən şəfayab olmaqla bərabər, şəhərlərimiz bir xarabazar və kəndlərimiz bumi-məşumülqüdum kimi bu viranələrdə aşıyansazi-nəhusat olmazdıq.... Təriqət, həqiqət niqabının altında meydana çıxan mütəşeyxlərin, adamyeyənlərin, təbibi-üləma namında bulunan bir sürü mənəvi rahın kəsənlərin, təbib surətində görükən bir taqım adam öldürən mütəbiblərin lafi-gəzaflarına qulaq verməyərək kəsbi-elmi-əbdan eləsəydik, dəryayi-həlakətə düşən biçarə kimi hər bir çör-çöpdən istimdad etməz idik” (69, N 183).

Keçmişlə fəxr etməkdənsə, “mən müsəlmanam, mən müsəlmanam” kimi boş-boş, səmərəsiz sözlər söyləməkdənsə, oxucularına “yalnız islamiyyətlə deyil, səbəbi-müzəffəriyyəti olan fününu əldə etməklə iftixar edəlim “,- deyər müraciət edən müəllif onları gələcəyə açıq gözlə baxıb dünya hadisələrindən ibrət

götürməyə çağırır və yazır: “...Fəlsəfeyi-Quraniyyəni parlaq bir surətdə kəşf edib aləmə göstərən elmi-ədyan deyil, elmi-əbdandır. Elmi-əbdan olmayacaq olsaydı fəlsəfeyi-islamiyyə ədəmabadi--nisyanda qalıb kimsəyə bəlli olmayacaqdı” (69, N 183).

Təbiət elmləri ilə yanaşı, texniki elmlərə də yüksək qiymət verən (M.Hadidə “elmi-sənaye” – İ. Q.) müəllif bildirir ki, bunlarsız cəmiyyətin inkişafı, tərəqqisi mümkün deyil. Dəqiq elmləri təbiətin əsrarəngiz sirlərinin açılmasında, yeraltı və yerüstü sərvətlərin öyrənilməsində və cəmiyyətin istifadəsinə verilməsində birinci dərəcəli vasitə hesab edən müəllif çox doğru olaraq bildirir ki, “milyonlarca sənədən bəri küreyi-ərzdə mədfun və məknuz qalmış mədənlər, mənəbələr, məxzənlərin, xəzaneyi-layüfnayi-təbiətin birər-birər kəşf olunması və zühura çıxmasına səbəb elmi--sənayedir” (69, N 183).

Başqa əsərlərində olduğu kimi, bu əsərində də qəflət və cəhaləti insanları bir-birindən ayıran vasitə hesab edən müəllif elmin gücü ilə müxtəlif coğrafi ərazilərdə yerləşən ölkələri bir-birinə yaxınlaşdıran dəmir yollarının, paraxodlar, teleqraf və telefonların kəşfindən söz açır. Başqa millətlərin elmin səmərəsindən istifadə edərək ağ günlərə çıxmasını xatırladan M.Hadi müsəlmanların elmsizliyindən acı-acı gileyənir və düşündüklərini şeir dili ilə aşağıdakı kimi təqdim edir:

**O millət ki, kəsb edib elmi-əbdanı,
Balonla seyr edir bax fəzayi-imkanı.
..O nəfpərvər olub alati-buxaridən,
Biz isə dərs alırıq Müslimi-Buxaridən.
Onlar müxabirə fikrindədir kəvakib ilən,
Biz isə əlləşiriz, ah kim “məvakib” ilən.
..Sənaye ilə onlar kəşf edib fotoqrafı,
Biz imdi öyrənirik, bax kitabi-kəşşafı.
Hücum kəşfi üçün tikdilər rəsədxanə,
Qərəzlə könlümüz olmuş bizim həsədxanə (69, N 185).**

İnsan övladı yalnız elmin gücü ilə “mövcudatın cümləsini yədi-təsxirində əsir edə bilər”,- deyən müəllif beyini elm, maarif və mədəniyyət ziyası ilə işıqlanmayan insanı “yaranmışların ən müdhişi, ən vəhşişi” adlandırır və çox doğru olaraq yazır: “Aləmi--bədəviyyədə yaşayanların haləti-vəhşiyanə və xunxariyyələrini göz önünə gətirəcək olursaq, insanın ən vəhşi bir məxluq olduğunu həpimiz təsdiq edəriz”. Bu insanpərvər mütəfəkkirin fikrinə görə insan deyilən məxluq:

**Olursa mərifətpərvər məlkaikdən mükərrəmdir,
Yaşarsa aləmi-vəhşətdə heyvandan da kəmtərdir.**

Dünyəvi, yəni təbiət elmləri ilə yanaşı dini elmlərin (elmi--ədyan) də insanın yaşayışında mühüm rol oynadığını qeyd edən M.Hadi İslam dini adına ləkə olan müftəxorların dindən öz məqsədləri üçün istifadə edib cəmiyyəti xurafat və cəhalət, ətalət altında saxladıklarını kəskin şəkildə tənqid edir, onların mədrəsə adı ilə açdıqları dırnaqarası təhsil müəssisələrini “vəsvəşəxanələr” adlandırır və yazır: “Açıq söyləyəlim. Riya və təbəsbüs zamanı keçmişdir. O dəyanət maskası, niqabı altında ərzi-vücut edən mədrəsələr, təkyələr, xanəqahlar şimdiyəcən millətə nə fəlakət və müsibət gətirdi isə, yenə də o acı meyvə bəhrə verəcəkdir” (69, N 191). Bir qədər contra Asiyanı, bir çox başqa yerləri “məqbərəzarə döndərən, əhalisini canlı tabut şəklinə qoyan” bu tipli mədrəsə və təkyələrin İslam dininə heç bir aidiyyəti olmadığını və camaatın avamlığından, elmsizliyindən istifadə edərək bunları bina edənlərin, yaradanların “şəriəti-qərrayi-Məhəmmədiyyəyə olmazın iftira, böhtanlar bağlayan, növbənöv rənglər verən, bir milləti min parçaya bölən, cahani-islamiyyəti dağıdاری-təəssüf edən” düşünülmüş addımlar kimi qiymətləndirən müəllif yazır:

**Şöylə bir halə qoyublar dini-islamiyyəyi,
Dideyi-dinpərvəran baxdıqca xunfəşan olur.
Öylə bir böhtan edirlər dini-qüdsipərvərə,
İnitafi-çəşm edən əngüşt bərdəndan olur.**

**Çün deyil agah bunlar ruhi-islamiyyətə,
Ruhi-şəri bilməyən bişübhə biəzan olur.
Əhli-zahirdir, nə bilsin lübbi-islamiyyəyi,
Kim ülüləlbab olursa, arifi-Quran olur (69, N 193).**

Məqalənin başqa bir yerində müəllif bildirir ki, sənayemiz inkişaf etmədiyindən gözümlər əcnəbilərin əlində qalıb. “Elmi--sənətdən büsbütün məhrum olduğumuzdan heç bir mənfəətbəxş işə, sənətə malik deyiliz. Demək, başqa millətlər bağı-cahanda seyrçi, biz isə çəpər daldasından baxan əbləh tamaşaçılarız” (69, N 193).

Vəziyyətdən çıxmaq və bir millət olaraq layiq olduğumuzu qazanmaq üçün nə etməli? Sualın cavabı yenə də məktəb, maarf və elmlə bağlıdır. Müəllif bu fikirdədir ki, mükəmməl, müntəzəm sənət məktəbləri, darülfünunlar açılmayınca, müxtəlif peşə və sənətlər öyrənilməyincə vətəndaşlarımız bütün bələlərin mənbəyi olan işsizlik və səfalət girdabından qurtula bilməyəcəklər.

**Olsa dəryalar mürəkkəb, səfheyi-ələm kitab,
Kainat əhli mühərrir, xamə olsa hər şəcər,
Həli-bədbəxtənəmiz şərində acizdir qələm,
Çünki yox bizdə sənaye, mərifət, elm, hünər-**

deyə rəngləri bir qədər də tündləşdirən ədib əsərini bütün zamanlar üçün köhnəlməyən və aktual olan aşağıdakı cümlələrlə tamamlayır: “İştə elmsizlik və sənətsizlikdəndir ki, bütün balalarımız kömürçü, karzinkaçı, çayçı, nəçi və nəçi.. Böyüklərimiz isə bütün hanbal, arabaçı, çarvadar, bilməm daha nəçi. Elmi-əbdan, fənni-sənayeyə biz də dara olmuş olsaydıq, təmini-məişət üçün bu qədər bəri-girani-fəlakət altında əzilməz, əğyar nəzərində xarü zəlil olmazdıq. Təəccüb, cəhalət gözü ilə deyil, insaf və ədalət nəzəri ilə baxacaq olar isək, bu mübtəla olduğumuz bələlərin səbəbi elmi--əbdandan məhrum olmağımız olduğunu görürüz. Elmi-dünyəviyyə kəsb etməyincə halımız böylə olacağına yalnız mən deyil, bütün ərbəbi-mərifət qanedir etiqadındayam. Hal böylə ikən niyə laübaliyanə və laqeydanə durmuşuz” (69, N 194).

M.Hadinin “Həyat” qəzeti səhifələrində dərc olunmuş publisistik əsərlərinin təhlili göstərir ki, o, bir mütəfəkkir olaraq istedad və bacarığını bütünlüklə millətinin, vətənin tərəqqisi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, quruluşun, mühitin verdiyi imkanlardan qədərincə istifadə edərək duyğu, istək və məramını bəyan etmişdir.

Ensiklopedik biliyə, iti yaddaşa, parlaq zəkaya malik olan, müraciət etdiyi bütün həyati məsələləri müxtəlif mənbələrdən aldığı nümunələrlə paralel şəkildə şərh edən, daha çox maarifçilik mövqeyindən çıxış edən ədibin əsərləri yaşadığı illərin aynası təsirini bağışlayır. Xalq həyatının elə bir köklü məsələsi yoxdur ki, müəllif ona münasibət bildirməsin.

Əsərlərinin şərhə ondan həm də bir islamşünas alim, Quranaın tərcüməçisi kimi danışmağa imkan verir.

Əsərlərində istifadə etdiyi xalq deyimləri, atalar sözləri və məsəllər ona dəlalət edir ki, o, klassik Azərbaycan, ərəb, türk və fars ədəbiyyatına bələd olmaqla yanaşı, həm də xalq ədəbiyyatına dərinləndən aşına olmuşdur.

Mükəmməl şəkildə bildiyi Şərqlə dilləri vasitəsi ilə Qərblə ədəbiyyatı, xüsusilə yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərindən də xəbərdar olub yeri gəldikcə onlardan istifadə etməsi M.Hadinin həm maraqlı, həm də mütaliə dairəsinin genişliyindən xəbər verir.

I.3.ƏDƏBİ-İCTİMAİ GÖRÜŞLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN PUBLİSİSTİK YAZILARI VƏ İQTİBASLARI

Tam bir il - 1906-cı ilin 1 noyabrından 1907-ci ilin 1 noyabrına qədər Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi yardımı və imtiyaz sahibliyi ilə Bakıda, Nikolayevski küçəsindəki “Kaspi” mətbəəsində çap olunan “Füyuzat” jurnalının ən fəal yazarlarından biri və bəlkə də birincisi Mə-

həmməd Hadi idi. "...Həm jurnalın bədii-tənqidi materiallarının müəllifi, həm də təmsil olunmaq baxımından ən çox əsərləri dərc olunan M. Hadinin" (29, 36) hər nömrəsi 16 səhifədən ibarət olan, cəmi 32 sayı işıq üzü görmüş (jurnalın 6 nömrəsi 1906-cı ildə, 26 nömrəsi isə 1907-ci ildə çıxmışdır) bu məcmuənin 23, 24 və 31-ci nömrələri istisna olmaqla qalan 29 nömrəsində şeir, məqalə və tərcümələrdən ibarət əlli yazısı çap olunmuşdur. Jurnalda çap etdirdiyi əsərlərində M.Hadi əvvəlki idealına sadıq qalaraq, əsasən, maarif və mədəniyyəti, hüriyyəti, yer üzünün əşrəfi olan insana məhəbbəti təbliğ etmiş, həqiqi arzusunun millətinin səadəti olduğunu təkrar-təkrar bəyan etmişdir.

"Bir illik nəşri dövründə Azərbaycan və türk xalqlarının milli əsarətə qarşı mübarizə tarixinin siyasi və bədii salnaməsinə çevrilən"(8, V) jurnalın çapına hazırlıq getdiyi ərəfədə Həştərxanda yaşayan M.Hadi Əli bəy Hüseynzadədən bir məktub alır. Məktubda qeyd olunur ki, "bəzi səbəblərdən dolayı "Həyat" qəzeti qapandı. Onun yerinə həftəlik "Füyuzat" namında ədəbi bir məcmuə çıxarıyıq. Zati-alilərini də heyəti-təhririyyə namına qeyd etmişik".

S.Hüseyn yazır ki, bu məktubda kəndisinə 75 rüblə maaş təyin edildiyi də qeyd edilmiş. Əli bəy Hüseynzadə kimi bir fazilin təhti-idarəsində çalışdığı Hacıtərxan həyatına tərcih verdiyindən"(30, N 3) M.Hadi 1906-cı ildə Bakıya gəlib "Füyuzat" məcmuəsində çalışır. Professor Mir Cəlalin sözləri ilə desək: "Buradakı osmanlı müəlliflərindən fərqli olaraq yerli həyata dair yazıların geniş nəşrinə çalışır" (156, 238).

"Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən jurnalın redaksiya heyətinə dəvət edilən M.Hadi"(2, 246) "Füyuzat"ın ilk nömrəsindən son nömrəsinə qədər məcmuə ilə əməkdaşlıq etmişdir.

"Füyuzat"da Məhəmməd Hadinin şeirləri ilə bərabər onun inqilabi-ədəbi görüşlərini əks etdirən məqalələrinə" (29, 13) və publisistik tərcümələrinə də geniş yer ayrılırdı. Jurnalın 3-cü nömrəsində çap olunan "Almaniyada darül-məlulin" məqaləsi M.Hadinin orijinal əsəri deyil. Bu yazı jurnalın və müəllifin izahından aydın olduğu kimi, "Kəlküttədə fars lisanında nəşr olunan "Hə-

blül-mətin” cəridəsindən iqtibas olunmuşdur” (70, 43). “Həblül-mətin”in Almaniyadakı mənbələr əsasında nəşr etdiyi bu məqalədə Almaniyanın maarif sisitemindən, əsasən, buradakı şikəst, kimsəsiz uşaqların təlim-tərbiyəsindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, altmış milyon nəfər əhalisi olan Almaniyada valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqları ya dövlət, ya da imkanlı şəxslər öz himayəsinə götürmüş, onlar üçün məktəb və xəstəxanalar inşa etmişlər. Məqalədən anlaşıldığı kimi, “Darül-məlulin” (xəstələr, şikəstlər, kimsəsizlər evi – İ.Q.) tipli müəssisələr Almaniyada çoxdur və bunlar 1832-ci ildən yaradılmağa başlanmışdır. Bu müəssisələrdə uşaqların səhhəti, sağlamlığı ilə yanaşı, onların təlim-tərbiyəsi ilə də ciddi məşğul olur, hətta lal uşaqlar belə unudulmur, onlara müxtəlif peşələr öyrədilir. Bu səbəbdəndir ki, 270 minə yaxın sayı olan bu kimsəsizlərin əksəriyyəti sonralar özləri-özlərini dolandırmaq gücünə malik olur və “bu təfsilata görə məlum olur ki, yüzdən doxsan məlul tərbiyə sayəsində möhtaci-müavinət və sədəqə olmayaraq təmini-maaş edə bilirlər və özlərini idarədən aciz qalmazlar” (70, 45).

Jurnalın beşinci nömrəsində Qahirədə ərəb dilində çıxan “Əl-məcəllətül-osmaniyyə” qəzetindən tərcümə olunmuş bir məqalə “Nidaül-vətən li əbnayi” (“Vətənin övladına nidası”) adı ilə çap olunmuş, sonunda mütərcim imzası qoyulmuşdur (71, 79). Tərəddüd etmədən bildiririk ki, məqaləni ərəbcədən Azərbaycan türkcəsinə çevirən M.Hadidir. Dil, üslub, ifadə tərz, cümlələrin quruluşu şairin eyni ilə “Həyat” və “Füyuzat”da çap etdirdiyi məqalələrə bənzəyir. Kiçik bir nümunə göstərməklə məsələni uzatmağa ehtiyac duymuruq: “Vətəni-əziz şu yolda övladına lisani-hal ilə nida ediyor: - Övladi-əzizlərim, sevgili fərzəndlərim! Nidamı eşidiniz, tövsiyəmi can kibi hifz etməklə bərabər, bu qorxunc yuxudan bidar olunuz” (71, 79).

Məqalənin M.Hadi tərəfindən tərcümə edildiyini təsdiqləyən digər bir cəhət şairin məqalədən sonra jurnalın son səhifəsində “Məhəmməd Hadi” imzası ilə çap etdirdiyi “Nidaül-vətən” şeiridir.

Jurnal 1-ci nömrəsinin 10-cu səhifəsində “Qanuni-əsasiyi-- İran və hürriyyəti-islamiyan mücahidlərindən Ağa Seyid Mə-

həmməd müctəhid Təbatəbai həzrətlərinin təsviridir” sözləri ilə Təbatəbayinin şəklini vermiş, 6-cı nömrədə isə onun “sədri-sabiqə” yazdığı çox cəsarətli bir məktubunu “Müctəhid Ağa Təbatəbai həzrətlərinin məktubu” adı ilə M.Hadinin tərcüməsində oxuculara təqdim etmişdir (72, 85-86). Məktub bu sözlərlə başlanır: “Sevgili vətənin başdan-başa bir xarabazar təşkil etdiyi, düçari-fələkət və təhlükə olduğu açıq və aydın bir keyfiyyətdir”. Məktubda bildirilir ki, məmləkətin islahı və millətin normal yaşayışı üçün “Şurayi-ümmət”, “Məclisi-millî” təsis olunmalı, “əhalisinin böyük bir qismi əcnəbilər boyunduruğu altında xar, zəlil yaşamaqda” olan İrani onu gözləyən labüd fələkətdən qurtarmaq üçün yollar axtarılmalıdır.

Məktubun başqa bir yerində oxuyuruq: “Həzrəti-vala cəsuranə söylədiyim bu sözlərdə məni məzur tutmalıdır. Məni bu nöqtəyə sövq edən vətən məhəbbətidir. Zira, sevgili vətəni düçari-təhlükə görüyor və ənqərib zamanda əcnəbilərin dəsti-qəh-harəsinə düşəcəklərini müşahidə ediyoram. Aləmi-mədəniyyət nəzərində şərəf və etibarımızı büsbütün qayıb edəcəyimizi hiss etməkdəyəm. Binaənileyh madam ki, bir həyatı vətən uğrunda bəzli-səy və qeyrət edərək lazım olur isə, rahi-vətəndə fədaiyi-can edəcəyəm. Təriqi-həqqaniyyətdə həyatımı belə müzayiçə etmə-yəcəyəm” (72, 86).

“Bakı tarixindən bir nəbzə” adlı məqalədə M.Hadi cümə günü, dekabrın 22-də Bakı dəmir yol vağzalından general-qubernator Semyon Andreyeviç Fadeyevin Tiflisə yola salınma mərasimi və mərasimdə iştirak edənlər sırasında general M.İ.Kanevski, qubernator Alişevski, Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim ağa, Hacı Zeynalabidin Tağıyevin də olduğu barədə məlumat verdikdən sonra Bakının tarixi haqqında söz açır. Bakının tarixi barədə bilgilər verərkən o, ərəb tarixçisi Yaqut Həməviyə və A. Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinə daha çox istinad edir. Birinci Pyotrun (M.Hadidə Petr ibn Aleksey ibn Mixail – İ.Q.) Bakını tutmaq planından başlayaraq Bakıda baş verən hadisələrə qədər hazırda tarixşünaslığımızdan bizə bəlli olan hadisələr barədə danışan müəllif məqaləni belə bir cümlə ilə tamamlayır: “Bakı şəhəri Rusiyaya 1801 sənəyi-miladiyyədə tərk olunmuşdur” (72, 90).

“Füyuzat”ın 11-ci sayında M.Hadinin dərc olunan elmi-publsitik əsəri “Məlumatı-tarixiyyə” məqaləsidir (73, 171-174). “Məhəmməd Hadi” imzası ilə çıxan məqalənin sonunda “Mabədi var” qeydi verilsə də, sonrakı nömrələrdə məqalənin davamına rast gəlmədik.

Tarix elmini “aləmi-bəşəriyyəyə mənəfətbəxş ülum, fünün-dan biri” hesab edən M.Hadiyə görə, “tarix bir kitabı-məlumat-bəxşədir ki, insanları əhvali-maziyyə vəqif, iqtizaati-hala aşına, təmini-istiqbala agah və xəbərdar eylər” (73, 172). Tarixini bilməyən xalqların və ya tarixi bəlli olmayan millətlərin bu elmin xeyir və faydasından büsbütün qafil olduğunu bəyan edən müəllif Rusiya müsəlmanlarını da həmin cərgəyə daxil edir, təəssüflə bildirir ki, mükəmməl tariximiz yazılmadığından şəərəfli keşmişimiz zaman keçdikcə unudulmaqda, qaranlıq pərdələr altında itib-batmaqdadır. “Millətini kamalınca tanımayan adam millətpərvər olmayacağı nə qədər aydın bir həqiqət isə, vətəninə kəmə huve həqqi bilməyənlər (kifayət dərəcədə doğru, düzgün tanımayanlar - İ.Q.) də vətənpərəst olmayacaqları bir o qədər açıq bir keyfiyyətdir” (73, 173), - yazan müəllif qarşısına Rusiya hökumətinin ərazisində yaşayan təxminən 20 milyon “milləti-nəciyyə-i-islamıyyə”- müsəlman haqqında oxuculara məlumat vermək məqsədi qoyur. Bu iyirmi milyon müsəlman, şairin fikrincə, “altı böyük qismə ayrılaraq qövmiyyə etibarınca hər bir qismə bir ünvan, bir isim verilmişdir” və həmin qövmələr bunlardır: 1) qazanlılar, 2) kumuklar, 3) kırımırlar, 4) sibiryalılar, 5) türküstanlılar, 6) qırqızlar.

M.Hadi məqaləsində qeyd edir ki, “işbu qırqız taifəsi külliyyə üzrə badiyyəpeyma və səhranişindir..., aləmi-bədəviyyətdə yaşayırlar” (73, 174). Yaşadıqları yer, ərazi “Çin məmaliki ilə həmhüdüdü olan və ərəb tarixində “Dəşti-qırpaq” namilə adlanan əraziyi-vasiədir”. Əsas məşğuliyyəti maldarlıq və heyvandarlıq olan bu qövmün “at ilə dəvə sürüləri pək çoxdur. Başlıca yeyəcək və qidaları bəslədikləri heyvanatın məhsuludur. At südü ən nəfis, ən sevgili ətimələridir”.

Qırqızlar haqqında bu kiçik, ümumi qeydlərdən sonra müəllif “qazanlılar” (əslində tatarlar- İ.Q.) haqqında nisbətən geniş

məlumat verir, onların Volqa (İdil), Kama, Belaya, Oka çayı və Ural dağları ətrafında yaşadıklarını bildirir.

Qazanlıların tarixən mədəni və oturaq həyat keçirən bir xalq olduğunu bildirən müəllif qeyd edir ki, hazırda onlar kompakt halda Rusiyanın bir sıra yerlərinə dağılmış, Perm, Ufa, Samara, Nijni-Novqorod, Orenburq daha çox onların şəhərləri sayılır. Fikirlərinə davam edən müəllif daha sonra yazır: “Fəqət büsüm təhtində yaşayan əfradi-müslimə yalnız sabiqüz-zikr şəhərlərə münhəsir olmayıb, bu isim bil-ümum Peterburq, Penza, Saratov və Bəhri-Müncəmidi-Şimali sahillərində (Şimal Buzlu Okeanı - İ. Q.) vəqə Arxangel bələdələrində ixtiyari-iqamət edən tatarlara işbu “qazanlılar ismi tətbiq oluna bilər” (73, 174).

Bolqarlar barədə verilən məlumatlar daha əhatəli və maraqlıdır. Məqalədə oxuyuruq: “Foli nəhrinin ətraf və həvalisi bolqar namilə adlanan bir qövmin igamətgahi-nüfus və cövlanğahi-nüfuzu olmaqla bərabər, nəhri-məzkurun kənarında təsis olunmuş Bolqar şəhəri qövmi-məzburun məqərri-hökuməti olmuşdur... İşbu bolqar taifəsinin türk qövmündən olması ilk dini--mübini-islama müşərrəf olan bu qövmin olduğunu tatar alimlərinin ən məşhurlarından Şəhabəddin Mərcani həzrətləri təlif etdiyi “Müstəfidül-əxbar fi əhvali-Qazan və Bolqar” nam əsərində zikr və isbat etmişdir”. Orta əsr ərəb tarixçilərindən İbn Əsir, İbn Hövqəl, Yaqut əl-Həməvi və İstəxrinin də bu qövmin türk və müsəlman olması barədə yazdığını qeyd edən müəllif onların Abbasi xəlifələrindən olan Əl-Müqtədirbullah Cəfərin dövründə müsəlmanlığı qəbul etməsini bildirir.

Bolqarların zaman-zaman bəşər mədəniyyətinə töhfələr verdiyini yazan müəllif onların müasir durumundan danışanda bildirir ki, “hal-hazırda isə bolqar məmləkəti bir xarabazar təşkil ediyor. Əlhalatan haza came minarəsi, məqbərəsi və hasarının bir qismi və bir xeyli asari-qədiməsi tamaşağəranın vəsaili-ənzari--tamaşası olmaqdadır” (73, 174).

İstiqlaliyyətini əldən vermiş bolqarlar barədə ürək ağrısı ilə məlumat verən, “bu gün də Bolqar şəhəri bir xarabazardan ibarətdir”, - deyən müəllif daha sonra yazır: “Biləxirə tatar qöv-

münün Orta Asiyadan seyli-xüruşan kimi gəlməsi bu gün də Rusiya idarəsində bulunan Şərqi və Cənubi Avropanı əhatə etmişdir” (73, 174).

Təəssüflə bildiririk ki, məqalə tamamlanmamış və müəllifin digər türk qövmləri barədə nələr düşündüyünü və nələr yazdığını öyrənmək, təbii ki, mümkün deyil.

Jurnalın 13-cü nömrəsində M.Hadinin iki məqaləsi dərc olunmuşdur. Birinci məqalə “Çində asari-tərəqqi” (74, 205), ikincisi isə “Dövri-mədəniyyət” adlanır (75, 205-207). Ard-arda verilmiş birinci yazının altında imza olmasa da, ikinci yazının altında “M.Hadi” imzası qoyulmuşdur. Hər iki məqalənin ruhu demək olar ki, eyniyyət təşkil edir və bu yazılarda Çini və Yaponiyayı xoş günə, firavan həyata çıxaran elm, maarif və mədəniyyətdən söz açılır. Çin və Yaponiyada tərəqqinin iki başlıca səbəbi olduğunu bildiren müəllif yazır ki, bunlardan birincisi “əhəlinin səfalətinə səbəb olan tiryak və əmsalı kimi məvaddi-müzirənin məmləkətə daxilinin” qadağan edilməsi ilə bağlıdırsa, ikincisi, bu ölkənin “Avropa və Amerika kimi mənbəyi-tərəqqiyat və məsdəri-maarif bulunan bələdələrə yüzlərcə sahibi-istedad və qabiliyyətli şagirdlər göndərmələri” ilə bağlıdır. Bu gənclər təhsil alıb geri qayıdıandan sonra “məmləkətdə rical və nisvanı təlim və tərbiyə üçün yeni-yeni məktəblər, darül-əlmlər təsis ediyor” və beləliklə, millətin tərəqqisinə nail olurlar.

İkinci məqalədə cəmiyyətə daha çox hansı elmlərin lazım olduğu ön plana çəkilir. M.Hadiyə görə, tərəqqi və təkamül üçün dəqiq, texniki (M.Hadidə ülümi-riyaziyyə- İ.Q.) elmlərə və təbiyyət elmlərinə önəm vermək lazımdır. Tərəqqinin üç şey: sənət, ticarət və maariflə bağlı olduğunu bildiren müəllif yazır: “Bulduğumuz işbu dövri-mədəniyyətdə yalnız qəvaid, lüğət, fəlsəfeyi-xəyaliyyə oxumaqla bir millət tərəqqi və təcəddüm nərdivanına qədəmnəhad olamaz, bir addım olsun belə irəli gedəməz” (75, 206).

Yapon və Çin dövlətlərinin hər il Amerika və Avropada oxutduqları yüzlərlə gəncin qayıdıb “növrəsidadəgani-vətənin təlim və tərbiyəsinə məşğul bulunmaqda” (75, 207) olduqlarından

heyranlıqla söz açan müəllif bir arzusunu da dörd misralıq kiçik bir şeirdə belə dilə gətirir:

**Həsəd o millətə kim, aşıqi-həqiqətdir,
Xəyalı, fikri, məsaisi kəsbi-izzətidir.
Bilib ki, elmlədir şəni-növi-insani,
Cəhalət isə bəşərin böyük fəlakətidir (75, 207).**

“İçərisində yaşadığımız əsri-hazırın bir əsri-inqilab və təcəddüd olduğu məlumdur” (75, 205) cümləsi ilə “Dövri--mədəniyyət” məqaləsini başlayan, 1905-1919-cu illərin ən müqtədir, alovlu Azərbaycan publisistlərindən biri olan M.Hadi bir qədər sonra bildirir ki, “əsrimiz ülumi-nafiyə və fünuni-əməliyyə əsridir. Hal-hazırda cəmiyyəti-bəşəriyyəyi təşkil edən miləl əqvamın ən böyük və əzəmətlisi mükəmməl və müntəzəm vəsaitə malik olanlardır. İştə vəsaiti-mükəmmələyə sahib olan millət haizi-şərəf bir millətdir. Çünki mükəmməl vasitələrə, əsbabə malik olanlar alat və əsbab sayəsində ülumi-maddiyyə, yəni “el-mi-əbdan”ı asan vəchlə təhsilə müvəffəq olurlar” (75, 206).

“Füyuzat”ın 20-ci sayında M.Hadinin “Nümuneyi-əsarət” adlı məqaləsi və “Zümzümeyi-aşıqanə” adı ilə Hafiz Şirazidən etdiyi bir tərcüməsi çap olunmuşdur (78, 317).

“M.H.” imzası ilə dərc olunan “Nümuneyi-əsarət” adlı məqalənin Məhəmməd Hadi qələminin məhsulu olduğuna qətiyyəən şübhə etmirik. Həcmcə o qədər də böyük olmayan (cəmi bir jurnal səhifəsi) bu məqalə birbaşa şairin azadlıq idealları ilə səsləşir. Şerti olaraq iki hissəyə bölə biləcəyimiz məqalənin birinci bölümündə müəllif Amerikanın Nyu-York şəhərinin heyvanat parkında saxlanılan yaşlı bir fillə bağlı “Əl-Müəyyəd” qəzetindən oxuduğu məlumatla oxucuları tanış edir. Bu bölümün qısa məzmunu bundan ibarətdir ki, uzun illərdən bəri bağlı, zəncirdə saxlanılan fili heyvanat bağçasının çox rəhmdil bir məmuru, adamlara ziyanı dəyməyəcək, - deyə azad edir ki, zooparkın ərazisində asudə şəkildə gəzib-dolaşa bilsin. Günlər keçsə də, əsarətə alışımış heyvan illərdən bəri bağlandığı yeri tərək etmir, verilmiş azadlıqdan istifadə

etmək heç onun ağına da gəlmir. Bir zamanlar insanlar üçün qorxulu olacağı zənn edildiyindən indi azad və sərbəst buraxılan fil əsarətə, əsirliyə alışıdığından əvvəlki qayda ilə yerində durur, “hala nail olduğu hüriyyətdən mənfəət və istifadə etmiyor, böyük, kiçik, zükur və ünas şayani-tamaşa olan bu mənzərəyi görmək üçün heyvanat bağçasına qoşarlarmış. Zavvalı əsir” (78, 317).

Filin vəziyyətini oxuculara xatırladan müəllif bu vəziyyətlə müsəlman dünyasının müasir durumu arasında qəribə bir bənzəyiş görür və yazır: “İştə biz müsəlmanların da hali-hazır və bulunduğu dərəkeyi-tədənnisi eynən şu heyvanın əhvalına müşabehdir... Aqlımız, fikrimiz, vicdanımız, bütün məlakuti-mənəviyyəimiz əsarət zəhəri ilə təsmim və übudyyə qeydləri ilə təqyiq edildiyindəndir ki, XX əsr bağçavanı bizi sərbəst buraxır, biz bulunduğumuz mövqeyi-səfalətdən bir xətvə belə irəli gələmiz... Qanuni-təkamüllə təbəyyətdən tədənni və əsarət bizi tərək ediyor, biz isə bunları tərək etmək istəmiyoruz...(seyrəltmə bizimdir - İ. Q.)”.

Müəllif fikrinə davam edərək yazır ki, “bu əhval yalnız Rusiya müsəlmanlarına məxsus bir hal olmayıb bütün aləmi-islami əhatə etmişdir. Bunun səbəbi nədir, əcəba?”. Məqələnin bu yerində müəllif altı misralıq bir şeir verir və verdiyi sualı da, əsasən, bu misralarda özü cavablandırır. Müəllifə görə, ruhumuz əsarət məhbəsində bəsləndiyindən “hələvətəbəxşi-hüriyyət bizə cansuz neştərdir” (Hüriyyətin, azadlığın bəxş etdiyi sərinclik, dad bizim üçün ürək parçalayan neştər, bıçaq və iynədir – İ. Q.). Bütün bunlar isə cəhalət və maarifsizliyin səmərəsidir. Çünki:

**Maarifpərvəranın zibidir kalayi-hüriyyət,
Cəhalət əhlinə qeydi-əsarət zibü zinətdir.**

M.Hadi ürək parçalayan bir fəryadla qeyd edir ki, Allahın bizə bəxş etdiyi azadlıq, dəyanət eşqi “övhamat (vahimələr, vəhmələr, mövhumat – İ. Q.) və xurafat ağuşunda pərvərişyab olduğundandır ki, ədib, mühərrirlərimizin həqiqət və səfəbəxşi-vicdan olan sözləri bir sürü vicdansızların başına daş düşər kimi düşüyor. Kimi əmmaməli jandarmalar tərəfindən təkfir (kafirlikdə təqsirləndirilmə

- İ.Q.) və kimi də süfəla (səfillər - İ.Q.) tərəfindən təkdir (məzəmət edilmə -İ.Q.) olunur. Tökdukləri göz nuru, çəkdikləri zəhmətin mükafatı şu... Nə gözəl hədiyyədir bu!” (78, 317).

“Füyuzat”ın 23-24-cü saylarında əsər çap etdirməyən M.Hadi 25-ci nömrədə 3 yazı ilə çıxış edir. Bunlardan biri məqalə, biri şeir, digəri isə Sədi Şirazidən edilmiş tərcümədir. 386-388-ci səhifələrdə özünə yer almış “Amerikada üsuli-təlim və tərbiyə” adlı məqalə “M.Hadi” imzası ilə çap olunmuş, sərlövhəyə “Cərideyi-ərəbiyədən tərcümə edilmişdir” qeydi verilmişdir (80, 386-388). Məqalədə Amerika Birləşmiş Ştatlarında (M.Hadidə “Amerikayi--Şimali Cəmahiri-Mütəffiq” - İ.Q) məktəb və maarif sistemindən ətraflı şəkildə bəhs edilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, “istər zükur, istər ünas olsun, altı sinnidən etibarən məktəbə verilərək on altı sinninə qədər təhsildə bulunması təhti-məcəburiyyətdir. Bu qaideyi--ümumiyyədən kimsənin inhirafə haqqı yoxdur. Binaənileyh bu müddəti-müəyyənədə üzri-sihhisi olmayan şagirdən məktəbə davamdan bir gün olsun geri qalamaz.

Məktəb müdavimlərindən birinin bir məzirəti olduğu təqdirdə tələbəyə məxsus doktorlardan üzrnamə istehsalına məcburdur. Məhz məktəblilər üçün təyin olunan “Məclisi-maarif” ətib-basında şəhadətnamə istehsal olunmaz isə, təhsildən qalmaq imkanı yoxdur” (80, 387).

Müəllif daha sonra bildirir ki, bu qanun Amerikada yaşasa da vətəndaşlığı olmayanlara şamil edilmir. Bu şəxslər ölkənin təbəəliyinə qəbul edildikdən sonra isə, “bunların yerli şagirdlərdən fərqi yoxdur”.

Məqalədən aydın olur ki, Birləşmiş Ştatlarda orta təhsil məcburi və dövlət hesabındadır. Oğlanların “kəsb-i-məişət etməsinə valideynlərinin ehtiyacı olduğu tədqirdə on dörd sinndə məktəbdən ba şəhadətnamə çıxı bilər. Yəni səkkiz sənə təhsilindən sonra məktəbdən müfariqət edər. Fəqət baqi iki sənəyi də gecə məktəblərində davam edərək təhsilini ikmal etmiş olur. Qızlara gəlincə, istər valideyn onların müavinətinə möhtac olsun-olmasın, 16 sənənin xitamınadək təhsildə davam edəcəklərdir” (80, 388).

Orta təhsil, peşə məktəbləri və təhsildən yayınmalara görə ciddi cəzaların tətbiq edildiyi barədə ətraflı məlumat verən müəllif ölkənin ali təhsil sistemi haqqında da müfəssəl bilgiler verərək yazır: “Cahani-irfan olan Amerika biladında sənaye və ziraət məktəbindən başqa 453 darülfünun və məktəbi-aliyə vardır. İstə bu məkatibdə tibb, hüquq, ülumi-riyaziyyə, ticarət və mədəniyyət-i-hazirənin icab etdiyi fənun tədris edilməkdədir” (80, 388).

Məqalədən anlaşılır ki, Amerikada təhsil dünyəvidir və “dinə dair elmlərin məktəblərə əsla daxil yoxdur. İstə ülumi--diniyyənin təlim və təəllümünə kəlisalarda təxsis edilmiş şöbələr vardır. Arzuməndi-elmi-ədyan olanlar bazar günlərində oraya müraciət edər, ruhanilərdən öyrənə bilərlər”.

Cəmiyyətin tərəqqi və təkamülünün başlıca yolunu məktəb və maarifdə görəndə ədibin bu məqaləsi də şeirləri kimi ürək ağrısı ilə yazılmış, Amerika təhsil sistemindən heyranlıqla bəhs edilməklə öz ölkəsindəki təhsil və təlimin ağılar gündə olmasına acı-acı təəssüf edilmişdir.

Jurnalın 26-cı sayında “M.Hadi” imzası ilə beş səhifəlik “Qafqaza aid” adlı bir məqalə də dərc olunmuşdur (83, 407-411). “Mabədi var” qeydi ilə tamamlanmayan məqalədə Şamaxı ətrafı ərazilərdə, xüsusən Qobustanda yaşayan əhalinin həyat tərzi, güzəranları, mübtəla olduqları bəla və müsibətlərdən bəhs olunur.

Müəllifin bu etnoqrafik səciyyəli məqaləsində Qobustanda yaşayan, dolanışığını müxtəlif üsullarla təmin edən əhali üç qismə ayrılır: əkinçilər, maldarlar və kirəkəşlər. Bunların hər biri haqqında, onların hansı əziyyətlərlə dolanmaları barədə müfəssəl məlumat verən, acı-acı gileyənən müəllif onların mal və mülklərinə sahiblik edən yerli məmurları, əsasən də müftəxor şeyxləri qamçılamaqdan çəkinmir. Məqalənin bir yerində oxuyuruq: “Bunlar dürlü-dürlü hiylə və dəsais ilə cahil camaatı dami-iğfalə düşürməkdə, arzularınca sağib yeməkdədirlər. Mənafe və məzərrini idrakdan aciz sadədil camaat isə bunların vəd və vədi-əbləh-firibanələrinə aldanaraq “Şeyxin fərmanı - Haqqın fərmanı”, - deyə tələqqi edib şeyxin müğayiri-qeyrət və xilafi-həqiqət olan hər bir fərmanına gərdəndadəyi-inqiyad və təslimdirlər”. Bir qədər sonra

isə aşağıdakı cümlələri oxuyuruq: “Bəzi heyvanlar gecənin qaranlığından istifadə edərək sürüyə hücum etdikləri kimi, buranın da adamsifət bəhimsurət olanları əhalinin zülməti-cəhalətindən bilistifadə bəşəriyyət sürülərinə təcavüzdən geri duramıyolar... Təriqət niqabı ilə müsəlmanları dami-iğfalə salan bu mütəşeyxlər hər biri xalqın başına bir hökmdari-mütləq kəsilərək həm bunları soymaq, həm də dünyadan, kəsbdən, həyatdan tənəffür etdirmək misilli iki böyük cinayət irtikab ediyolar” (82, 408).

Digər füyuzatçılar kimi M.Hadi də “mətbuatın roluna böyük əhəmiyyət verir, yeni ideya-bədii düşüncəsinin formalşmasında onun əvəzsiz olduğunu bildirir” (181, 103), yazılarında xalqın taleyi ilə bağlı olan məsələlərin şərhinə daha çox önəm verir və bu missiyanı yerinə yetirmək üçün müxtəlif üsullara əl atırdı. Bu üsullardan biri kimi müasirlərinin əksəriyyətindən fərqli olaraq M.Hadinin publisistik yazılarının təsir gücünü artırmaq üçün yeri gəldikcə şeirlərdən də istifadə etməsi idi ki, bunların bir qismini Şərq klassiklərindən nümunələr, əksəriyyətini isə onun öz qələminə mənsub olan bənd və beytlər təşkil edirdi. Bu məqaləsində də o, türk şairi Ziya Paşanın **“Zalımları ədlin nə zaman xak edəcəkdir, Məzlumların çıxmaqdadır göylərə ahı”** beytindən, müəllifini göstərmədiyi **“İştə bax, məhzun olan kimdir, çəkən kimdir əzab, Böylə vicdansızlar olmazmı ərəqrizi-hicab”** misralarından və dörd parça şeirdən istifadə etmiş, üç parçanın altında “M.H.” imzasını qoymuş, “Sofi, gəl öyrən həyatın tərzini heyvandan” misrası ilə başlanan şeirdən sonra heç bir imza qoymamış, qeyd verməmişdir. Həmin dörd parça şeiri M.Hadi 1908-ci ildə çıxmış “Firdovsi-ilhamat” kitabına müəyyən dəyişikliklər etməklə müstəqil şeirlər kimi salmışdır ki, həmin əsərlər aşağıdakılardır:

1.“Cəhalətimdən şikayət” (142, 134-135). “Varmı bundan yuxarı uçmağa istedadım” misrası ilə başlanan və jurnal variantında beş beytdən ibarət olan şeirə imla və quruluşuna xələf gətirilmədən aşağıdakı beyt artırılmışdır:

**Ey Hadiyi-qəmdidə! De şu bülbüli-zarə,
Cəh-cəh deyib axır düşər ağuşi-məzarə.**

2. “Aşiqi-sadiqləriz, pünhan deyil bürhanımız” mısrası ilə başlanan üç beytlik şeir isə “Firdovsi-ilhamat”da “Bu da bir həqiqət” adı ilə çap olunmuşdur (142, 135).

3. “Afərin olsun sənə, filusufi-zifunun” mısrası ilə başlanan beş beytlik şeir heç bir dəyişiklik edilmədən “Şeyxlərə-işanlara” adı ilə kitaba salınmışdır (142, 135).

4. “Sofi, gəl öyrən həyatın tərzini heyvandan” mısrası ilə başlanan şeirə isə:

**Elmü ədəbdir şu zikrdən murad,
Səhbeyi-səddanə çevirmək deyil.
Məniyi-Quranı düşünmək gərək,
Boş-boşuna ləfzini bilmək deyil,-**

misraları da əlavə olunaraq “Söfiyə-zahidə” adı ilə “Firdovsi-ilhamat”a daxil edilmişdir (142, 136).

Məqalənin sonunda “Mabədi var” sözləri yazılsa da, nə “Füyuzat”da, nə də digər mətbuat orqanlarında məqalənin ardına təsadüf olunmadı.

M.Hadi jurnalın 28-ci sayında “Səadət nədir?” adlı bir məqalə ilə çıxış etmişdir (84, 447-448). Bu məqalə orijinal məqalə deyil və şairin özünün qeyd etdiyi kimi, Qahirədə ərəbcə çıxan “Əl-Müəyyəd” qəzetindən tərcümə edilmişdir. Məqaləni niyə, nə səbəbdən tərcümə etdiyini M.Hadi aşağıdakı kimi anladır: “Əl-Müəyyəd” cəridəsində şu ünvan ilə qələmə alınmış bir məqalə oxuduq. Bəndeyi-məzkur şayani-mütaliə olduğundan eynən tərcümə etərək möhtərəm qarelərin ənzari-istifadəsinə vəz edirik. İştə məqalənin mənası: “Səadət və bəxtiyarlıq nədir? ... Bəşəriyyətin nüxbeyi-amalı olan bu neməti-üzmayə nailiyyətə nasil mümükün ola bilir? Səadət etiraz edildiyi təqdirdə onu mühafizə edə biləcək vəsaiti-güzidə hanki vəsaitdir?” (84, 448).

Tərcümədən anlaşıldığı kimi, insan xəlq olunandan “Səadət nədir?” sualı ətrafında baş sındırmış, Adəmdən Xatəmə qədər hər bir fərd səadətin mənasını bir şeydə axtarmışdır. Bütün bu axtarışların nəticəsi məqalə müəllifi tərəfindən ümumiləşdirilmiş və son olaraq müəllif belə bir qənaətə gəlmişdir:

- Ən böyük həqiqət, ən əziz səadət şudur: Ərbabi-əql və mərifət səadəti-istitaəti, gücü miqdarınca çalışmaqda və vəzifəsinin hüsni-ifası daxilində arar. İnsan həqiqi bəxtiyar olamaz, illa ki, kəndisinə əmanət edilmiş vəzifeyi-nəzifeyi-insaniyyəsinə behəq ifa etmədikcə. Şu vəzifə, şu xidmət ki, mənafeyi-ümumiyyə aiddir. İnsan saiqeyi-zərurətdə kəndini təmin üçün sərfi-məsai və himəm ediyorsa, bir cəmiyyətin rifah və səadəti uğrunda da öylə ibzali-qeyrət etməlidir. Sözü xülasəsi: hər bir fərd əfradının mənafeyini təmin edəcək xidmət və vəzifədə bulunmalı və bu yolda hər bir fədakarlıqdan geri durmamalıdır. İştə ən böyük səadət budur (84, 448).

Tərcümə etdiyi məqalədəki fikirlərə şərik çıxan M.Hadi “Bədayeül-inşə” adlı bir kitabın 231 və 235-ci səhifələrindən Edison, Lok və Oskarın da səadət barəsindəki bəzi fikirlərini tərcümə edərək məqaləyə əlavə etmişdir ki, bu fikirlər də məqalənin ümumi ruhu ilə yaxından səsləşir.

M.Hadinin “Füyuzat” jurnalında dərc etdirdiyi publisistik əsərləri barəsində qənaətlərimizi ümumilədirərək belə bir nəticəyə gəlirik ki, “Füyuzat” məcmuəsində nəşr etdirdiyi əsərlərində də o yalnız millətin dərдинin nədən ibarət olduğunu söyləməklə kifayətlənmir, dərди təşxis və müalicə etməyin yollarını da göstərməyə çalışır. Cəmi bir il fəaliyyət göstərən bir məcmuədəki publissitik fəaliyyəti M.Hadidən həm jurnalist, həm tarixçi, həm də cəmiyyətşünas alim kimi bəhs etməyə kifayət qədər material verir. Bir mütəfəkkir olaraq M.Hadinin müraciət etdiyi mövzular nə qədər rəngarəng olsa da, onlar ümumi, mayasında Allah və insan sevgisi olan bir ideya ətrafında birləşirlər ki, bu ideyanın da adı Xaliqə və insana məhəbbət, dünyaya səadət və bunların həyata keçməsi üçün şərait yaradacaq bərabərlik və hürriyyətdir.

II FƏSİL

ƏDİBİN PUBLİSİSTİK İRSİ 1908-1911-Cİ İLLƏRİN MƏTBUATINDA

I I.1. PUBLİSİSTİKASINDA QƏRB VƏ ŞƏRQ MƏSƏLƏLƏRİ. BƏŞƏR TARİXİ VƏ TALEYİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Füyuzat” jurnalı bağlanandan sonra bir müddət “İrşad” qəzetində korrektor vəzifəsində işləyən Məhəmməd Hadi 1907-ci il aprel ayının 1-də Bakıda H.Z.Tağıyevin maddi yardımı və Haşım bəy Vəzirovun redaktorluğu ilə fəaliyyətə başlayan gündəlik “Təzə həyat” qəzetində çalışmaqda yanaşı, əsərlərini də ən çox bu qəzetdə çap etdirməyə başladı. Qəzetdəki ilk yazısı 17 dekabr 1907-ci ildə işıq üzü görən mütəfəkkir “Həyat” və “Füyuzat”da olduğu kimi, “Təzə həyat”ın səhifələrində şeirləri ilə yanaşı, elmi-publisistik əsərlərini də şap etdirirdi..

XX əsr Azərbaycan romantizminin ideya-estetik prinsiplərini poeziyasında olduğu kimi, publisistikasında da əsaslandırmağa çalışan, dünya ağalığı iştahında olan, istəklərini müxtəlif yollarla gerçəkləşdirməyə çalışan imperialist dövlətlərin işğalçılıq niyyətlərini açıq şəkildə tənqid edən M.Hadi “Təzə həyat” qəzetində dərc etdirdiyi publisistik yazılarında Qərb ölkələrindəki tərəqqi və maarifdən ürək dolusu danışmış və həmin ölkələri Şərq ölkələrinə nümunə göstərməklə bərabər, Qərbin Şərq siyasətini, xüsusilə müsəlman ölkələrinə olan münasibətini, bu ölkələri əsarət altında saxlamaq istəklərini kəskin şəkildə pisləyirdi.

“Avropa-İslam-Mərakeş. Moizəyi-tarixiyyə” adlı kəskin ruhlu məqaləsində (86, N 207, N 3, 9) Avropa ölkələrinin Şərq barədə yürütdükləri və fərqli yollarla həyata keçirdikləri siyasətin mahiyyətini şərh edən müəllif bildirir ki, müsəlman ölkələrinə başçılıq edənlərin başıpozuqluğu sayəsində “avropalılar islam

yerlərinə, islam blədələrinə varis çıxdı, parça-parça etməyə başladı” (86, N 3). Çox keçmədi ki, Əndəlus, Tunis, Əlcəzair, Afrika ölkələrinin bir çoxu, Hindistan, Hindi-Çin, Qoşqar, Qafqaz, Xivə, Buxara və s. müsəlman ölkələri “Avropanın, o “mədəni--dirrəndə”lərin pəncəyi-hərisənəsinə düşüb uduldu. Bundan sonra zahirdə istiqlalıyyət və hakimiyyətini himayə və mühafizə edə bilən dörd islam hökuməti qaldı. Onlar da Türkiyə, İran, Əfqan və Fas hökuməti-islamiyyəsidir” (86, N 3). M.Hadiyə görə, bu ölkələr də, əslində tam müstəqil deyil, yarımüstəmləkə şəraitində yaşamaqdadırlar.

Avropa ölkələrinin işğalçılıq siyaətini kəskin şəkildə pisləyən M.Hadi qeyd edir ki, bu dörd ölkənin az-çox müstəqil olmasının səbəbi, əslində bu ölkələrə başçılıq edənlərin millətpərəst və ya vətənsəvər olmalarından deyil, Avropa ölkələrinin arasındakı ziddiyət və rəqabətdən asılıdır. Bu dörd ölkəni öz aralarında tən--dürüst bölmək barədə imperialist dairələr qəti qərara gələ bilmədik--lərindən, bu ölkələr hələ ki, müstəqilliyini qoruyub saxlaya bil--mişlər. Əgər imperialist ölkələr arasında “Kim hansı ölkəyə sahib olacaq?” sualı barədə yekun razılışma olsaydı, yəqin ki, bu ölkələr də müstəmləkə boyunduruğu altında əzilər digər müsəlman ölkə--lərinin günudə olardı. Müəllifin qənatinə görə, “bu dörd islam hökmdarlığının müstəqilanə yaşaması Avropanın mənafeyi-ticariyyə və iqtisadiyyəsi səbəbindəndir, başqa bir şey deyildir” (86, N 3).

M.Hadi onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, Avropa ölkələri müxtəlif bəhanələrlə bu ölkələrin “daxili işlərinə müdaxilədən və asayışı-ümumiyyəni xələldar etmədən bir dəqiqə olsun belə usanmırlar. İslah adı ilə məmaliki-islamiyyəni əfsad edirlər. Bu da dami-hiyələ və dəsisəsədir ki, bunlar istər islam, istər məmaliki--islami seyd və şikar etməyə mədəniyyəti-səyyad bidarları tərəfin--dən qurulmuşdur” (86, N 3).

Müəllif fikirlərinə davam edərək yazır ki, son zamanlarda avropalıların islam dininə və bu dörd islam ölkəsinə bəslədikləri kin-küdurət batindən zahirə çıxmaqdadır. Bu dörd islam dövlətinin müstəqilliyini həzm edə bilmədiklərindən, avropalıları artıq sözdən əmələ keçməkdədirlər və “bunların səbr kasələri dolduğundandır

ki, açıqdan-açığa fikirlərində tutduqlarını işləri ilə izhar edirlər” (86, N 3).

Avropa ölkələrinin Şərqə yönəlik işğalçılıq və soyğunçuluq siyasətini Mərakeşin timsalında aydınlaşdıran müəllif qeyd edir ki, Şərq ölkələrini ram etmək üçün Avropanın imperialist dövlətləri heç nədən, hətta insanları kütləvi şəkildə qırmaqdan belə çəkinmirlər. Fikrini əsaslandırmaq üçün o yazır: “Bu sözüümüzü isbat və təsdiqə Fransanın Mərakeş səhneyi-tamaşasında oynadığı faciəli rollar bir bürhani-cəlidir. Fransa bura əvvəlcə əsləhə və əczayi-məşğələ göndərüb asayışı-ümumiyyəni xələdar eylədi. Sonra da qonşuluq, daha doğrusu istila bəhanəsilə əsgər və səfaini-hərbiyyə göndərüb icra qıldığı vəhşəti-mədəniyyətpəsəndənə və ümum aləmi-islamı dağıdاری-yəs etdi. Kimsəsiz, zavallı müsəlmanlar” (86, N 3).

Mərakeşin düçar olduğu fəlakətin səbəbini Fransa və İngiltərədə görən M.Hadi bildirir ki, Mərakeş – bu müsəlman ölkəsi xristian ölkələri olan Fransa və Almaniya arasında gedən rəqabətin qurbanı oldu. Çəkişmələr onunla nəticələndi ki, “Almaniya bir para əməl və məqsədlərinə nail olub işin içindən kənara çəkildi. Fransa dövləti isə yolu açıq, meydanı xali görüb öz arzusuna kamali-sühulət ilə müvəffəq oldu... Mərakeş dövləti ticarət və rəqabət meydanında məğbun və düçari-xəsərət oldu. Avropalıların bərəkəti sayəsində bir məqama gəldi ki, onlardan iznsiz heç bir işə iqdam etməyə haqqı yoxdur... Ümurati-daxliyyəyəsindən bir əmrə şüru edəcəyi təqdirdə əcnəbilərdən müsaidə istənilir. Əcəba, bu da yaşayışımı?” (86, N 3).

Zahirdə riyakarcasına müsəlman ölkələrinə, islam dinində olan insanlara məhəbbət bəslədiklərini iddia edən, əslində quduz canavar kimi bu ölkə və xalqları parçalamağa hazır olan Qərbin istilaçılıq siyasətinin insanlıq fəlsəfəsi ilə bir yerə sığmadığını bildirən M.Hadi başqa müsəlman ölkələrini də Mərakeşin düçar olduğu fəlakətlərdən dərs almağa çağırır. Bir mütəfəkkir olaraq “o sadəcə imperialist dövlətlərin artıq bir ölkədə törətdikləri qanlı faciələri təsvir etməklə kifayətlənmir, hadisələrin başqa ölkələrdə də təkrarlana biləcəyi təhlükəsini onların nəzərinə çatdırır” (5, 235) və yazır: “Hər kəsin gözləri varsa, görsün. Öz şüunati-daxiliyyə-

yəyi-moizeyi-haliyəsinə baxsın. Əks təqdirdə Mərakeşin düçar olduğu bəla və müsibətə giriftar olacağı azadəy-iştibah bir həqiqətdir. Nə acı həqiqət, nə böyük müsibət!” (86, N 9).

M.Hadi açıq şəkildə bidirir ki, Avropanın imperialist qüvvələrinin qarşısına real bir güc çıxarılmayınca vəziyyət beləcə davam edəcək . Akademik Məmməd Cəfərin çox haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, “Hadiyə görə, Şərq xalqlarını müdafiə etmək, onları müasir mədəniyyət yollarına salmaq lazım idi ki, qəsbkarlıq seli qarşısında, ayaqlar altında qalıb payimal olmasınlar” (147, 4). M.Hadiyə görə də islam dövlətləri birləşərək əlbir olmalı, fəlakətdən qurtarmaq üçün birlikdə mübarizə aparmalıdır. Əzilməkdə olan Mərakeş dövlətinin, şaşırmış, nə edəcəyini bilməyən biçarə əhalinin qayğısına qalmaq, təbii ki, hər kəsdən əvvəl onların müsəlman qardaşlarının borcu və vəzifəsidir. Müəllif israrla xatırladır ki, müsəlman hökumətləri “bu həqiqətləri düşünüb nümayəndə göndərmək məsələsini düçari-fəlakət olan dindəşlarına bildirsəydilər” (86, N 9), Mərakeş və bir çox müsəlman dövlətləri xar və zəlil vəziyyətə düşməzdilər. Müsəlaman ölkələri arasında ittifaq və həmrəylik olsaydı, “zalımlar bu qədər təcavüzat və tədiyyata cəsərlənmiş olmaz, tüğyanlarında bu dərəcə davam etməzdilər” (86, N 9). “Misirdə “Hizbul-islax cəmiyyəti” (87, N 15) adlı məqalə Qahirədə çıxan “Əl-müəyyəd” qəzetindən götürülmüş bəzi məlumatlar əsasında yazılmış və Misirdə təşkil olunmuş bir ictimai cəmiyyət haqqında məlumat verilmişdir. Məqalədən aydın olur ki, Misirdə xoş niyyətlə “Hizbul-islax” adlı bir təşkilat yaranmışdır. Özünü ictimai qurum kimi qələmə verən bu təşkilatın məramı imkanları daxilində Misir xalqına yardımçı olmaqdır. Təşkilatın mərəmmə və xalqa müraciətinin bəzi yerlərini tərcümə edib oxuculara çatdıran müəllifin təqdimatından aydın olur ki, bu firqədə cəm olanlar vətənə xidmət üçün “Allaha, Vətənə and içiblər ki, özünə şüar etdiyi bu vəzifeyi-müqəddəsə uğrunda səbitqədəm olub hüsnü-ifasında qüsur göstərməsin. Ələddəvam bu xidmətin meyvəbəxş olmasına çalışsınlar” (87, 15).

Mərəmmədən aydın olur ki, bu təşkilatın həllinə çalışacağı birinci vəzifə Misirin müstəqilliyinə nail olmaq məsələsidir.

Bunun üçün, ən əvvəl, hökumətdən tələb olunmalıdır ki, Misir torpağında söz və hökm sahibi olan İngiltərəni verdiyi vədlərə əməl etməyə məcbur edə bilsin. Daha sonra, elə etmək lazımdır ki, idarəetmə strukturunda rəhbərlik əcnəbilərə yox, misirlilərin özlərinə tapşırılsın və bundan sonra misirlilər özləri-özlərinə hökm edə bilsinlər (87, N 15).

Təlim dili ərəb dili olmaqla məccani ümumi ibtidai məktəblər açılmalı, həm ölkədə fəaliyyət göstərən xarici vətəndaşların, həm də ölkə vətəndaşlarının hüquqları qanunla qorunmalıdır. Məmləkətdə elə qanunlar qəbul olunaraq həyata keçirilməlidir ki, “bu sayədə Misir məhkəmələri mükəmməl olub bütün sakinlərini bir nəzərdə tutsun. Bir şəhərin sakinləri arasında həqiqətən ədl və insaf belə inşa olunur. Müsavat da bundan ibarətdir” (87, N 15).

“Misirdə “Hürriyyəti-nisvan cəmiyyəti” adlı məqalə (88, N 34, 35, 38) qadın azadlığı və qadının cəmiyyətdə yeri məsələsinə həsr olunmuşdur. Gəncə şəhərində “Hürriyyəti-nisvan” cəmiyyəti məsələsi qəzet səhifələrində yer aldığı və bir çox mübahisələrə səbəb olduğu bir məqamda “Əl-müəyyəd” qəzetində “Fatimə Rəşid xanım” imzası ilə dərc olunmuş bir məqalə müəllifin diqqətini cəlb etmiş, arzu və məramına uyğun olduğundan o, bu əsəri tərcümə edərək öz istək və duyğularını da tərcüməyə qoşmaqla oxuculara təqdim etmişdir. Fatmə Rəşid xanımın qadınları ictimai mübarizəyə, vətənin, millətin tərəqqisi üçün gərəqli işlərə çağırış dolu məqaləsini oxuyan, onun yaratdığı “Hürriyyəti-nisvan cəmiyyəti”nin mərənaməsi ilə tanış olan müəllif aldığı təəssuratı belə ifadə edir: “Yaşa, ey qəhrəman hürriyyət!. Sağ ol, ey rəhnümayi-ülviyyət”,- deməyi ən birinci vəzifeyi-müqəddəsə bilirik. Bəli, kişilərə elmdən bəhrə nəsib olduğu kimi, xanımlara da kəsblərindən hisseyi-məxsusə vardır. Bu həqiqəti kimsə dana bilməz” (88, N 34). Məqalədən aydın olur ki, Misirdə müsəlman qadınlarının insaniyyətə və islamiyyətə xidmət edə bilməsi üçün ziyalı xanımların təşəbbüsü və Maarif Nəzarətinin icazəsi ilə bir təşkilat yaranmışdır. Zəmanəsinin cəmiyyətdə nüfuz sahibi olan ailələrinin xanımları həm maddi, həm də mənəvi dəstəyi ilə təşkilatın işində fəal iştirak edirlər. Məqsədləri tərəqqi və təcəddüd əsri olan XX

əsrdə kişilərlə çiyin-çiyinə milli mənafe uğrunda mübarizə aparmıqdan ibarət olan bu qadınlar çalışırlar ki, bütün müsəlman ölkələrindəki ziyalı qadınlar bu xeyirxah işə qoşulsunlar.

Təbii ki, bu cür ümummilli, insani və ümumbəşəri hərəkatların öz ölkəsində də olmasını arzulayan, qadınların cəmiyyətin inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirən M.Hadi düşüncələrini cəmiyyətə çatdırmaq üçün orijinal əsərlər yazmaqla yanaşı, məramına, idealına uyğun olan əsərləri də iqtibas edirdi ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlər məhz bu qəbildəndir.

Qeyd etməliyik ki, bir mütəfəkkir olaraq M.Hadi təkcə öz ölkəsinin deyil, “bütün müsəlman ölkələrinin ictimai və iqtisadi geriliyini bu ölkələrin bəlası sayır və buna qarşı çarələr düşünürdü” (5, 236). Bu istiqamətdəki düşüncələrin məhsulu olan “Mərazimiz nədir?” adlı məqaləsində (89, N 67) müsəlman dünyasının geridə qalmasının mərəz və illətlərini araşdıran müəllif bu müşkül suala cavab axtararkən belə bir tezis irəli sürür ki, “bizim fikri-acizə-nəmizcə, əndami-islama arız olmuş xəstəliklər saymaqla qurtaran deyil. Ancaq bunların mənbəyi, mənşəyi, əmrəzi-mənəviyyənin ən şiddətli, ən vəximi olan cəhalət mərəzidir ki, başqalar da bundan vücuda gəlmişdir. Bu mərəzdir ki, paytəxti-əql və şüur olan başımız və mərkəzi-üxuvət və məhəbbət olan sinəmizdə yuva qurubdur. Bu mərəzdir ki, hissələrimizi, fikirlərimizi, ruh və qəlbimizi uyuşdurmuş və düşükdürmüdü. Elə bir şəraitdə uyuşdurmuşdur ki, qüdrət əlinin bu əzayi-mənəviyyəyə bəxş etdiyi xasiyyətlər vəzifələrini hüsnü-ifadan büsbütün məhrum qalmışdır. Hissimiz duymaqdan, fikrimiz fəaliyyətdən, ruhumuz şətarətdən, qəlbimiz təsiratdan düşmüşdür” (89, N 67).

Bir, yaxud bir neçə islam ölkəsini deyil, bütün islam ələmini bürüyən bu həlli çətin “suala cavab verə biləcək bir təbibi-mərazşünas lazımdır ki, axırda ixtira edilmiş mükəmməl alətlər, ruhani alətlər vasitəsilə təxsis-məraz edib cavab tapa bilsin” (89, N 67). Əfsus ki, belə bir “təbibi-mərazşünas” yoxdur. Müsəlman ölkələri elə bir acınacaqlı vəziyyətə düşmüşlər və elə bir xəstəliyə düşər olmuşlar ki, Əbu Əli ibn-Sina kimi həkimlər, loğmanlar olsa belə, bu dərdi təxsis etməkdə biçarədirlər. “Şeytani-həqiqi olan

qüvveyi-vahimə” aqlımıza qalib gəldiyindəndir ki, “aqlımız behiştində cilvədari-giram olan nurtinət mələklərə, pərilərə, hurilərə qələbə çalmaqla onların cilvəgah rəqsini qəsbə müvəffəq olmuşdur” (89, N 67). Bu səbəbdəndir ki, biz xəyalı həqiqət şəklində, cəhaləti elm, maarif qiyafəsində, nifaqı dostluq, ittifaq, nuru isə zülmət halında görürük. Bu məraz mənəviyyatımızı öldürdüyü kimi, maddiyatımızı da, iş görmək qabiliyyətimizi də məhv etmişdir. “Belə ki, qulağımız eşitməkdən, dilimiz danışmaqdan, ayağımız yeriməkdən, əlimiz tutmaqdan, xülasə, hər bir üzvümüz öz xidmətindən işə yaramayan qoca məmurlar kimi istefa vermiş, güşənişini-ətəlat olmuşdur” (89, N 67).

Mütəfəkkirin qənaətinə görə, islam aləmi elə bir hala salınmışdır ki, bu ələmin bugünkü haləti “min, min beş yüz il bundan müqəddəm mağaralarda, dağlarda, səhralarda dünyadan kəsilib əyləşən “rəhbanların” halətinə bənzəyir. “İslamiyyətdə rəhbənlik - süst halada bir güşəyə, inzivaya çəkilmək, hər şeyi təvəkkülə bağlayıb dünyadan əl üzmək yoxdur”,- fikrini Qurandan və digər məxəzlərdən gətirdiyi misallar əsasında qüvvətləndirən və dindaşlarını zaman ilə ayaqlaşmağa çağıran müəllif yazır: “İndiki--əsri fəaliyyət və məsai olan əsrimizdə dünyadan kəsilmiş kimi nari-qəflətdə yatanlar şil və götürüm deyil ikən, özlərini çolaq və götürüm hesab edən millətlərə nə deyək, əcəba? Bu XX əsrin rəhbani-biəzqanları cəhldən nə mükafat, qəflətdən nə arzu edərlər? Cəhlin mükafatı fəqr və səfalət, qəflətdən ümid olunacaq əvəz ilə məhrumiyyət və nəhayət, izməhlaliyyət olduğunu düşünəcək qədər olsun bir ağıl və idraka malik deyillərmi? Yazıq!” (89, N 67).

Nə yazıqlar ki, həqiqətdən də XX əsrin əvvəllərində müsəlman Şərqi əvvəlki cah-cəlalını, yaşam tərziini “qeyb etmiş”, imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasəti və özlərinin cəhli ucbatıdan abad ikən xarabaya, cənnət ikən cəhənnəmə dönmüşdülər.

İngilis təbiyyətşünası Çarlz Darvinin “Bütün kainat bir meydani-mücadileyi-həyatdan ibarətdir... Bu cidalgahi-həyatda yaşayan məxluqat iki qism olub, biri yaşamağa müstəhəqq, digəri isə ölməyə məhkumdur. Binaənileyh fəal, diri, ayıq, cüstü, çalak, düşməne aldanmayan zəki bir tayfa yaşamağa qabil və müstəhəqq

olduğu kimi, cahil, kahil, mürdə, tənbel, özünü müdafiə və mühafizədən aciz bir millət də məhkumi-fənadır, ölməlidir” (89, N 67) fikirlərini həməslərinə xatırladan M.Hadi israrla bildirir ki, müsəlman ölkələri birləşib öz milli, mənəvi hüquqlarını bərpa etməyincə, maarif, mədəniyyət ocaqları açıb cəhalətin daşını atmayınca, əsrin, zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmayınca “Mərazimiz nədir?” sualı həmişə bir cavabı bəlli olmayan müşkül sual kimi başları üstündən asılacaq, ölkələr müstəqilliyini itirəcək, insanlar isə milli varlığını yavaş-yavaş unutmğa başlayacaqlar.

“Mabədi var” qeydi ilə verilən məqalə, əfsuslar olsun ki, ya tamalanmamış, ya da tamamlansa belə, ardı qəzətdə dərc olunmamışdır.

Bir maarifçi mütəfəkkir olaraq M.Hadini məşğul edən, düşündürən başlıca məsələlərdən biri də bəşər tarixində tənəzzül və tərəqqinin səbəbləri idi. Bir sıra poetik əsərlərində və məqalələrində məsələnin mahiyyətini, nədən törəndiyini araşdıran müəllif “Tərbiyəyi-ümumiyyə calibi-səadətdir” əsərində (90, N 75, 76, 79) bir daha məsələyə qayıtmış, “Bir məmləkətin abadlığı, bir tayfanın tərəqqi və təalisi hansı vasitələrlə bağlıdır?” (90, N 75) suallarını verməklə məsələnin şərhinə çalışmışdır.

“Vətənin, xalqın böyük gələcəyi, azadlığı və istiqlaliliyyəti uğrunda mübarizə aparmaq Hadinin əsas arzusunu, əməlini, şəxsi həyat və mübarizə məramnaməsini təşkil edirdi” (146, 315) və onun əqidəsinə görə, hər bir millətin və məmləkətin abadlığı, təkamül və tərəqqisi birinci olaraq ölkə əhalisinin təlim və tərbiyəsi ilə bağlıdır. Bu təlim və tərbiyə isə fərdi, xüsusi olmayıb cəmiyyətin bütün üzvlərinə şamil edilməli, aşağıdan yuxarıya hamı bu cənnət meyvəsinin, yəni maarifin dadını bilməlidir. “Məmləkət və millətin birinci vasitəyi-tərəqqisi o milləti təşkil edən fərdlərin, cüzlərin fərddən-fərdə oxuyub yazması, tərbiyəyi-ümumiyyəsidir” (90, N 75) qənaətində olan müəllif qeyd edir ki, dünyada əhalisinin böyük əksəriyyəti sistemli təlim-tərbiyə görməmiş inkişaf etmiş, yaxud inkişaf etməkdə olan bir məmləkəti təsəvvürə gətirmək olmaz. İnkişaf etmiş ölkələrin hansının tarixinə nəzər salınsa, “mütləqə tərəqqilərinin tərbiyəyi-ümumiyyə sayəsində olacağını görəcəyik”,

- deyən müəllif yazır: “İçində yaşadığımız əsri-haziri-mədəniyyətə qövmlər, tayfalar, millətlər cəsim və böyük bir imarət mənziləsindədir. Bu binayi-əzimin təmir və zinyəti isə o millətin cümləsinin çalışmasına, hüsni-xidmətinə, ifayi-vəzifeyi-müvəzzə-fəsinə vabəstədir... Bu imarəti-milliyəni ikmal etmək üçün böyük daşa gücü yetən böyük daş, kiçik daşa gücü yetən kiçik daş, taxta, dəmir, karəsti və qeyrə... daşmaqla ifayi-xidmət edərsə, şübhəsizdir ki, bu bina elə mətin, elə möhkəm təmir edə bilər ki:

**Tutsa seylabi-fələkət kainatı qəm deyil,
Ən mətin təsis edilmişdir binası millətin, -**

məalına kəsbi-ləyaqət eylər” (90, N 75). Bunun üçün elə insanlar tərbiyə edilməlidir ki, mal, mülk, lazım gələrsə, canlarını belə ümumi mənafe yolunda qurban verə bilsinlər. Belə şəxsiyyətlərin yetişməsi və vücuda gəlməsi isə tərbiyədən asılıdır. Tərbiyə edilmiş, milli, ictimai, bəşəri vəzifələrin nədən ibarət olduğunu anlayanlar və bunları əməlləri ilə həyata keçirənlər bir şəxsiyyət və insan olaraq yaşayacaq, tərbiyəyi-ümumiyyədən məhrum olub, “qüvveyi-şəxsiyyəyə malik olmayanlar ilələbəhd həmiyyət düşkünü arsızlar kimi möhtaci-müavinət olub bunun, onun hüzurunda başıqapazlı, üzü tüpürcəkli, ömürgüzari-səfalət olacağı dilənçilərin namussuzluğu kimi meydana olacaqdır” (208,N 76).

Müəllif bildirir ki, tərbiyəsi və əxlaqı yerində olmayan, nəfsinə qalib gəlməyi bacarmayanlar həm millətlərinə, həm də özlərinə xəyanət etmişlər sayılırlar. Əsir deyil, azad xəlv olunan insan övladı həyatda iz qoymaq, hörmət və məhəbbətlə yad ediləcək bir ad qazmaq üçün çalışmalıdır ki, bu, “şübhəsiz cəhl ilə deyil, elm və tərbiyə vasitəsilə ola bilər”. İnsan övladı hür və azad yaradıldığı halda, tərbiyətsizliyi saysında əsir, qul kimi yaşayıb tərbiyətlilər əlində xar və zəvil olmağa razı olursa, bunun səbəbi məktəb, maarif və mədəniyyətdən uzaq düşməsidir ki, bundan da növbənöv cinayətlər, pislilər törər.

“Sözün meydanını geniş görmək istəyən, sözü müxtəlif məna və çarələrdə işlətmək ən böyük ideali olan” (17, 76) M.Hadi-

nin fikrincə, əgər insanlar düzgün tərbiyə olunub təbiət, cəmiyyət, insanlıq, qarşılıqlı hörmət, fərdin cəmiyyətin ayrılmaz bir parçası olması barədə bilgilərə malik olsaydı, “istər özünü, istər millətini başqalar nəzərində şayani-nifrət göstərməyə vicdanı əsla riza görməzdi. Bəlkə də fənalıqlar üzərində gözəl işlər, yaxşı əməllər icrası ilə həm özünü, həm də cəmiyyətini şərəfraz və layiqi-ehtram etməyə qeyrət edərdi. Belə olduqə fənalıqlar, xainnəfs və xaini--millət olacağına “hafizi-nəfs” və “xadimi-millət” ünvanı-cəllilərinə məhzər olmağa müvəffəq ola bilərdi. Fəqət heyhat!” (208, N 76).

Təhsil və maarifin rolunu yüksək qiymətləndirib bunları tərəqqi və təkamülün başlıca şərtləri hesab M.Hadi bildirir ki, fərdlər cəmiyyətin bir hissəsi olduğundan, “insanlar mütəşəkkil cəmiyyət halında yaşamaladırlar, insan cəmiyyəti mütəşəkkil qaydada qurulmalıdır. Bu ictimai mütəşəkkiliyin əsasını isə hamıya, ümuma xidmət etmək vəzifəsi tutmalıdır” (5, 113). “İnsanlar yalnız yaşamaq üçün deyil, mənsub olduğu cəmiyyəti-bəşəriyyəyə xidmət üçün yaradılmışdır”, - deyən mütəfəkkirə görə, insan cəmiyyətsiz yaşaya bilməz, yaşasa da, bundan kimsəyə fayda yetişməz. İnsanların bir-birinə möhtac olduqlarını isbat üçün o, Daniel Defonun məşhur “Robinzon Kruzo” əsərindən Robinzonun uzaq bir adada tənha yaşayışını xatırladır və müəllimlə Hanri adlı məktəblinin bu xüsusda mükəlliməsini oxuculara təqdim edir. Aydın olur ki, Robinzonun sərgüzəştlərini sevə-sevə oxuyan Hanri Robinzon kimi bir həyat keçirmək istəyir, “hər gün quş və balıq şikarına getməyi” “elmi-hesab və bu qədər fikri yorduracaq fənlər oxumaqdan min qat yaxşı hesab edir”. Lakin müəllimi onu başa salanda ki, Robinzonun sərgüzəşti sadəcə əfsanədən başqa bir şey deyil və insan cəmiyyət xaricində tək-tənha yaşa bilməz, o, öz səhvini başa düşür.

“Cəmiyyətin ümumi yüksəlişi üçün cəmiyyətin bütün üzvlərinin əxlaqının yaxşılaşdırılması, saflaşdırılması” (5, 111) ən təsirli vasitələrdən biridir, - fikrini irəli sürən müəllif məqaləni bu sözlərlə tamamlayır: “Birgəyaşayış şəraitində biri digərinin köməyinə möhtac olan insanlar bu vəzifəni “insanca ifa etməyə”

borcludurlar və “ifayi-xidməti-insaniyyə də tərbiyyəyi-ümumiyyəyə bağlıdır” (90, N 79).

“Mərəzimiz nədir?” məqaləsi kimi, sonunda “Mabədi var” qeydi olan bu əsər də ya tamamlanmamış, ya da sonrakı hissələrini qəzet dərc etməmişdir.

“İnsanın mənəvi varlığını və azadlıq meyillərini əzən hər cür təcavüzə, cəmiyyət həyatını alçaldan fikir istibdadına və xalqın, vətənin müqəddəratını məngənəyə alan sinfi-milli əsarətə qarşı barışmaz olan mütəfəkkir şair kimi bəşərin taleyini məhkumluqdan azadlığa və bəsitlikdən mükəmməlliyə doğru ucalan romantik ideal şəklində dərk etmiş, təhlilə çalışmış” (16, 111-112) M.Hadinin bəşəriyyət, insanlıq, bərabərlik, haqq bildiyi əməl uğrunda sona qədər mübarizə və s. bu kimi məsələlərə münasibət bildirmək nöqtəyi-nəzərədən diqqəti cəlb edən əsərlərindən biri də “Budda kimdir?” fəlsəfi əsəridir (91, N 97, 101, 102).

Buddizim dininin yaradıcısının həyat yolu, yaşam tərzini və bu dinin fəlsəfi mahiyyətinin bir çox cəhətlərinin araşdırılması niyyəti ilə yazılmış bu əsər tarixi-fəlsəfi-dini mahiyyət daşısa da, əsas müddəaları bu günlə, gələcəklə yaxından səsleşir. Dərin düşüncə və araşdırmaların məhsulu olan məqalənin müəllifi əsəri “canlı epik təhkiyə yolu ilə başlayıb” (155, 49) əldə edə bildiyi faktlar əsasında əsl adı Suddharth olan Buddanın dünyaya gəlməsi və yaratdığı din, bu dinin mahiyyəti barədə məlumat verir. Müəllif təqdimatından öyrənirik ki, Hindistanın ən qədim və ən məşhur şəhərlərindən olan Benaresdən şimala doğru Himalay dağlarının ətəklərində miladdan beş əsr əvvəl Saki qövmündən Suddxodan adlı bir hökmdar var imiş. Züriyyəti olmayan bu hökmdara qoca, pirani yaşlarında xəşbəxtlik üz verir və onun böyük arvadı Mayyadan bir “erkək övladı” dünyaya gəlir. Uşağa Suddharth adı qoyulur. “Öz istəkli övladını daima qəmdən azadə, şad və fərəhnaq görmək istəyən” (91, N 97) hökmdarın göstərişi ilə saraydan başqa bir yere çıxmayan oğlanın ətrafında elə şərait yaradılır və elə söhbətlər edilir ki, orada ürəyə toxuna biləcək heç nəyə yol verilmir. Suddharth on doqquz yaşında ikən “atası artıq dərəcədə zamanının gözəli olan bacısı qızı Yazdurqanı onun üçün alıb qayət müşəşə və

müntəntən bir toy elədi. Gözəl, lətif və rəna bağçalar içində mükəmməl imarətlər, kaşanələr düzəldib ər və övrətə orada olmağa əmr etdi. Nə səfali yaşayış!” (91, N 97).

Tam bir il bu sarayda şad-xürrəm yaşayan, iyirmi yaşına qədər haraya üz döndərsə fərəh, səfa və sevincdən başqa bir şey görməyən cavan günlərin birində xidmətçisi Canna ilə arabada şəhər gəzintisinə çıxdığı zaman indiyə kimi görmədiyi və xəyalına belə gətirmədiyi hadisələrin şahidi olur. Bu gəzinti zamanı rast gəldiyi hadisələr nəticəsində ona aydın olur ki, insan xəstələnə, qocala, hətta ölə bilər və bunların heç biri qaçılan deyil və heç kim bu təbii olaylardan sığortalanmayıb.

Bəşəriyyəti sevən, bu günə kimi yalnız gözəlliklər görüb yaxşılıqlar barədə düşünən gənc şahzadə belə qərara gəlir ki, bəşəriyyəti xəstəlik, qocalıq və ölümdən qurtarmaq üçün bir çarə, bir dərman tapsın. Ona görə də o, “əvvəlcə güşeyi-inzivayə çəkilib ibadətə vəqfi-nəfs edən və bu sayədə milliyyəti-nəfsaniyyədən vaz keçən brahimə və rəbbanları ziyarət edir” (91, N 101). Bu adamlar cəmiyyətlə əlaqələrini kəsib “bəşəriyyətə xidmət edəcək vəzifeyi--insaniyyələrini buraxıb xadimi-nəfs olduqlarından” Suddharthin onlardan xoşu gəlmədi, çünki “hüzni-ümumidən azad olan bir insan ciddən şayani-nifrətdir” (91, N 101). Daha sonra o, belə fikrə gəldi ki, özünə məşəqqət etmək vasitəsi ilə bəşəriyyəti xilas edə biləcək yol tapa bilər. Lakin bunun mümkünsüz olduğunu dərk edəndən sonra o başa düşdü ki, “bütün cismlər, üzvlər, maddələr münheyyəzzahir müvəqqəti yaşayır. Hərçənd ki, kainatda heç bir mövcud qabili-ədəm deyildir... Nə qədər ki, cism mövcuddur, əziyyətəndən xilas mümkünsüzdür” (91, N 101).

Suddharthin uzun axtarış və götür-qoyları onda belə bir əqidənin yaranmasına səbəb olur ki, “bəşəriyyətin səadət və rifahını nəfsin pis, yaramaz arzularından imtina etməkdə, bunlardan azad olmaqda axtarmaq lazımdır” (5, 227).

Bir tədqiqatda yazılan: “Ümumiyyətlə Buddanın təliminə görə həyat iztirabdır... Yaşamaq cəhdindən, həzz, hakimiyət və əbədi həyat arzularından törəyən bu iztirablardan xilas olmağın yeganə yolu həddi-hüdudu olamayan bu cəhdlər və arzularadan

imtina etmək, fani dünyadan əl üzməkdir” (155, 51) fikrinin əksinə olaraq, bu dinin təməlində dörd həqiqət durur ki, bunların hər biri bəşəriyyətin ümumi mənafeyinə xidmət edir və bunların da ən başlıcası məhəbbət və hüriyyətdir. M.Hadinin fikrincə, “məhəbbət məzaya və fəzailin anasıdır. Şu insan ki, öz arizuyi-şəhvətpərəstane və mənafeyi-zatiyyəsini məhəbbəti-ümumiyyəyə fəda edir, şübhəsizdir ki, cəhalət və tərbiyəsizlik zatiyyəsini qırıb hürri və sərbəst olur. Bu məhəbbət vasitəsilə özünü həm əzabi-vicdaniyyədən və həm də ölülkədən xilas etmiş olur” (91, N 102).

Müəllif Buddizim dininin mahiyyəti barədə məlumat verərkən bildirir ki, bu dinə, Buddanın təliminə görə qarşıya qoyulan vəzifəni icra etmək on maddəyə bağlıdır ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir: **1.kimsəni qətl edib insan həyatını söndürmə; 2. oğurluq etmə; 3.təmizliyə diqqət et; 4.sədaqətli ol; 5.ümumi əsyəşi pozan əməllərdən çəkin; 6.and içmə; 7.yaxşı sözlər danış və əks surətdə dilini saxla; 8.tamahkar olma və başqalarının xoşbəxtliyini gördükcə şad ol; 9.qəlbini pisləkdən saxla, kimsəyə ədavət bəsləmə və düşməninə belə mərhəmət göstər; 10.məsləksiz olma və həqiqəti arayıb tapmağa səy et.**

Göründüyü kimi, bu on şərtin hər biri bəşər tarixinin bütün dövrləri üçün gərəkli və heç zaman köhnəlməyən şərtlərdir ki, məhz bunlar bu təlimin intişarına, Suddharthın ətrafına çoxlu müridlərin toplaşmasına və bir din olaraq günümüzə qədər yaşamasına səbəb olmuşdur.

Doxsan illik ömrünün “iyirmi sənəsi müstəsna olduğu təqdirdə” yetmiş il həqiqət axtarıcılığı yolunda keçən və bütün yaranmışlar kimi ləbüd ölümə məhkum olan Buddha bu fani dünyadan əbədiyyətə köçərkən şagirdlərinə belə bir vəsiyyətdir: “Sevgili övladlarım! Necə ki, sizə tövsiyə etmişdim, elə də yaşayın. Tövsiyələrimi xətti-hərəkət ittixaz edib o dairədə dolanın. Dami-övhamdan özünüzü xilas etməyə çalışınız. Bilin ki, bütün cism-lər məhkumi-fənadır, fəqət həqiqət fani deyil, baqi və müəbbəddir. Hüriyyətinizi həqiqətdə arasanız, taparsınız” (91, 102).

Yuxardakı qeydlərimizdən aydınlaşdığı kimi, M.Hadi Budanın yaşam tərzinə və yaradıcısı olduğu dinin şərhinə təsadüfən müraciət etməmiş, buddizmdə insan və bəşər taleyi üçün gərəkli məqamlar gördüyündən Budda və onun təlimi ilə Azərbaycan oxucusunu tanış etmişdir.

“Ah, kimsəsiz vətən!” şeirinin əvəlinə bir növ müqəddimə kimi verilmiş “Şamaxıdan” adlı yazıda (93, N 161) M.Hadi tarixən abad olan Şamaxının indi fəna bir vəziyyətdə olmasından ürək ağrısı ilə söz açır. Yazının əvvəlində müəllif qeyd edir ki, “Şamaxıya daxil olduğum gündən bəri özümü şəhər deyil, adətən bir məzarstanda hiss eləyirəm. Fikrim hərəkətdən, hissəm fəaliyyətdən, təbim qüdrətdən, əlahasil, bütün məlakəti-mənəviyyəmə ifayi--vəzifədən qalmışdır” (93, N 161). Buna səbəb müəllifin “dirilər qəbiristanı”,- deyə təsvir etdiyi şəhərin büsbütün inkişafdan, tərəqqidən ayrı düşməsi, şəhər evlərinin zəlzələdən xarabaya çevrildiyi kimi, əhalinin də qəlblərinin “zəlzəleyi-xanimansuzi-cəhalətədən xarab və bərhad” olması olmuşdur. “Asari-mədəniyyətin naqili-yeganəsi olan dəmir yolu”nun, elektrik yoxluğu, ədəbi, mədəni mühitdəki süstlük şəhərdə çox acınacaqlı vəziyyət yaratmış, “yədi-qüdrətin insanlara ehsan etdiyi nuri-əql və idrakları sayıqeyi-cəhl və qəflətlə elə paslanmışdır ki, o ayineyi-səadətnüma istiqbalı göstərmək istedadından məhrum qalmışdır” (93, N 161).

M.Hadi pulisistikasının ən dəyərli nümunələrindən biri “Həyati-səfilə, yaxud bəxtsiz bir ailə” məqalə-hekayəsidir (94, N 175,177,179,180). XX əsrin əvvəllərində, dünyanın biri digərini əvəz edən təlatümlü hadisələr burulğanında çalxalandığı bir zamanda əsrarəngiz, tarixi nağıllara bələnmiş Şərqi Azərbaycan adlanan məməkətində insan haqlarının tapdanmasının gündəlik həyat normasına çevrildiyini vətəndaş qeyrəti ilə qələmə alıb mətbuat səhifələrinə çıxaran, ictimaiyyəti bu cür tükürpərdici hadisələrdən ibrət dərsi almağa çağıran M.Hadi bir ailənin təmsalında Azərbaycan mühitinə xas olan ümumi bir bəlanı şərh və bu bəlanın köklərini açıb göstərməyə cəhd etmişdir.

Sadə, anlaşılıqlı dilə, çox aydın sintaksisə malik olan və şəxsi təəssürat əsasında yazılmış bu əsərin əvvəlində müəllif qeyd edir

ki, Əbdüləli adlı bir dostu vacib bir işdən ötrü onunla görüşmək istəmiş və görüş baş tutandan sonra o, yəni Əbdüləli M.Hadini “islam övrətlərinin bəxti kimi qara, çəkdikləri cövri-cəfa qədər tükənməz” olan bir əhvalatla tanış etmiş və bu xüsusda qəzetdə işlədiyi üçün ondan kömək diləmişdir. Bu əhvalat, müəllifin dili ilə desək “hekayeyi-dilsuz kimsəsiz, sahibsiz, yersiz, nəfəqsiz, ac, möhtac, qərib, kəndlər, şəhərlər avarəsi olan bədbəxt bir müsəlman övrətinin hekayəsindən ibarətdir” (94, N 175). Dostunun məlumatından anlaşılır ki, özündən başqa səkkiz nəfər də köməyi olmayan ailə üzvləri ilə “hekayəti-səfilə ilə mübarizə edən” bir qadın vətəninəndən didərgin düşərək Bakıya gəlməyə məcbur olmuşdur.

Dostuna verdiyi: - “Bunlar nə vaxdan Bakıya gəlmişlər, məqsədləri nədir, bunların bu hali-bədbəxtanəsinə səbəb təsadüfdür, yoxsa təsadüfən daha qəddar, daha qəhhar olan bəşərmidir?-suallarına aydın cavab ala bilməyən müəllif dostunun məsləhəti ilə qərara alır ki, xidməti vəzifəsini yerinə yetirdikdən sonra, saat beşdə o bədbəxt qadınla görüşüb rubəru, üzbəüz söhbət etsin, məsələnin mahiyyətini, işin nə yerdə olduğunu öyrənsin.

Saat on ikidə idarəyə, iş gələn müəllif “övrətin taleyi kimi siyəhrəng, könlü kimi qəlbişikəstə qələmini ələ alıb vəzifəsi ilə məşğul olsa” da, “qələmin ucundan təşərröh edən qaralar övrətin əyyami-siyəhfamını gözləri qarşısına gətirdiyindən” “stol üstündə yığın-yığın duraraq” ona müntəzir olan işləri ilə əməlli-başlı məşğul ola bilmir və aşağıdakı fikirlər onu düşüncələrə qərq edir:

-Ədalət, o mizani-səadət nə vaxt qurulacaq?

-Müsəvat, o qanuni-insaniyyət nə zaman icra olunacaq?

-Hürriyyət, o yarı-əfsunkar nə gündə ərzi-camal edəcək?

-Mürrüvət, o feyzi-cahanpıra hansı əyyamda sayəndazi--aləmi-bəşəriyyət olacaq?

-Məhəbbət, o nuri-məalipərvər nə dəmdə şəşəpaşi-afaq olacaqdır?

Bu düşüncələrlə işini birtəhər bitirməyə səy edən müəllif yaşadığı “İslamiyyə” mehmanxanasına gəlib nahar etdikdən və bir qədər dincəldikdən sonra qadınla görüşüb onun düşdüyü vəziyyətlə tanış olmaq üçün dostunun mənzilinə yollanır. “Xatun hüzurə daxil

olduqdan sonra” araya bir sükunət çökür və bir neçə saniyə sürən sükutdan sonra müəllif qadından xahiş edir ki, “sizə üz vermiş fəlakətin səbəbini olduğu kimi söyləyin və mən də əhvalınızı olduğu kimi yazıb qövlən qeyrətdən, himmətdən, mürüvvətdən, namusdan, fəzaili-insaniyyədən boş-boş dəm vuran müsəlmanların nəzərgahi--ibrətinə vəz etməkdən çəkinməyəcəm. O qələm isə, onu da sizin haqqınızda oynatmağı müzayiqə etməyəcəyik. Deyərik, çağırırıq, bağırırıq, səda verən olmazmı? Bu yanıqlı fəryadlardan əsərlənmiş bir qəlb tapılmazmı?” (94, N 179).

Müəllifin bu suallarından təsirlənmiş “bu heykəli-səfalət ehtizalı, titrək və kəsik səslə... sərgüzəşti-bədbəxtanəsini nəql edir” və aydın olur ki, əslən şirvanlı olan bu qadının adı Mişkibikə, atasının adı Rəhimxandır. Şamaxıda tanınmış bir “fəmiliyaya mənsub” olan bu xanım “sahibsizliyin nəticəyi-məşumanəsindən naşi iki il bundan qabaq xasiyyəti, təbiəti, ətvari-mişvari” ona büsbütün məlum olmayan bir adama ərə verilmiş və altı ay onunla bərabər yaşamışdır. Qadının sözlərinə görə, bu yaşamaq deyil, “cəhənnəm içində həyatla cəngləşmək” imiş.

Bəs bunun səbəbi nə idi? M.Hadi qadının dili ilə səbəbi oxuculara aşağıdakı kimi təqdim edir: “İxtiyarı əlimdə olmayan könlümün ərimə qarşı olan məhəbbətsizliyi... Könül bir şeydir ki, zülm və sitəmlə ələ gətirilməz. Güclə məhəbbət olmadığı kimi, məhəbbətsiz yaşamaq da mümkün deyildir” (94, N 180).

“Bu əzabdan, əzabi-iztirabdan xilas ola bilmək üçün” Şamaxının hazırda vəfat etmiş qazısına müraciət etsə də, qazıdan: “Güclə boşanmaq olmaz, madam ki, ərin boşamayır, şər fəsxini--nikahə hökm edə bilməz. Sənin ixtiyarın kişinin əlinə verilmişdir” (94, N 180), - cavabını alan qadın ərinin hədələrinə dözməyərək “səkkiz baş səfalət qurbanları ilə Şamaxını tərk etmiş”, doqquz ay Ağabəyli kəndində yaşamış, daha sonra Sağırlıya gedərək beş həftə də orada güzəran keçirmişlər. Qadın məlumatı bu sözlərlə tamamlayır: “Şəhər-şəhər, qəryə-qəryə dolaşmaqdan məqsədimiz isə bu adamın, ərimin əlindən xilas olmaq istəyidir, bu dərddə bir çarə axtarıyıq. Fəqət heyhat!” (94, N 180).

Bu “ədalətsizlik və bərabərsizliyin hökm sürdüyü, azadlıqdan əsər-əlamət olmadığı bir dövrün” (5, 91) ürək parçalayan hadisəsini Qafqaz Ruhani İdarəsinin və Şamaxı Şəriət Məhkəməsinin nəzərinə çatdıran müəllif islamiyyət adından tələb edir ki, bu işə əncam çəksinlər. Xüsusən “iş başına əyləşən gündən ədalət, müsavət və hüquqi-insaniyyəni nəzərdə tutan” Şamaxının təzə qazısı Mustafa əfəndidən rica edir ki, “qazılığa bir məmuriyyət nəzəri ilə deyil, xadimi-ədalət ilə nəzəri baxsın”, bu biçarə ailənin əzablardan qurtarması üçün yardımçı olsun. Müəllif eyni zamanda Şirvanın imkanlı adamlarının da yadına salır ki, maddi imkanlarını bu çarəsizlərdən əsirgəməsinlər.

Qısaca şərhini verdiyimiz məqalə-hekayənin ümumi ruhundan aydınlaşan budur ki, ədalət, hürriyyət, bərabərlik olmayan yerdə qanunsuzluğun baş alıb getməsi adi hal olsa da, buna qarşı vətəni, millətini, dinini sevən hər bir şəxs imkanları daxilində mübarizə aparmalı, millət və din adına ləkə gətirən işlər mümkün qədər minimuma endirilməlidir.

Bir mütəfəkkir olaraq vətənin, millətin xoşbəxtliyindən bəhs etməkdən yorulmayan, bu saf, pak və müqəddəs arzusuna çatmaq üçün yollar axtaran M.Hadi ictimai bələlərin, ədalətsizliyin başlıca səbəbini ən çox maarifsizlikdə, cəmiyyəti ağışuna almış cəhalətdə gördüyündən, cəhalətpərəstliyi kəskin şəkildə tənqid etməklə bərabər, elmə, maarifə təqribədici əsərlər də yazır, insan və cəmiyyət həyatında maarif və elmin rolunu göstərmək üçün Qurandan, hədislərdən sitatlar gətirir, tarixdə olmuş hadisələrin günün bir çox həlli vacib olan məsələləri ilə səsleşdiyini nəzərə alaraq onları oxucuların nəzərinə çatdırır, bu günkü acınacaqlı hallarına baxıb tarixdən ibrət almağa çağırırdı. “Elm insana paxlava yedirir” məqaləsi də bu qəbildən olan əxlaqi-tərbiyəvi və dərin mündəricəli əsərləndəndir (95, N 183).

Abbasi xəlifələrindən olan Harun ər-Rəşidin zamanında olmuş bir görk götürüləsi hadisəni zəmanəsinin halına uyğunlaşdıraraq oxuculara təqdim edən müəllif yazır ki, İslam aləminin ən böyük üləmalarından olan Sabitoğlu Neman başmaqçılıqla məşğul olub özünü və qoca anasını dolandıran Əbu Yusif adlı bir uşaqdakı

fərasət və istedadı görərək onu oxumağa, yanında təhsil almağa dəvət edir və bildirir ki, təhsil aldığı müddətdə onun və ailəsinin yaşayışı üçün lazım olan bütün xərcləri ödəyəcəkdir. “Künyəsi əbu Hənifə olub İmam Əzəm ləqəbi ilə şöhrətyabi-cahan olan” Nemanın bu alicənab təklifini qəbul edən gənc onun tələbələri sırasına qoşulur və az br müddətdə ustadının etimadını doğruldur.

Bir gün Nemanın mədrəsəsində “Ümmül-sənaye” bulunan elmlə məşğul olan bu adamın anası ilə müəllim arasında bir söhbət olur və alim ananı xatircəm edir ki, darıxmağa dəyməz, sizin bütün ehtiyaclarınız ödənəcəkdir. Sonra da əlavə edir ki: “Ana, övladının, o sevgili balanın oxumağına darıxma. Elm elə fəzilətli, məziyyətli bir şeydir ki, sabah oğluna badamlı şəkərlmə yedirər. Öylə isə övladının təhsili-fəzail etməsinə mane olma” (95, N 183).

Ustadın “təlim və tərbiyəsi sayəsində təhslinini tamam edib vaxtının ən fəzilətli bir alimi olan” Əbu Yusif aldığı təhsil, ağıl və istedadın nəticəsi olaraq xəlifə Harun ər-Rəşidin sarayında yüksək vəzifə sahibi olur və hökmdarın ən yaxın adamları cərgəsinə keçir. Xəlifəyə o qədər yaxın olur ki, “hətta əksər gecələri xəlifə ilə təam edir, müsahibə və mübahisədə olur” (95, N 183).

Daha sonra məqalədə oxuyuruq: “Adəti üzərinə bir gecə bir ziyafəti-şahanədə olduğu halda xəlifə Əbu Yusifə qaşıqla bir şey uzadır. Əbu Yusif ağzına aldıqda xəlifəyə xitabən: - Nə ləzzətli bir şey, əcəba nədən bişmiş?, - deyib sual edər.

Xəlifə: - Nə olacaq? Badamla yoğrulmuş şəkər.

Əbu Yusif heyrətlə Haruna baxır:

-Səhihmi?

Xəlifə: - Bəli, səhih!

Əbu Yusif bir təşəkkür dili ilə: - Sədəq ustad na Əbu Hənifə!, - cümləsini söyləyir” (95, N 183).

Xəlifə bu müəmmmanın mənasını öyrənmək istədikdə, Əbu Yusif neçə il bundan qabaq ustadı ilə anası arasında olan söhbəti məclis əhlinin nəzərinə çatdırır və “bu sözü eşidən hazırı-məclis Əbu Hənifənin ruhuna rəhmətəxan oldular” (95, N 183).

Göründüyü kimi, məqalədə üç məqam qabardılmışdır. Birincisi, istedadı, təhsilə marağı olanlara himayədarlıq edilməlidir,

necə ki, Əbu Həlifə bunu etdi. İkincisi, göstərilən etimadı doğrultmaq lazımdır, necə ki, Əbu Yisif etimadı doğruldu. Üçüncüsü, elm, təhsil hər bir şəxsə səmərə verir və Əbu Yusifin timsalında biz bunu gördük.

“Elmin, maarifin yayılmasını insanların həyatının daha yaxşı qurulması üçün ciddi amil hesab edən” (5, 214) M.Hadi oxucularını bu ibrətamiz hadisə barədə dərin-dərin düşünməyə çağırır və yazır: “Baxın, elm insana şəkərləmə yedirər. Cəhalətin yedirəcəyi isə zəhrimar və fəlakətdir. Biz də rəqabət, müsabiqət şəkərləməsini yemək istərsək, mütləqə oxumalı, fürsətdən istifadəyə çalışmalıyıq” (95, N 183).

M.Hadi irsinin kamil bilicilərindən olan Əziz Mirəhmədovun məlum tədqiqatında oxuyuruq: “Hələ uşaq ikən Hadidə böyüklərə xas olan sifətlər var imiş. Çox atılıb düşməyi, çığır-bağır, şiltaqlığı sevməzmiş. Üsullu, lakin xeyli inadkar bir uşaq imiş. Yaşlıları, dərslər yoldaşları “qapaz-qapaz”, “durna-durna” oynadığı vaxtlarda o, sakit bir küncə çəkilib, saatlarca kitab oxuyarmış” (155, 10).

M.Hadinin həyatı, məişəti və düşüncə tərzi ilə bağlı olan bu fikrin nə qədər sərrast və inandırıcı olduğunu isbat etmək üçün böyük mütəfəkkirin səmimi hisslərlə qələmə alınmış bir əsərini nəzərdən keçirmək kifayətdir ki, bu əsər “Dəftəri-həyatımdan bir vərəq, yaxud xatirəti-səbavət” adlanır (96, N 200). M.Hadinin yeniyetməlik illəri barədə ən dolğun məlumatların verildiyi bu məqalədən öyrənirik ki, hələ uşaqlıq illərindən tay-tuşlarından fərqli olaraq o, əyləncə və oyunlara biganə olmasa da, onlardan o qədər də xoşlanmaz, kiçik yaşlarından “hekayət və əsar kitabları oxumağa” daha çox meyil göstərərmiş. Gələcək ədibin xatirini əyləndirən, uşaq zövqünə uyğun olan bir şey var imişsə, o da kitab oxumaq imiş. Bu da səbəbsiz deyilmiş ki, həmin səbəbi M.Hadi bir cümlə ilə belə ifadə edir: “Ta kiçikliyiimdən bəri başımda böyük bir ədib olmaq sevdası” (96, N 200).

Gələcəkdə həqiqətən də böyük ədib olan M.Hadi qeyd edir ki, anam “tanış-bilişlərindən, əhibba və əqrəbadən birinin ziyafətinə dəvət olunduğu zaman” mən də zor-xoş onunla gedər,

“mütaliyə olan kəsreti-eşqimdən dolayı hansı ziyafətgahda bulunsaydım gözlərimi rəfə, şkafa ətf edər, durardım. Şayəd gözümə bir kitab yığıntısı ilişsəydi, dərhal oraya qoşar, alt-üst edərdim. Zövqümə müvafiq bir kitab bulmağa müvəffəq olursam, artıq dünyalar mənim olmuş kimi son dərəcə məmnun olurdum. Kitabı bulduğum kimi bir güşeyi-tənhaiyəyə çəkilib oxumağa başladım... Məvcibi-maraq orası idi ki, keyfimə gələn bir kitab əlimə düşdümü, sahibi-xanənin gözünü oğurlamağa qeyrət edər, fürsət bulduğum kimi dər cib edərdim” (96, N 200).

Məqaləni sadəcə müəllifin yeniyetməlik dövrü ilə bağlı xatirəsi adlandırmaq doğru olmaz. Əsərdə bir neçə mühüm məsələyə aydınlıq gətirilmişdir ki, bunlardan biri müsəlman aləmini, xüsusi ilə əhalinin orta və aşağı təbəqəsini ağışuna almış cəhalət və nadanlıqdır. Bir qonaqlıqda ikən fürsət tapıb xəlvətə aradan çıxara bildiyi bir kitabı evlərində hansı şəraitdə oxuduğu barədə məlumat verən müəllif düşünməkdən çox “yatmaq da ibadətdəndir”, - deyər “cəhalət bəstərində” mürgü vuran həmdin və həmvətənləri barədə yazır: “Müsəlmanlar ayıqlıqdan ziyadə uyğuya aşıqdirlər. Oturub nə yapacaqlar? Zövc cahil, zövcə cahilə. Hər ikisi dilli, fəqət dilsiz. Əfradi-ailə bütün tərbiyəsiz. Ədəbiyyatdanmı danışacaqlar, siyasətdənmi qonuşacaqlar? Tərzi-məişətdən, yaxud sənayeyi-nəfisədənmi mübahisə edəcəklər? İdareyi-beytiyyə, tərbiyəyi-ətfaldanmı dəm vuracaqlar? Heyhat!.. Söhbətləri bir xurafat, həp ləğləğiyyat olmayacaqmı?” (96, N 200).

Belə səmərəsiz, məslək və məramsız diriliyin ölümdən daha betər olması fikrində olan, “mənasız yaşamaqdan isə mənalı ölmək gözəl deyilmə?”, - deyən müəllif oxuduğu qərribə məzmunlu bir kitab haqqında məlumat verdikdən sonra digər bir məsələ ortaya çıxır. Anlaşılar ki, səyyahlardan birinin “bazar, dükan, mağazaların qapısı güşad, əmtəə, əqmişə yerli-yerində”, fəqət əhalisi hərəkətsiz, “heykəli-biruh” olan bir şəhər haqqında kitabı M.Hadinin əlinə keçmişdir. Elə bir şəhər ki, oradakı adamların “gözləri vardı görmüyor, qulaqları vardı dinləməkdən məhrum, ayaqları vardı hərəkətsiz, ürəkləri vardı dərksiz idi. Əcayib şəhər” (96, N 200).

Yer üzərində belə bir şəhərin olmasına inamı olmayan müəllif təəssüflə bildirir ki, bu şəhər, deyəsən, var və bu, bizim müsəlman aləmidir ki, torpaqlarında hər cür naz-nemət, ən qiymətli incilər olan bu aləmin əhalisi səyyahın təsvir etdiyi o şəhərin əhalisi kimi “heykəli-biruhdur”.

Qərb ölkələrinin Şərq aləmini ayağı altına alıb tapdağa çevirməsi dolayısı ilə olsa da, əsərdə tənqid edilmiş və müəllif əsərdən doğan digər məqsəd kimi bunu aşağıdakı şəkildə təqdim etmişdir: “Bu məmləkəti-əzimdə (yəni Şərq ölkələrində - İ.Q.) bazarlar, dükanlar, ticarətgahlar həp açıq və güşaddır. Ancaq kəndiləri əcsami-camidə və heykəli-xamidə mənziləsində qalmışdır (ölü şəhərdə olduğu kimi – İ.Q.). Ehrazi-qalibiyyət edən miləli-mütəməddinə gözləri görə-görə (fəqət görmüyor) mal-mülkünü, əraziyi-münbitə və mənabeyi-sərvətini, gözəl bağ və bağçasını, vəl-hasil, kaffeyi-vəsaiti-həyatıyyəsini rəqabətkaranə bir surətdə əllərindən alıyor, onlara malik oluyor. Əmvali-mövrusəsinə sahib olduğu kimi, hüquqi-insaniyyəsinə də təərrüz etməkdən çəkinmiyor.

Aləmi-islam o əcsami-camidə bir dəfə olsun asari-həyat və mövcudiyyət göstərmiyor. Onlar qalxdıqca qalxıyor, bunlar düşdükcə düşüyor. Bir gün də əsfəlül-safilini-məzəllətin qərinə girəcəklər. Onlar gərək nüfuzca, gərəksə sərvət və dövlətə əlayi-illiyini-səadətə pərvaz ediyor, bunlar həzizi-fəqr və səfalətə tərəf eniyor, gedirlər. Bu halı müşahidə edə-edə yenə əsəri-mövcudiyyət göstərmiyorlar” (96, N 200).

“Misir mətbuatı: - Osmanlı Qanuni-əsisinə dair “Əl-müəyyəd”dən” adlı məqalə (98, N 207) M.Hadinin sırf orijinal əsəri deyil, lakin məqalənin aşladığı fikirlər müəllifin ideyaları ilə üst-üstə düşdüyündən o, əsəri tərcümə edərək bir çox düşüncələrini də tərcüməyə qatmaqla oxuculara təqdim etmişdir.

M.Hadinin məqaləyə verdiyi girişdən aydın olur ki, Türkiyədə elan olunan hüriyyət, azadlıq münasibətilə Misir teatrlarının birində müsəlman və xristian vətənpərvərlərinin təşəbbüsü ilə bir müsəmirə keçirilmişdir. Türkiyə bayrağı ilə bəzədildiyindən daha da ehtişamlı görünən səhnədən Osmanlıda Əsas qanunun – Konstitusiyanın qəbul edilməsi şərafinə son dərəcə bəlağətli və

təsiredici nitqlər söylənilmişdir ki, M.Hadi onlardan bir qismini tərcümə edərək oxuculara təqdim etməyi lazım bilir.

Qahirədə çıxan “Ehram” qəzetyinin mühərriri Cəmil əfəndinin giriş nitqi “mücahidə və mübarizəyi-qəhrəmananə sayəsində hüriyyəti, şu yarı-əfsunkarı istehsalə müvəffəq olan qəhrəman” türk xalqına müraciətdir. Müraciətdə deyilir: “Ey şanlı osmanlılar! Çeşmguşayi-intibah olunuz ki, şəşəyi-zülmətsuzi--hüriyyət gözləri xeyirləndirəcək bir dərəcədə parladi və parlıyor... Ey cavan türk milləti-nəcibəsi! Əski əlbisəyi çıxart da tazə və növ bir libasa bürün, çünki dövrümüz dövrü-inqilab və təcəddüd olduğundan, bir səhabi-növini-inşirahə daxil olmuşsuz. Bütün Türkiyə bir vətən, biz cümləmiz də yekvücut bir millətiz... Bizcə ərəb, əcəm, türk, erməni, rum həp müsavi, həp bərabərdir. İxtilafi-məzhəb bizləri düçari-təfriqə etməsin. Həp bədbəxtliyin mənşəyi nifaq olduğu, məsəllü kaffeyi-səadətin də mətləyi ittihad və vəfaqdır” (98, N 207).

Cəmil əfəndi azadlıq, vətən sevgisi, bərabərlik və bunların xalqa bəxş edəcəyi səmərələr, millətlər arasındakı ayrışçılıq və düşmənçiliyin törətdiyi fəsadlar barədə danışandan sonra nitqini bu sözlərlə tamamlayır: “Ey hüriyyət mücahidləri! Bu cihadi-mübarəkdə çalışınız, çalışınız da sədəyi-əhraranənizi qulaqlara, hətta kar qulaqlara belə izaleyi-qeyrət ediniz. Vətəni qılinc və qələm gücü ilə qüvvətləndirməyə çalışınız!

Ey osmanlı torpağı, ey cənnəti-əhrar! Minbəd intizam və məkməliyyət sayəsində cahani-mədəniyyətə qoşulacaqsan, bir behişt-i-müsavata dönəcəksən. Yaşa, ey vətən, yaşa! Ey xaki-paki-ətrak, səadətlərə qərq ol!” (98, N 207).

Cəmil əfəndidən sonra “İttihad” qəzetinin sahibi Abdulla Cövdət bəy fransızca, Tunalı Hilmi bəy türkcə şeirlər oxumuş, Mitteran, Luis əfəndilər və başqaları nitqlər söyləmiş, hüriyyət qəhrəmanları Niyazi və Ənvər bəyin xidmətləri alqışlanaraq təqdir edilmiş, “Cəmil əfəndinin Türk Qanuni-əsisini təbrik zəminində nitqi ilə məclisə xitam verilmişdir” (98, N 207).

M.Hadi bir çox publisistik əsərlərində olduğu kimi, bəzi məqamlarını tərcümə etdiyi məqaləyə özünün aşağıdakı misraları ilə yekun vurur:

**Ey vətən! Çak-çak sinəni aç,
O mənim şanlı məzarımdır!
Aç, aç! Ağuşı-dilbərənəni sən,
Qucağında ölüm, a nazlı vətən! (98, N 207).**

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Hadi Türkiyə və İranda baş vermiş inqilabi hərəkətlər dövründə tərəqqipərvər qüvvələrin sırasında olaraq istibdadı və irticaçı qüvvələri kəskin şəkildə pisləyir, “eyni zamanda inqilab nəticəsində ölkənin yüksək tərəqqiyə çatmasını, mədəni millətlər səviyyəsinə çıxmasını arzulayır, azadlığın tam hökmfərma olacağına can atırdı” (5, 159). “Osmanlı mətbuatında parlaqlıq” məqaləsi də (99, N 208, 209) məhz bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Türkiyədə Qanuni-əsasının qəbuluna qədər “istibdadın nəfsi-məşumanəsi ilə sönük bir hala gələn” osmanlı mətbuatının vəziyyəti, “İqdam”, “Sabah”, “Tərcüman”, “Həqiqət”, “Sərvəti-fünun” kimi mətbuat orqanlarının qapanması, dövlətin nəzarəti altında çap olunan qəzetlərin – “o uşaq yorğanı böyüklüyündə olan kağızların” uşaq oynacağı olmaqdan savayı bir yararlığı qalmamasından bəhs edən müəllif qeyd edir ki, “bundan irəli (Qanunun qəbuluna qədər - İ.Q.) idarəmizə gələn türk qəzetləri ya səbətə atılır, yaxud çay-qənd bükülmək üçün tanışlara verilir” (99, N 208). İndi, yəni Konsitutusiyanın qəbulundan keçən qırx gün ərzində vəziyyət tamamilə dəyişmişdir. “Qırx gün bundan irəli səbətə buraxılan mətbuati-osmaniyyə bu gün tutiya kimi gözlərə çəkilir. Dün ayaqlara düşən qəzetə bu gün başlara çıxıyor” (99, N 208).

Buna səbəb nədir? Səbəb mətbuat üzərinə olan basqıların yumuşalması, inqilab nəticəsində ictimai-siyasi sistemdə hüriyyəyə doğru bir addımın atılmasıdır ki, bundan istifadə edən “mərifət bülülləri cənnəti-hüriyyət içində cəhcəhzəni-sürur və ibtihac oluyor, gülşəni-vətənə nəğməyi-səadət saçıyorlar” (99, N 208).

“Otuz üç sənədən bəri qaranlıqlarda, güşeyi-zülmətdə yatan” neçə-neçə türk ədib və mühərrirlərinin azad və sərbəst fikirləri mətbuat səhifələrinə gələrək həqiqətlər açıqlanır. Ədiblərin qara mürəkkəblərindən süzülən ziya, qələmlərindən axan ürək sərirlədən saf su, ağızlarından çıxan alovlu sözlər bu gün sərbəst yaşayan osmanlı mətbuatını bəzədiyindəndir ki, “naili-hürriyyət olan qəlblər, vicdanlar minbəd bu ədiblərin təraneyi-hürriyyətpər-vəranələrinə məhkum və əsir olacaqdır. Hürriyyətə əsir olmaq nə böyük şərəf, nə böyük fəzilətdir” (99, N 208).

“İstibdadın qaranlıq və məzlum bətnindən... hürriyyətin isti qucağına düşmüş olan” osmanlıların təzə mətbuatı irəliyə doğru iti və iri addımlar atmaqdadır. Müəllifin fikrinə görə, tarixin verdiyi imkandan və yaratdığı şəraitdən yararlanmaqla formalaşan, “hür və müqtədir qələmlərin cövlanı olmaq şərəfinə nail olan osmanlı mətbuatı yalnız Türkiyəyi deyil, hətta cahani-irfandan xəbərsiz qalmış İran, Hind, Qafqaz, Mavəreyi-bəhri-Xəzər, Çin, Sibiriyə və qeyri kimi qitəti-islamiyyəyi də tənvir və tənvirə vasitə ola biləcəkdir” (99, N 209).

Türkiyədə baş verən demokratik yönümlü bütün olaylara ümidlə baxan, Qafqazın, vətəni Azərbaycanın nicatının daha çox Türkiyə ilə bağlı olduğuna inanan ədib Türkiyə mətbuatında qələmləri ilə millətə minnətsiz olaraq xidmət edən Üşşaqizadə Xaild Ziya, Rza Tövfiq, Əhməd Vəfiq, Əli Kamal, Hüseyin Cahid, Əhməd Rza, Tövfiq Fikrət kimilərinin adlarını məhəbbətlə çəkir, Azərbaycan mühərrirlərini onlardan ilham və ibrət almağa çağırır. M.Hadi bildirir ki, osmanlı mühərrirləri yalnız öz yazdıqları ilə deyil, uzun illər Türkiyədə tərcüməsi, nəşri və oxunması yasaq edilən mütərəqqi dünya elmi, tarixi, fəlsəfi və bədii ədəbiyyatını da sürətlə tərcümə və çap etdirib millətlərinə çatdırmaqla onlarda milli şüurun formalaşmasına yardımçı olurlar.

M.Hadinin fikrinə görə, türk mətbuatındakı bu parlaqlığı görən, ondan ləzzət alıb xeyir götürən gözlər daha yata bilməz. Ona görə hürriyyət sabahının ulduzları olan zəka və qələm sahibləri xalqa xidmət vəzifəsini qətiyyənlə unutmamalı, intibah, dirçəliş nəsəmləri kimi əsib ittihad, qardaşlıq və hürriyyət sədalarını yalnız

oyaqların yox, hətta yatmışların da qulaqlarına doldurmalıdırlar, çünki yatmışlar “olur ki, bu qaranlıq övham və xürafat gecəsindən xilas olub bir səbahi-inşirahi-həqiqətə vasil olsunlar” (99, N 209).

Böyük mütəfəkkiri yaxından tanıyan və uzun illər onunla dostluq edən A.Şaiqın “Məhəmməd Hadinin faciəsi” xatirəsində qeyd etdiyi kimi, “eniş-yoxuşlu ədəbi fəaliyyəti, ziddiyyətləri ilə keçdiyi həyat yolu arasında bir yaxınlıq, uyğunluq” (2, 248) olan M.Hadinin hansı publisistik əsərini alırıqsa əlaq, orada bir yox, bir neçə məsələyə münasibət və bu münasibətlərin şərhilə rastlaşacağıq. “Hülulü-Ramazan, yaxud matəmli bir bayram” məqaləsi də bu sıradan olan əsərlərdəndir (101, N 213). Məqalənin başlanğıcında müəllif qeyd edir ki, islam aləminin göylərində bir-birinin ardınca iki nurlu, işıqlı ay doğdu ki, bunlardan biri hürriyyət hilalı, digəri isə ayların ən müqəddəsi və ən xeyirlisi olan Ramazan - orucluq ayıdır və “İndi bütün islam tayfası bayramı qucağa almış bir Ramazan içində yaşayır” (101, N 213). Ramazan – məqalənin sərlövhəsində “yaxud matəmli br bayram” adlandırılan orucluq barədə deyilənlər yalnız bunlardır və müəllifin məqsədi Ramazan ayı və Orucluq bayramının mahiyyəti barədə mülahizə yürütmək deyil, adın verdiyi imkanlardan istifadə edərək bəşər və insan taleyi barədə düşüncələrini oxucularla bölüşməkdir.

M.Hadi kifayət qədər savadlı adam idi. Gəncliyində Şamaxı üləməsindən və şəxsi mütaliə yolu ilə bir çox elmləri mükəmməl şəkildə öyrənmişdi və əsərlərində də tez-tez öyrəndiklərindən bəhrələnirdi. “M.Hadinin yaxşı öyrəndiyi və sonralar yeri gələndə əsaslarını yad etdiyi elmlərdən biri məntiq idi” (115, 15) ki, dünyada baş verən hadisələr barədə məhz məntiqə əsaslanaraq o, əsərində yazırdı: “Məntiqiyyunun fikrincə, bir-birinə daban-dabana zidd olan iki şeyin bir yerə cəm olmağı qeyri-mümkündür. Məsələn: nur ilə zülmət, cəhl ilə elm, hürriyyətlə əsarət kimi. Bunlar əsla ictma edə bilməzlər. İşıq gəldi qaranlıq qaçar, elm gəldi cəhalət fərar edər, hürriyyət parladi əsarət girizandır. Bu qəziyyəyi--müsliməyi-məntiqiyyəyə zətən naqabili-inkar bir həqiqətdir, çünki dəlaləti-bədihiyyə və əqliyyədir” (101, N 213).

M.Hadi göstərir ki, məntiqə əks olaraq bizdə - Şərq aləmində vəziyyət təzadlıdır, belə ki, hürriyət günəşinin doğmasından və Ramazan ayının gəlişindən qəlbimiz fərəhnaq ikən, “gülən gözlərimizi ağladan, dağdari-hüzn və ələm edən bir faciə” ilə üz-üzəyik.

Üz-üzə durduğumuz və unutmaya haqqımız olmayan “o faciəyi-cığərsuz nədir, bilirmisniz?”,- sualına M.Hadinin verdiyi cavab qısa və konkret: - Səhneyi-faciənümüyi-İran.

Sualın qoyuluşu və verilən cavabdan anlaşılır ki, məqalədə güdülməyən digər və ən vacib məqsəd İran və oradakı Məşrutə qəhrəmanlarına göstərilən münasibətdir. Məqalədən oxuyuruq: “O qanlı səhnə nədir? Diqqətlə baxın, ağlayın! Yalnız ağlamaq, sızlamaqla deyil, onlar şayani-mərhəmətdir. Müavinətə şitaban olunuz. Möhtaci-müavinət olan kimdir və kimlərdir? Ələmdarani-Məşrutə hürriyət və qəhrəmani-hürriyətlərdir. O dilavərlər, o Kəbeyi--həqiqət qurbanlarının sipəhdarlarıdır. Yada salaq o qurbanları, o fədakarları ki, asayışı-millət və səadəti-vətən uğrunda öz rahatlığını, öz səadətlərini fəda etdilər” (101, N 213).

Məşrutə qəhrəmanlarına alqış və bu qəhrəmanların zəhmətini layiqincə qiymətləndirməyənlərə töhmət dolu sözlərdən sonra M.Hadi Fransanın böyük mütəfəkir yazıçısı Viktor Hüqonun aşağıdakı çox gözəl kəlamını xatırladır və bu kəlamdan nəticə çıxarmağı oxucuların öhdəsinə buraxır: “Bir əlində beş para, o biri əlində də daş vadır zənn ediniz! Pulu ədalət və hürriyət yolunda nəf edilənlərə bəxş edin, daşı da zülmkarın başına vurun!”.

Müəllifin V.Hüqonun sözlərini xatırlaması təsadüfi sayılmamalıdır, çünki canlarını millət yollarında fəda edənlərin vəziyyəti, maddi və mənəvi durumu fənadır. Ölkədə, yəni İranda elə bir anormal vəziyyət yaranıb ki, ən yaxşı yaşayışa mənəvi haqları var ikən, indi təəssüf ki, “xüms və zəkatin ən birinci müsətəhəqqi mücahidlərdir”. Bəs özlərini millətin böyükləri, vəkilləri hesab edən din xadimləri, axund və vaizlər harada qalıblar ki, millət yolunda can verənlərin müavinətə möhtac bir hala düşüb can vermələrini görmür, görsə də, gördüklərinə göz yumurlar? Minbərdə oturub cənnətlə cəhənnəm barədə möizə etməyi özlərinə peşə edənlər başa

düşmürlər ki, onların hərəkətləri xalqa, vətənə, islam dininə xidmət yox, xəyanətdir?! Hani onların əməlləri, onlar yalnız “danışiq vəkilləridirlərmi”? Bir cəsəətli adam ayağa durub niyə onlardan soruşmur ki: “Ay cənab! Millət sizi nə üçün oxutdu, nə gün üçün bəslədi? Yoxsa xidməti-millətdən istefa vermişiniz?” (101, N 213).

M.Hadi İrənın ictimai-siyasi vəziyyətini, əhali arasında kimlərin daha yaxşı eşidildiyini doğru, dürüst bildiyindən yazır: “Ərbabi-həqiqət və mərifətə məlumdur ki, bu dövri-mənhuseyi--cəhələtdə min ədib və mühərririn kəlamından firqeyi-məzlumeyi--cəhl arasında “bir alimin” (M.Hadi din alimlərini nəzərdə tuturdu – İ.Q) nüfuzu artıqdır” (101, N 213).

İnqilab və tərəqqi əsri olan XX əsrin əvvəllərində maarif, mədəniyyət, elm və sanayenin inkişafı cəhətdən Qərb ölkələri ilə müqayisədə geridə qalmış ölkələrdən biri olan İrənda ruhanilərin böyük nüfuz sahibi olduğunu bilən M.Hadi onlara müraciət edərək yazır: “Biz islamiyyət və insaniyyət naminə qəyyur və fəzilətpərvər üləmadan rica edirik ki, bu zamanda minbərləri zamana yaraşan bir vəziyyətə, özlərini əsrə uya biləcək şəkil və surətə salsınlar. Matəmgahi-fələkət olan İrəni görə-görə, bilə-bilə, anlaya-anlaya, müctəhidini-giramın fitvalarını oxuya-oxuya Yusif və Züleyxa üçün toyxana açmasınlar. Məhəmmədli şah kimi Fironu , Şeyx Fəzlullah və Ənəsi məsəllü Hamanları, Səttərxan kimi Musa məşvərətini qoyub Misrin fironlarından, Musalarından vəz etməsinlər. Tufani-İrəni müşahidə edə-edə Nuhi-Nəbinin tufanından əl götürsünlər. İrən teştində kəsilən Məlikül-Mütəkəllimlərini, o həzrət Yəhayalarını unudub hekayəti-Dəğyənəusdan dəm vurma-sınlar” (101, N 213).

Böyük mütəfəkkirin yazdıqları çox keçmədi ki, bir həqiqət olaraq tarix səhnəsində öz təsdiqini tapdı. Din xadimləri şahla sazişə girərək İrən xalqını öz şəxsi mənafeyinə qurban verdlər. Yenə də yarı tarixi, yarı əfsanə olan dini mövzulu hədislərin nağıl edilməsi ilə avam kütlələrin başının altına yasdıq qoyuldu. Millət, vətən yolunda canını fəda etməyi şəərəfsiz yaşamaqdan üstün tutan Məlikül-Mütəkəllimin kimi mücahidlərdən ibrət götürülmədi. Səttərxan - Məşrutə hərəkətinin şəksiz lideri isə şahın məkrli niyyətlərindən

baş açmadı, adlandıraraq Tehrana aparıldı və xaincəsinə məhv edildi.

“Estetikasının baş müddəası xalqa xidmət, vətənin halına qalmaq zərurətini əsaslandırmaqdan ibarət olan” (115, 142) M.Hadinin “Məmməd Səid Ordubadi cənablarına açıq məktub” məqaləsi (102, N 219) XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarını məşğul edən həlli vacib olan məsələlərin birinə həsr edilmişdir. Məlum olduğu kimi, həmin illərdə qələm sahiblərinin əksəriyyəti maddi imkansızlıq ucbatından əsərlərini kitab halında çap etdirə bilmir və kömək üçün imkanlılara müraciət etmək məcburiyyətində qalırdılar. Təbii ki, müracətlərin çoxu eşidilmirdi və “mühərrirlərin nuri-bəsər sərf etməklə” ərəsəyə gətirdiyi əsərlər sandıq küncələrində qalır və müəllifləri dünyanı tərk edəndən sonra “badi-fənaya” uğrayaraq it-bata düşür, məhv olub gedirdi. M.S.Ordubadi də “Təzə həyat” qəzetinin 20 sentyabr 1908-ci il tarixli 216-cı nömrəsində bitirdiyi “Qanlı sənələr” adlı əsərinin çapına yardım etsinlər deyərək “Məşuqlarımıza” sərlövhəli bir yazı ilə oxuculara müraciət etmiş və əsərin çapına Ordubaddakı dostlarından yardım ala bilməməsindən gileylənmişdi. Bu yazını oxuyan və “Firdovsi-ilhamat” adlı şeir məcmuəsi çərə hazır olsa da, iki yüz manatı olmadığından kitabını nəşr etdirə bilməyən M.Hadi onun səsinə səs vermiş, eyni dərddə olduqlarını açıqlamışdı.

M.Hadi kitabının çap vəziyyəti barədə M.S.Ordubadını və oxucuları məlumatlandıraraq yazır: “İllərdir ki, zavallı əsər azad insanlar kimi məhkumi-səmt və sükutdur. Bu yolda gedərsə, sevgili “Firdovsi”nin yarpaqları da sahibinin könlü kimi məsəllü pərakəndə olub gedəcəkdir. Açılmamış solan şükufə buna deyərlər. Qardaşım! Bəzi “məşuqlar”ın əsəri təqrib və təşviqləri olaraq cəminə müvəffəq oldum. İndi pərişan oluram. Nə qədər böyük pullar həva və həvadis qurbanı olur da, əsəri nəşr edəcək beş para pul tapılmır. Təəssüf!... Gəl, gəl də! Həsərtəfeyzi-millətlə məzari--əbədiyyətə çəkilən Kamalın (türk şairi Namiq Kamal nəzərdə tutulur – İ.Q.) şeiri ilə həmahəngi-hüzn olaq:

**Ölərsəm görmədən millətdə ümmid etdiyim feyzi,
Yazılısın səngi-qəbrimdə vətən məhzun və mən məhzun.**

Bu da müsəlmanların üdəbaya, ədibə, əsərə, müvərrixə, şairə, şeirə fırlatdıqları nəzəri-həqarət” (102, N 219).

XX əsrin başqa romantikləri kimi “bütün hallarda sənətkara böyük diqqətlə yanaşmağı tələb edən” (17, 98) M.Hadi qeyd edir ki, müsəlmanların əksinə olaraq tərəqqipərvər millətlər, daha doğrusu avropalılar təkcə sağlığında deyil, ədibləri dünyadan köçəndən sonra da onların xatirəsini əziz tutur, əsərləri ilə yanaşı əşyalarını, yazı yazdıqları qələmləri, əl ağaclarını, oturduqları stulları belə yüksək qiymətə alaraq muzey əşyaları kimi qoruyur və bu hərəkətləri ilə fəxr edirlər.

M.Hadi M.S.Ordubadıyə məsləhət verir ki, “millətin qədir-şünas, yaxud qədirməşünas məşuq ya qeyri-məşuq olmağına baxmayıb hüsni-xidmətdən, ifayi-vəzifeyi-milliyədən geri durmamalıdır. Bu gün təhqir, təkdir olunan ərbbabi-mərifət sabah təbcil və təqdir olunacaqdır. Sələf bilməzsə, xeyrül-xələf bilər. Zəf və füturu kənara qoyun, vicdan özünə bir məşuqi-həqiqidir. Onun təşviqati-mənəviyyəsi ilə çalışmalıyıq. Yenə də çalışmalıyıq. Vəs-salam!” (102, N 219).

M.Hadi bəşər tarixi barədə mülahizələrini bir çox əsərlərində ümumiləşdirmiş, həyatın keçmiş, hazırkı dövr və gələcəkdən ibarət olduğunu söyləmişdir. Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi və inkişafının bir təkamül, dəyişilmə, yeniləşmə prosesi olduğunu qəbul edən, hər zamanın özünə xas cəhətlərə malik olduğunu bildirən ədib “Maziyi-müzlümə ircayi-nəzər, halımız münəvvər, istiqbalımız parlaqdır” adlı məqaləsində yazır: “Keçmişə ətfi-nəzəri-diqqət edəcək olursaq, ənvəri-nəzərin qayət qaranlıqlar içərinə dolaşdığını görə bilərik. Hal-hazırımız isə işıqlanmış, yaxud işıqlanmaq istedadını göstərməkdədir. Istiqbalımız isə, şübhəsiz ki, müşəşə və parlaqdır. Az olmuş olsa da, bu üç zamandan ayrı-ayrı bəhs etmək istər, sözlərimizi qənaətbəxş bir surətdə isbata qələmi-acizanəmizi oynatmaq fikirdəyik” (103, N 222, 224).

Keçmiş – mazini nəzərdən keçirərkən yer üzündə canlılar aləmi haqqında təkamül nəzəriyyəsini qəbul edən və onu öz əsərlərində təbliğ edən müəllifin fikrinə görə, üzərində yaşadığımız həyat, Yer kürəsi Günəşdən ayrılaraq təşəkkül tapmış, bitkilər, heyvanlar aləmi, ən sonda isə insanlar yaranmışdır. Təbiətşünas alimlərin, xüsusilə ingilis alimi Çarlz Darvinin nəzəriyyəsinə əsaslanan M.Hadi belə bir fikri müdafiə edir ki, canlılar ilk olaraq suda yaşamış, zaman keçdikcə quruda yaşamağa keçmişlər. Canlıların ibtidai vəziyyətindən insan olmalarına qədərki tarixi təkamül nəzəriyyəsi baxımından nəzərdən keçirən müəllif qeyd edir ki, dünyanın ən xələf övladı olan insan, “bu məxluqi-mükərrəm dəryayi-heyrətfəzayi-təbiətdə üzə-üzə qırx milyon sənədə balıq şəklindən çıxıb hazırda görülən əhsəni-təqvimi-insaniyyətə girə bilmişdir” (103, N 222).

Ç.Darvinin nəzəriyyəsinə münasibət bildirən və onun bəzi müddəalarına haqq qazandırsa da, “qoca filosof heyvanların yaradılışını təsrih edə-edə irəli gəlmişsə də, maymunla insanın arasında vücudu lazım gələn bir heyvanın hansı məxluq olduğunu bilməyə müvəffəq olmamış, bu dəhşətli girdabda batıb qalmışdır” (103, N 222) sözləri ilə bu nəzəriyyənin də naqis olduğunu bildirən müəllif təkamül nəzəriyyəsinin Ç.Darvindən 1326 il əvvəl Quranda öz əksini tapdığını qeyd etmiş və yazmışdır: “Bəni-adəmin yaradılışı barəsində bütün alimlərimizin fikiri-səqimi hər kəsin yadında olsa gərəkdir. Bunların deməyinə görə zavallı adamın əvvəlcə palçığı tutulmuş, sonra da kuzəkərlər su qabı qayıran kimi bədəni qayırılmış, sonra nəfhi-ruh edilmişdir. Halbuki Quran büsbütün bu fikri-səqimənin əksini iddia ediyor. Daha doğrusu Darvinin fikirini 1326 il bundan irəli meydanı-həqiqətə qoymuşdur.

“Hələta” surəsinə diqqətli bir nəzərlə baxın! Nə diyor? “Hələta əl-əl insani-hinun minəd-dəhri-ləm yakun-şəyə-n-məzkura. Inna xələq əl-insanə min nütfətin əmşacın-nəbtəlihifəcə-ələnhu şəmi-əl-bəsirə” (“Hələta” surəsi, bir və ikinci ayələr. Bu surəyə “İnsan”, “əd-Dəhr” surəsi də deyilir - İ.Q.)

Həmin ayələr M.Hadi tərəfindən aşağıdakı kimi tərcümə olunur: “Fil-həqiqə insan üzərinə zamandan bir müddət gəlib keçdi

ki, o müddət içində insan mövcud olmayıb məchul bir şey idi. İnsan deyilən məxluqu məxlut və qarşıq olan nütfədən xəlq edib sınamaq meydanı-imtahanına qoyduq. Eşitmək və görmək kimi nemətləri də ona bəxş və əta qıldıq”.

Daha sonra ayələri şərh edən müəllif yazır: “Nafeyi-əməşac” nədir və nədən ibarətdir? Fikiri-qasiranəmizcə bu ayə açıqdan--açığa qanuni-təkamülü ifham edir. Bunu anlatmaq istiyor ki, silsileyi-heyvanat tədricən, yavaş-yavaş təkamül etmiş, mayalar bir-birinə qarımış, bu nütfeyi-əməşacın nəticəsi həzrət-insan olmuşdur” (103, N 222).

“Gördünüzmü? Quranda qanuni-təkamül vardır”, - deyə fikrinə davam edən müəllif daha sonra yazır: “Fəqət bu təkamülü anlamaq üçün insanın kamil olması şərtidir” (103, N 222).

Yeri gəmişkən, sovet dönəmində M.Hadi haqqında yazan müəlliflərdən biri mütəfəkkirin bu qənaəti ilə razılaşmayan kimi olmuş və yazmışdır: “Təkamül nəzəriyyəsi haqqında M.Hadinin mülahizələri dini ciliddən, qabıqdan azad edilərsə, orada çox geniş ölçüdə rəşional cəhətlər olduğunu görmək mümkündür” (5, 55).

M.Hadi qeyd edir ki, təkamül yolu ilə bugünkü mərtəbəyə gəlib çatan, “zamanı dərk edən saldidə tıfil”, yəni insan öz fərəsət, bacarıq və çalışqanlığı sayəsində hazırkı durumu ilə bərişmayacaq və “bir gün gələcək də bu yüyürməkdən, çalışmaqdan usanmaq bilməyən tıfil sevimli düşüncəsində bəslədiyi ləzzətli, bəmbəyaz sövtünü acı-acı müsibətlər, fəlakətlər çəkmiş olan övladına içirəcəkdir” (103, N 222).

M.Hadi inanır və oxucusunu da inandırmaq istəyir ki, istiqbalın, yəni gələcəyin paralaq olacağı mümkündür və bu daha çox insanların özündən asılıdır. Bu yerdə o, Viktor Hüqonun: “Heyvan yaşar, insan isbati-müvcudıyyət edər, həyat idrak etməkdir. Halı (yəni indiki zamanı – İ.Q) daireyi-intizama salamqla bərəbər, bir nöqtəyi-bülənddən istiqbali-tamaşa qılmaqdır” sözlərini sitat gətirir və yazır: “Anlaşıldımı? Biz heç vaxt “istiqbalmız lağlağıdır” deməyəcəyiz. Bunu deyənlər olsun ki, ləğləgiyyata alışımlar. Qəlbən lağlağıdan xoşlanırlar” (103, N 222).

M.Hadi onu da qeyd etməyi yaddan çıxarmır ki, “Molla Nəsrəddin” kimi möhtərəm və sevgili mətbuat orqanının “rəmzlərini anlamaq iqtidarından məhrum olan kəcbinlər” onu da anlamayacaqlar. Daha sonra isə o, “Molla Nəsrəddin”in tutduğu yola haqq qazandıraraq yazır: “Molla hər bir sözü əksinə təvil etməyə məcburdur. Səbəb? Parlaqlığı lağlağı surətində göstərməyə (M.Hadi heç şübhəsiz ki, M.Ə.Sabirin “Molla Nəsrəddin” jurnalının 25 avqust 1908 –ci il tarixli 34-cü nömrəsində dərc olunan “İstiqbalımız lağlağıdır” satirasını nəzərdə tutur – İ.Q.), sizin kimi gəvəzələr ələləbəd lağlağı olacaqlar. Zətən elə də etməlidir. Molla camaatın nöqsanını göstərir, bir ayineyi-ləkənümadır” (103, N 224).

Beləliklə, “Təzə həyat” qəzetində çap etdirdiyi məqalələri tədqiq etdikdən sonra bir qənaətə gəlirik ki, sənətin, elmin, “ədəbiyyatın mənə və əhəmiyyətini birinci növbədə azadlıq hərəkatına, mənəvi intibaha, milli şüurun inkişafına, idrakın, aqlın tərəqqisinə xidmətdə görməklə estetikasının ideya-fəlsəfi bünövrəsini yaradan Hadi” (155, 143) əvvəlki idealında sadıq qalır, sönmüş, yatmış hiss və vicdanları oyatmağı, beyinləri nurlandırmağı qələmin başlıca vəzifə hesab edirdi.

II.2. “HALIMIZ MÜNƏVVƏR, İSTİQBALIMIZ PARLAQDIR”

“1908-ci ildə oktyabrın 7-də hökuməti-müstəbidə tərəfindən qapadılmış” (151, 51) “Təzə həyat” qəzetinin nəşrini dayandırmasından iki ay sonra Haşım bəy Vəzirov, onun mühərrir və mürəttib dostları Bakıda yeni bir qəzetin – “İttifaq”ın nəşrinə müfəffəq oldular. 1908-ci il dekabr ayının 1-də ilk nömrəsi çıxan demokratik ruhlu bu qəzet cəmi on ay fəaliyyətini davam etdirə bildi və “mollaların və ümumi camaatın xahişi ilə (əmmaməli jandarmaların və savadsız qaraguruhun – İ.Q.) 1909-cu ildə oktyabrın 2-də hökuməti-müstəbidə tərəfindən qapadıldı. Qəzetin müdiri əvəzinə Rəşid bəy Yusifzadə Qafqasiyadan Türkünə sürgün

edildi” (151, 52). Cəmi 251 nömrəsi çıxmış bu qəzetlə M.Hadi şeir, məqalə, nəsr əsərləri və tərcümələri ilə davamlı olaraq əməkdaşlıq etmişdir.

Məhəmməd Hadinin “İttifaq” qəzetində poetik əsərləri ilə yanaşı bədii-publisistik əsərləri və elmi məqalələri də dərc olunmuşdur ki, bu əsərlərdən biri də “Səadəti-zailə”dir (106, N 20, 22, 23, 25; N 3, 4, 6, 18).

Bitkin süjetə və maraqlı kompozisiyaya malik olan “Səadəti-zailə”ni publisistik əsərdən daha çox hekayə adlandırmaq daha doğru olardı. Əsərdəki hadisələr bir ailə çərçivəsində baş verir. Müəllifin adını gizli saxladığı Azərbaycan şəhərlərinin birində üç nəfərdən ibarət bir ailə yaşayır. Ailənin başçısı əlli beş-əlli altı yaşlarında Hacı Əhməd adlı bir tacirdir. Bu şəxs səmimiyyəti, doğruluğu, yüksək insani keyfiyyətləri ilə həm yaşadığı şəhərdə, həm də Rusiyanın ticarət mərkəzi olan Moskvada nüfuz qazanıb. “Əsl sərmayəsi otuz min manatdan artıq olmayan” Hacı Əhməd tacirlər arasında böyük etibar və ehtiram sahibi olduğu kimi, ailədə də, cəmiyyətdə də hörmət sahibidir. “Xidmətkarlarına ağılıq nəzəri ilə deyil, atalıq nəzəri ilə baxan” Hacı Əhməd saf, hiylə və xəyanətdən uzaq olan bir adam olduğundan, “ticarətəxanəsinə xəyanət əli daxil olmağa fürsət tapmaz”, “xəyanət əli buraya uzanmağa həya edirdi”. “Ürəyi çox mülayin, çox nazik yaradılmış”, “şəfqət və mərifətin bir diri şəkli olan bu zat” tərəfinə uzanan ehtiyac əlini ümitsiz geri qaytarmaz, “il başında hesab və kitabına baxıb mayasında olan həqqi-məlumunu, zəkəti axırkı qəpiyinədək ayırıb kənara qoyurdu”. Bu ağıllı və mərifətli, uzaqgörən tacir mayasından artıq qalan qazancını “boynu albuxara torbasına meydan oxuyan mollalara”, beynində “heyz və nifasdan başqa heç bir şey olamayan”, bütün qiymətli ömrünü ətəldə keçirən “süxtələrə”, avamları hiylə toru ilə qəflətdə saxlayan, millətin fərasətsizliyindən istifadə edərək onları soyan “Hicaz səğirlərinə - seydilərə” deyil, elm öyrənən kimsəsiz şagirdlərə, gecələr ac yatıb dilənçiliyi özlərinə rəva görməyən ərsiz, ismətli, namuslu qadınlara, “qəzanın sədəməsi ilə əsası əlindən düşmüş, hətta dilənməyə də qüvvəti qalmamış qocalara”, cehiz ucbatından ərə gedə bilməyən

vətən qızlarına, yetimlərin bəslənməsinə və tərbiyəsinə, qəriblərə, millətin səadətinə səbəb olacaq məktəb və xəstəxanaların tikintisinə sərf edər, etdiklərinin müqabilində kimsədən nə tərif, nə də mükafat ummazdı.

Ürəyi millətə sevgi və Allah xovfu ilə dolu olan Hacı Əhməd oxumamaış adam olsa da, ömrünün müəyyən hissəsini səyahətdə keçirdiyindən, xüsusən Moskvaya etdiyi səyahətlərdə “rusiyalı vətəndaşlarımızın tərəqqipərvər hərəkətlərindən çox şey götürmüşdü”. O, Rusiyani, Avropanı gəzən, oradkı yaxşı əməlləri görüb öz məmləkətlərində bunlara bənzərləri yaratmaqdan, gününü və var-yoxunu Avropada yaramaz işlərə sərf edən müsəlmanların əksinə olaraq, gördüklərinin yaxşılarının vətəninə bərqərar olmasına çalışırdı ki, onun insanpərvərliyi və vətənpərəstliyi də, məhz bu mənbədən qaynaqlanmışdı.

Allah Hacı Əhmədi bir yandan yarıtmış, digər tərəfdən isə kədərləndirmişdi. Dünyaya gələn körpələrinin iki-üç ildən artıq yaşamamsı bu ailəyə bir çəkilməz dərd olmuşdu. Onların yalnız Gülrux adlı səkkiz yaşlı bir qızları qalmışdı, “sanki qəza Hacı Əhmədlə Qəmər xanıma acımışdı, bu tazə çiçəyi soldurmamışdı”. Gülruxun əhvalında bir dəyişiklik baş verəndə ailənin yaman günü başlar, “şayəd üzərindən azacıq xəstəlik küləyi əsəcək olursa, o zamanlar bu aşiyanı-səadət bir darül-hüzn kəsilirdi”. Doktorlar cəlb edilməklə yanaşı, xəstəyə duaçı olsunlar deyə fəqir-füqəraya nəzir-niyaz paylanır, xəstəlik keçib gedəndən sonra ziyafət verilir, “sevgili Gülruxun şəfayabi-səhhət olmasından yalnız füqərə qismii deyil, hətta qonum-qonşu da bəhrəmənd olurdu”.

Lirik-psixoloji üslub ilə təsvir olunan bu səhnələrdə M.Hadi elə tablolar yaradır ki, onları həyəcənsiz oxumaq olmur. Nümunə üçün insan qəlbini ehtizaza gətirən kiçik bir epizoda diqqət edək: “Bütün dünya gözlərində bir Gülruxdan ibarət olan Hacı Əhməd axşamədək mağazada tikiş tuta bilmiyor, ara-sıra xanəsinə gəlirdi. Gəldikcə Gülruxu canı kimi bağrına basaraq alından, məsumanə yanaqlarından şiddəti-məhəbbət, fərti-istiyaqın, həyatı-şəfəqqətin tərcümanı-bilisanı olan busələr dəriyordu. Gül yarpağı qədər lətif və nazik çöhrəsini qoxulayırdı. Qoxuladıqca

vücudunda tazə bir həyat, ruhunda bir nəşat, könlündə bir inşirah və inbisat hiss ediyordu”(106, N 22).

Atanın keçirdiyi hissləri ustalıqla təsvir edən müəllif alman alimi Şopenhaurun məhəbbət haqqında belə bir kəlamını xatırladır: “Məhəbbət bir cəllad, bütün məxluqat onun qurbanıdır”. Sonra da aşağıdakıları deyir: “Böyük Hacı Əhməd də kiçik Gülruxun qurbani-məhəbbətidir. Adətən Gülrux onun ruhu idi. Onsuz Hacı Əhməd yaşamayırdı. Canı, qəlbi, bütün mövcudatı xırdaca Gülrux idi” (106, N 22).

Əsərdə atanın qızına məhəbbətinin ustalıqla təsviri kimi, Gülruxun da hissləri ilrik ovqatda, bir qədər də şairanə tərzdə əksini tapır. Hekayədə oxuyuruq: “Böyük babasından bunca məhəbbəti, ifrat iştiaqı, giryeyi-təsirəti hiss edən Gülrux xırdaca və nərmin əllərini babasının yaşlı gözlərinə uzadaraq silməyə çalışırdı və kəsik cümlələrlə ifadəyi-məramə gələrək deyirdi: “Baba, ağlama, mən yaxşıyam ki.. Heç yerim ağrıyıram. Bağçamızda belə çox qonaqlar var ki. Anam onlar üçün hər şey bişirmişdi. Mən də yemişəm. Oynayırdıq ki, sən gəldin.

Gülruxun ağzından uçan bu pərişan çiçəklər babasının pərəkəndə könlünə xatir təsəlli rayihələri nəşr ediyordu. Hacı Əhməd o şükufeyi-həyatı qoxulayır, öpüyor, müttəsil öpüyürdü” (106, N 23).

Hekayədə diqqəti çəkən məsələlərdən ən başlıcası Gülruxun tərbiyəsi ilə bağlı olan problemlərdir. Əsərdə belə bir səhnə var: “Gülrux daha xəstə deyildi. Rəng-rufu yerində idi. Sabahlar yerindən duran kimi iqtizayi-səbavətlə küçəyə çıxıb yoldaşlarını toplar, gün altında toz-torpaqla oynamağa başlardı. Gülruxun bu tərbiyəsizliyi çox da iqtizayi-səbavətdən naşi deyildi. Anası Qəmərxanımın elmsizliyinin, tərbiyəyi-ətfaldan xəbərsizliyinin nəticəsi idi. Qəmərxanım hər nə qədər vüqarlı, müdbirə bir xanım idisə də, məatəəssüf oxumamışdı, doğrusu oxutdurulmamışdı. Bu təlimsiz qucağın bəslənmiş, bu tərbiyəsiz bağçanın çiçəyi gün altında yanıb toz-torpaqlar içində yaşıyordu” (106, N 25).

Daha sonra müəllif haşiyə çıxaraq yazır: “Ana qucağı övlad üçün məktəbi-ibtidai olmazsa, o məhsuli-həyatın sərəncami-həyatı, intəhası nə olacağını bilmək o qədər də müşkül deyildir. Övlad

üçün ilk məktəbi-ədəb ananın ağışı-şəfəqqəti olmalıdır. Bu da xanımlarımızın təlim və tərbiyə görməsinə möhtacdır. Zətən “Elmi beşikdən məzarədək tələb edin..” həqiqəti də bunu ifadə ediyor. Beşikdən təhsil olunacaq elm və mərifət isə anadan əxz oluna bilər. Bizim analardan deyil, mürəbbiyə, müəllimə analardan öyrənilə bilər”.

Təhsilə, maarifə millətin tərəqqisinin baş vəzifəsi kimi baxan müəllif təəssüflə qeyd edir ki, Gülrux doqquz yaşını tamam-lamaqda olsa da, övladlarını oxutdurmaq istəyən Hacı Əhməd və Qəmər xanım onu oxutduracaq bir yer tapa bilmirlər.

Hacı Əhmədin Qəmər xanıma xitabən dediyi: “Gülruxu təhsilə vermək istəyirəm, fəqət nəyəyə və kimə? Burasını bir türlü aqlım kəsdirəməyir”, - sözləri əbəs yerə deyilmiş sözlər deyil, çünki Hacı Əhmədin vətəni bulunan şəhərdə ünas məktəbi deyil, zükur məktəbi belə yox kimi idi. Səbəb? Çünki əhali son dərəcədə cahil və qafil idi. 30-35 min əhaliyi-islamiyyəsi bulunan şəhər cəhalətin qaranlıq və dəhşətli dəryalarına bataraq qalmışdı. Bu şəhərin xeyrat və həsənəti hansı yerlərə, hansı mövqelərə sərf edilirdi? Of, burası pək fəna sual!”

Carəsi kəsilən valideynlər qərara alırlar ki, Güllruxu Molla Gülsümün “Məktəbi”nə qoysunlar. Səhər tezdən qulluqçu Qızxanım arvadı Molla Xudavərdinin yanına yollayıb çərəkə yazdırırlar ki, qızı hazır çərəkə ilə məktəbə göndərsinlər. Molla Xudavərdinin baş tərəfində “Hüvəlfəttahunəlim”, alt tərəfində hərfilər və işarələr yazdığı çərəkəni “anlaşılmayan bir müəmma”, “Molla Xudavərdinin məhsuli-fikri-alimanəsi” sözləri ilə kinayəli bir şəkildə təsvir edən M.Hadi məktəbin və Molla Gülsümün təsvirinə keçir. Həmin səhnə belə təsvir edilmişdir: “Üsuli-qiraət” risaləsi ilə dəstmalə bağlanmış sipərə Qızxanım qarışa verilərək Gülruxu məktəbə aparmağa əmr verdilər. Xidmətkar bir əlində çərəkə ilə dəstmal, digər əlində Gülruxun pəmbə və nərmən əlləri olduğu halda gedirdi. Bir neçə sınıq-sökük qapıları keçərək Molla Gülsümün çürümüş, yıxılmasın deyə bir qanadı ip ilə bağlanmış qapısı göründü. Qapı səfil insanlar kimi məhzun-məhzun baxırdı. Bu gün yıxılmasa belə, yarın yıxılacağını ifham edən bir tərdə

durmuşdu. Qapının o biri qanadının altına böyük bir daş bağlanmış idi. O bədbəxt qapının arxasına yüklənən bu daşın xidməti isə açıldıqdan sonra qapını basıb örtmək idi. Daş bu vəzifəni icra etməklə bərabər ara-sıra yerindən qırılıaraq insanların ayağını da əzirdi.

Qızxanımla Gülrux Molla Gülsümün həyatına daxil olmuşdular. Burada bir xaneyi-viranədən başqa imarət yox idi. Bu xanə adətən iki qatlı olub alt qatı məktəb idi. Şagirdlər qeyri-müntəzəm bağırtılarla yırğalana-yırğalana dərslərini oxurlardı. Bu əsvati-mənzucədən münhəsil qəribə bir “Nəğmət” zirzəmini gum-gum gumuldadırdı.

Qızxanım “ Məktəb” qapısından daxil olaraq salam verdi. Molla Gülsüm “əleyk” ləfzi ilə müqabilə etdi.

Molla Gülsüm əlli doqquz yaşında yarım əsrdən ziyadə sürən bir həyatın yadigarı idi. Əri ölmüş, kimsəsi qalmamış olduğundan uşaq oxutmağı məsiyəti-ittixaz etmişdi. Yarım əsrdən ziyadə dünyaya baxan gözləri artıq həyatdan usanmış kimi fərsiz, ziyasız qalmışdı. Ziyasız gözləri Mələkül mövtü gözləyirmiş kimi nigaran-nigaran baxırdı. Xülasə, gözləri bir aləti-ruyinə möhtac olmuşdu. Çəsmək taxmaqla bir növ rəfi-ehtiyac edə bimişdi. Zavallı insanlar, dideyi-təbii ziyadan məhrum olduqdan sonra süni gözlərlə yenə dünyaya baxmaqdan usanmayırlar. Həyat acı olduğu qədər də şirindir”.

M.Hadinin “İttifaq” qəzetində dərc etdirdiyi “Maziyi-- müzlimə ircayi-nəzər: halımız münəvvər, istiqbalımız yenə parlaqdır” adlı məqaləsi (104, N 2, 4) mədəniyyət və mənəviyyatın tərəqqisi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Sərlövhənin altında belə bir qeyd verilmişdir: “Təzə həyat”ın 222-ci nömrəsindən mabəd”. Qeyddə kiçik bir xəta var. Belə ki, 222 əvəzinə 224 yazılmalı idi, çünki bu məqalənin əvvəli “Təzə həyat”ın 26 sentyabr 1908-ci il tarixli 222-ci nömrəsində, davamı isə 29 sentyabr 1908-ci il 224-cü nömrəsində dərc olunmuş, həmin nömrədə belə bir qeyd verilmişdir: “Mabədi var”. “İttifaq” qəzetinin dördüncü nömrəsində “Mabədi var” sözləri yazılsa da, sonrakı nömrələrdə məqalənin

ardına təsadüf etmədik. Ola bilsin ki, bir çox başqa şeir və məqalələri kimi, M.Hadi bu əsəri də tamamlamamışdır.

Xatırladaq ki, məqalənin “Təzə həyat” qəzetindəki adı ilə “İttifaq” qəzetindəki adı arasında kiçik bir fərq də müşahidə olunur. “Təzə həyat”da məqalənin adı “Maziyi-müzlümə ircayi-nəzər: halımız münəvvər, istiqbalımız parlaqdır” şəklində, “İttifaq”da isə “Maziyi-müzlümə ircayi-nəzər: halımız münəvvər, istiqbalımız yenə münəvvərdir” kimi verilmişdir. Məqalənin “Təzə həyat”da çıxan hissələrinə münasibət bidirdiyimizdən, burada əlavə şərhə ehtiyac görmürük.

Məqaləsinin bu hissəsində müəllif bildirir ki, keçmiş nisbətən insanların yaxşı yaşamlarının səbəbi onların illərdən bəri həyatda qazandıqları tərəqqi və təkamülün nəticəsidir. Elmin, sənayenin, texnikanın inkişafı sayəsində dünyanın kiçik bir çaya körpü salmaqda aciz olan insan “bu gün ən böyük çaylara, irmaqlara körpü salmaqda düçari-müşkülət olmayır”. Bəşəriyyət kimi istiqbala tərəf cərəyan edən, axan, daima hərəkətdə olan Ceyhun, Seyhun, Kür və Volqa kimi nəhəng çaylar “dəmir qurşaqlarla kəmərlənib insanların amal və mənafeələrinə əsir tayfalar kimi qulluq və xidmət kəmərinə bağlanmış”, bəşəriyyətə xidmət edirlər. Bu isə elmin sayəsində mümkün olmuşdur ki, M.Hadi bu inkişafı “mədəniyyəti-hazirə” adlandırır və fikrini davam etdirərək yazır: “Yenə mədəniyyəti-hazirə sayəsindədir ki, arızuyi-qəlbimizə nail olmaq üçün əzəmətli dağların qəlbəgahı dəlik-deşik edilmişdir. O səngdil dağlar da hal-hazırın əlində yumuşalmış, mum kimi olmuşlar” (104, N 2). Elmin inkişafının nəticəsidir ki, deryalardan deryalara kanallar çəkilmiş, tək yerin üstü yox, yerin altı da insanlara təslim olmuş, torpaq sinəsində əsrlərdən bəri gizli saxladığı xəzinələri insanların ixtiyarına verməyə məcbur olmuşdur.

M.Hadinin fikrincə, nə yazıq ki, Qərb elmin və tərəqqinin bəhrəsindən gen-bol istifadə etdiyi halda, İslam aləmi isə hələ də tərəqqi və təkamülün nəticələrindən qədərincə bəhrələnmə bilməmişdir. Müəllif bildirir ki, bütün kəşf və sirlərin açarı Quranda olduğu halda, müsəlman aləmi Quranın hikmətlərindən də binəşib

olmuşdur. Müəllifin sözləri ilə desək: “Yazıq olsun aləmi-islamıyyətə ki, Quran bunlarda, didəyi-əmsal başqa millətlərdədir!”.

Yer üzündəki və yerin altındakı bütün gizlin xəzinələrin çalışan, öyrənən, kəşf edən və ərzin sirlərinə vəqif olmaqdan ötrü gecəsini gündüzünə qatan insanlar üçün açılacağına inan M.Hadi inamını Quran ayəsi ilə qüvvətləndirərək yazır: “İza zülzilətul-ərzü zilzələhə. Və əxrəzətül-ərzü əşqələhə..”(Quran, Zəlzələ surəsi, 1 və 2-ci ayələr). M.Hadi həmin ayələri belə tərcümə edir: “Bir zaman gələr ki, cahani-bəşəriyyət şiddətli zəlzələ ilə titrər. Yəni xəzain və mədəninini çıxarıb meydani-miyanə qoyar. Fikri-hikmətdən və dərin həqiqətdən azadə yaşayan insanlar (bizim kimi) deyrlər: - Əcəba, küreyi-ərzə nə vəqə olmuşdur ki, böylə xariqələrə kəsbi-müzahirat etmişdir? O gündə xakdan üzərində sərzədeyi-zühur olan vüquat və şüunati xəbər verəcəkdir...” (104, N 4).

Keşmişin keşmişdə qalmasını, indinin gecə-gündüz gələcəyə doğru sürətli addımlarla irəliləməsini, teleqraf, telefon, elektrik və s. kəşfini insan zəkasının qüdrəti kimi qiymətləndirən, “ahə-nini-dilfiribanə ilə həvadisi-aləmi” tez bir zamanda insanlara çatdıran “cənnəti-mədəniyyətin iki qanadlı, dörd qanadlı, altı, səkkiz, on, iyirmi, daha ziyadə qanadlı mələkləri olan cəridələr, qəzetələr”i xatırladan müəllif bir daha bəyan edir ki, bu gün həyat bir mübarizə, hünər və inkişaf meydanıdır və “bu gün üzərində yaşadığımız dünya hər cəhətdən düçari-zəlzələ olduğu həqiqəti--Quraniyyə kimi göz qabağındadır” (104, N 4). Günəşin üzünü qara palçıqla suvamaq mümkün olmadığı kimi, inkişafın, tərəqqinin də qarşısını almaq mümkün deyil, - qənaətində olan M. Hadi məhz qeyd etdiklərimizə əsasən gələcəyin parlaq olacağı qənaətinə gəlirdi.

M.Hadi “İttifaq” qəzetində Qahirədə ərəb dilində çap olunan “Əl-Müəyyəd” qəzetində çıxan “Balkan hadisatının hinddə əks-sədası” adlı məqalənin də məzmununu tərcümə edərək Azərbaycan oxucusuna çatdırmışdır. Məqalənin əvvəlində oxuyuruq: “Əl--Müəyyəd” cərideyi-mötəbərəsi bu sərlövəhə altında uzun və layiqi-əhəmiyyət bir məqalə nəşr etdiribdir. Hind müsəlmanlarının tərcümani-hissiyati-alıyələri olan məzkur məqalənin tərcüməsini

faydadən xali görmədik. Məqalənin məzmunu belədir: Avstriyanın bu sənə Herski təhdi-idarəsinə almasına, Bolqariyanın mühaideyi-beynəldüvələ büsbütün müğair olan hərəkəti-əhdşikanəsinə rizasızlıq göstərmək üçün bütün hind qəzetələri ittifaq etmişlərdir” (105, N 12).

Məqalədə qeyd olunur ki, Avstriya və Bolqarıstan beynəlxalq müqavilələrə məhəl qoymadan işğalçılıqla məşğul olur. Avstriya Herski məmləkətini özünə ilhaq etmiş, Bolqarıstan da digər qonşu torpaqları özünə qatmaqla istiqlaliyyətini elan etmişdir və bu hərəkətlərin hər ikisi Qərb dövlətlərinin iştirakı ilə imzalanmış Berlin müqaviləsinin şərtlərinə ziddir. Avropa dövlətləri isə özlərinin bağladıkları sazişlərin pozulmasına özlərinin xeyrinə olduğu üçün göz yummuşlar. Hind qəzetlərinin yazdıqları kimi, “Avropa dövlətlərinin öz mühaidələrinə qarşı göstərdikləri müxalifətdən, ədəmi-riayətdən anlamaq olur ki, mühaideyi-beynəldüvəlin artıq qiymət və bahası qalmamışdır. Bunların cümləsi məhz oyunbazlıqdan, adam aldatmaqdan başqa bir şey deyilmiş. Qərb hökmdar və siyasiyurlarının hərəkət və mükəlimələri də bu acı həqiqəti aşkar məlum etməkdədir. Bu mühaidələr, bu imzalar, bu müqavilənamələr həqiqi olmayıb sırf saxtakarlıq və dəsaidsən ibarətdir. Demək istəyəm ki, bunların cümləsi öz mənafe və məsalehlərini mühafizə etmək xüsusunda meydana qoyulan bir para politikalardan naşıdır. Fil həqiqət, bu mühaidələr haizi-qədr və qiymət olsaydı, həddini təcavüz edənlərə laqeydanə nəzərlərlə baxıb durmazdı, haqlarını özlərinə tanıtdırardı” (105, N 12).

Qəzetlərin yazdığına görə tamaşaçı nəzərləri ilə bu hadisələri seyr edən, Şərqlə ölkələrinə özləri üçün dolanışiq mənbəyi kimi baxan “Böyük-çiçik bütün Avropa dövlətləri kəmingahi-fürsətdə durmuş, şikarını əlindən qaçırmamaq üçün hücumə amadə və hazırdırlar. Fürsət düşdümü, dərhal meydana atılaraq şikarını pənceyi-qalibində parçalayacaqdır. Bu hərəkət istər müğayiri-qanun, istər müvafiqi-qanun olsun. Nə olursa-olsun şikar əldən çıxmasın. Daima fürsətdən mənfəətdar olmağa çalışan qərblilər etdiklərini mövqeyi-icrayə qoymaqdan çəkinməyirlər. Tutduqları hərəkətin nə doğuracağını və nə nəticə verəcəyini əsla nəzəri-etunaya almayırlar.

İmza qoyduqları mühaidəyə riayət etməyirlər. Bunun kimi iqdamati-təcavüzkarəninin başqasına nə dərəcədə mocibi-fəlakət olacağını heç də düşünməyirlər. Ancaq mənafeyi-müştərək-milliyələrini çeşmi-etibara alırlar. Bir neçə dövlət yekdil və əlbir oldumu, artıq ehtiramı lazım olan o mühaidə-namələr məzhəri-nisyanın, məzari-ədəmin qaranlıq guşələrində yatmağa məhkumdur. Hansı dövlət Avstriyanın bu sənə Herski idarəsinə almağı, Bolqariyanın istiqlaliyyət etməsini bu mühaidənamələrə yazıbdır? Hansı mənşürədə bu keyfiyyətə imza edilibdir? Avstriya və Bolqariyanın bu hərəkəti-xudsəranə və əhdşikanənəsi həqiqəti-əhvalın nə mərkəzdə olduğunu isbata kafi deyilmi? Bu əhvali-vüquati-vazehə açıqdan-açığa elan eləyir ki, qərblilər şərqlilər nəhy və qarət qılıb fürsət düşdükcə hüquq və heysiyyətlərini pəmali-həqarət etməyə fürsətcuyi-intiqamdırlar” (105, N 12).

Qəzetlər şərqlilərə xatırladırlar ki, Avropanın siyasəti iki şey üzərində qurulub. Bunlardan biri mənafe, digəri isə qüvvətdir. Qeyd olunur ki, Avropanın fikir və xəyalı Şərqi daima qaranlıqda saxlamaqla onları zövq və səfalarına alət etməkdən ibarətdir. Avropalılar çalışırlar ki, Şərq ölkələrini “insanlıqdan, elm və mərifətdən, sənaye və ticarətdin məhrum edib” onların əməyi hesabına həyatdan istədikləri kimi kam alsınlar. Bu gün Avropanı ən çox məşğul edən, düşündürən ən mühüm məsələ “Şərqi nuri-maarif və pərtovi-ülumdan xaib və xasir etməkdir”. Nə üçün? Avropalılar düşünürlər ki, “Şərqiyyun ayılırsa, Avropanı kim bəslər!” Ona görə də qəzetlər şərqlilərə aşağıdakı çağırışla xitab edirlər: “Ay Məşriq övladı! Qərbin haqqınızda bəslədiyə amal və əfkarını biliniz, bildiniz də hüququnuzun ayaqlar altında əzilməyinə razı olmayınız!” (105, N 12).

Hindistanda nəşr olunan “Vəkil” adlı bir qəzətdən M.Hadi çox düşündürücü bir məqamı tərcümə edərək aşağıdakı şəkildə oxucuların diqqətinə çatdırır: “Şayəd Osmanlı dövlətindən Berlin əhdnaməsinə zidd bir ədna hərəkət sadir olmuş olsaydı, yaxud məzkur əhdnaməyə toxunulacaq bir raihə istişmam edilə idi nə görərdik? Görərdik ki, Avropanın səfıneyi-hərbiyyəsi Türkiyənin sularına gəlib osmanlıni təhdid edirlər. Öz həddindən təcavüz

etməməyi bir lisanı-təhdidkarənə ilə Türkiyəyə söyləməkdən geri duramayırlar. Əlavə olaraq görərdik ki, bu təhəddidatın dalınca Türkiyəni vurmaq, əzmək, heysiyyət və şanına toxunmaq kimi hərəkət və iqdamata dəxi girişirlər. Avropanın əfkari-ümümiyyəsinə bu yolda həyəcana gəlmiş görərdik. Halbuki haman Avstriya, Bolqariya və bunlarla müttəfiqləri bulunan dövlətlər əhdnaməni aydın bir surətdə sındırdı, çırdı.... Dövəli-müəzzəmə tərəfindən imza edilən Berlin əhdnaməsi dəyərsiz bir hala gətirildi” (105 , N 12).

Məqalə müəllifi fikrini bir qədər də davam etdirərək sual edir ki, əgər Osmanlı dövləti Avropanın hər hansı bir dövlətinə qarşı müdaxilə fikrinə düşsəydi nə ilə qarşılaşacaqdı? Bütün Avropa dövlətləri birləşib Türkiyəyə hücum etməyəcəkdilərmə?”.

Cavab aydındır. Qəzetin yazdığına görə Avropa dövlətlərinin “qayeyi-amalı, yeganə arzuları” “Türkiyəni Avropa qitəsindən çıxarmaq”dır. (Əfsus ki, bu gün də belədir, sabah da belə olacaq – İ. Q.).

Məqalədən onu da öyrənirik ki, “Hindistanda nəşr olunan bütün islam cəridələri İngiltərənin Türkiyəyə müavinətdə bulunmağını hərərətli bir lisanla tövsiyə edir”, “osmanlının xeyir və mənfəətini göz qabağına alamaqla” İngiltərənin Türkiyə sularına hərbi gəmilər göndərməsini arzulayır və İngiltərəni Türkiyə ilə müttəfiq olmağa çağırırlar.

Şərhini verdiyimiz tərcümə və iqtibaslardan anlaşıldı ki, M. Hadi o şeyləri tərcümə, yaxud iqtibas edib çap etdirməyə çalışır ki, onların millətə, türk və müsəlman xalqlarına, ümumən insanlığa, bəşəriyyətə faydası olsun.

II. 3. MADDİ VƏ MƏNƏVİ ƏSARƏTƏ QARŞI ÜSYAN. “QƏHR OLSUN İSTİBDAD!”

1909-cu ilin yaz aylarından başlayaraq M.Hadi “İttifaq” qəzeti ilə yanaşı “Tərəqqi” qəzeti ilə də yaxından əməkdaşlıq etməyə başlayır. Əhməd bəy Ağayevin redaktoru olduğu və ilk nömrəsi 1908-ci ilin iyun ayının 3-də çıxan “Tərəqqi” qəzetində də

M. Hadi həm poetik, həm publisistik, həm də tərcümə əsərlərini nəşr etdirmişdir.

Məhəmməd Hadinin “Tərəqqi” qəzetində çap etdirdiyi ilk bədii- publisistik yazı “Aydınlıq gecədə” adlı əsərdir (112, N 67). Şeirələrində olduğu kimi, mənsur şeir hesab etdiyimiz bu əsərində də fikirlərini obrazlı, emosional şəkildə təqdim etməyi bacaran sənətkar əsərinə “Şərqin üfükündə tazə doğmuş mələkeyi-hürriyyət kimi parlaq, dilruba, nəzərfirib xəndeyi-ənvarı yağdıran, getdikcə səmanın, o fəyyazi-heyrətfəzayi-kainatın qəlbinə doğru irəliləyən, irəlilədikcə parlayab və gözəlləşən” Ayın – səma çırağının təsviri ilə başlayır.

Aydın, aylı bir gecə. Əslində M.Hadinin məqsədi aylı, ulduzlu bir gecənin təsviri deyil. Bu əsərdə izlənən məqsəd azadlıq, hürriyyətlə bağlı düşüncələri oxucularla bölüşməkdən ibarətdir. Ay dünyanın hər yerində Aydır və bütün səmaları eyni cür işıqlandırır. Şairin təsvirində isə vəziyyət bir qədər başqa cürdür. Qərbin göylərini işıqlandıranda Ay işvəli, nazlı pəriyə, Şərqin göylərində ilə vərəmli bir qıza bənzəyir. Səbəbi isə Qərbdə ədalət, maarif və mədəniyyətin, Şərqdə isə zəlalət və nadanlığın hökmfərma olmasıdır. Ayın işığını müvəqqəti parlayıb tez də sönən həqiqətlə müqayisə edən sənətkar elə bir Ay, elə bir dilbər arzulayır ki, o, “gündən-günə təzyidi-nur edərək qocaldıqca cavanlaşsın”, şəfəqləri əbədi olsun. “O, nədir, bilirmisiniz?” sualını verən ədib cavabı yubandırmır və fəvriyəni də bildirir: “Hürriyyətin parlaq qəməri, ey qəməri-hürriyyət! Mən səni istəyəm, sevərəm! Sən nə göy qəmərləri kimi məhkumi-zəval və nə də yer qəmərləri misilli məstürul-camalsan. Sən həm açıq və həm də baqısən.

Yaşa, ey layiqi-məxşufi-bəqa!” (112, N 67).

M.Hadinin “Tərəqqi”də nəşr olunan “İzhari-şükran və ixtari-lazım” adlı məqaləsi (113, N 86) “Firdovsi-ilhamat” kitabı ilə bağlı şairə ünvanlanan məktublara cavab kimi yazılmışdır ki, biz burada “Tərəqqi” qəzetində dərc olunmuş iki məktub barədə qısaca da olsa məlumat verməyi zəruri hesab edirik. Məktub-məqalələrdən birincisi müəllifi göstərilmədən qəzetin 5 fevral 1909-cu il

28-ci sayında dərc olunmuşdur. Məktub müəllifi M.Hadini alqışlayaraq onun kitabına çox yüksək qiymət verərək yazır: “Şükürlər olsun ki, ələmi-islamda və bilcümlə Qafqaz dairəsində də bu günə şairlər zühur etməkdədir. O cümlədən Məhəmməd Hadi cənablarıdır. Bu cənabın əşari-bərgüzidlərini Qafqaz dairəsində oxumayan yoxdur. Hürriyyət əndəlibi Hadi əfəndinin ən artıq oxşadığı millət, hürriyyət, elm və irfandır. İştə oxuyun da, həzz aparın” (Bax: “Tərəqqi” qəzeti, 5 fevral 1909-cu il, N 28).

İkinci yazı isə Batumdan Hafiz əfəndi Şeyxzadə adlı bir müəllim tərəfindən göndərilmişdir. “Məziyyətlə dolu bir əsər” adlı bu yazını resenziya da adlandırmaq olar. Oxuculara xitabən yazılan bu məqalədə müəllif yazır: “Ey aşıqi-gülçöhreyi-ədəbiyyat! Oxu, oxu! Hissiyatın əgər yatmış isə oyanar. O zaman görəcəksən ki, ifadələrin təhtindəki mənalar tənəvvə, məvhumlar təcəddüd etdikcə əfkari-vidaniyyəni daha dərinləşir. Afərin ahəngi-ahəninə! Səd afərin! Emaqi-təbiətdən qopan o sədayi-dilrübalar, ah, o müəssir nidalar nədir, nə?”

Oxuculara bu kitabı tapıb oxumağı, ondan bəhrəmənd olmağı məsləhət bilən müəllif sonra da şairin özünə müraciət edərək yazır: “ Məhəmməd Hadi, övlad, var ol! “Firdovsi-ilhamat” nə böyük yadigar! Sabah ulduzları kimi qəlbimizə cila, təsəvvüratımıza fütuhət və kəşayişlər bəxş etdi... Qəviyyəni etimad bağladı ki, köhnəlmiş ədəbiyyatımızı siz təcəddüdə vasitə olursunuz. Artıq biz də nəzəri-diqqətimizi istiqbala doğru ətf etdik. Şübhə yox ki, gənc və cavansınız. Zaman ilə bərabər tərəqqi yolunda nəşvü-nüma bulub irəliyə seyri-səri etləyəcəksiniz” (Bax: “Tərəqqi” qəzeti, 15 fevral 1909-cu il, N 36).

Haqqında qısaca məlumat verdiyimiz yazılarla yanaşı, “Tərəqqi” qəzeti 28 sentyabr 1909-cu il tarixli 219-cu sayında “Oxumalı kitablar” adlı xəbərdə “Firdovsi-ilhamat” kitabının da adını çəkir və müəllifini zəruri hesab edir.

Göründüyü kimi, M.Hadi “Tərəqqi” qəzetində əsərlərini çap etdirməmişdən xeyli əvvəl qəzet onu təbliğ etmiş, haqqında yazılanlara səxavətlə yer ayırmışdı. Qeyd etdiyimiz kimi, M.Hadi “İzhari-şükran və ixtari-lazım” məqaləsini onun kitabını oxuyub

yüksək qiymətləndirənlərə təşəkkür kimi qələmə almışdır. Həm yuxarıdakı yazılarda, həm də M.Hadinin məqaləsində söhbət “Firdovsi-ilhamat” kitabından getdiyindən, burada bir məsələni qeyd etmədən keçinmək olmaz.

M.Hadinin ilk çap olunmuş kitabı olan 231 səhifəlik “Firdovsi-ilhamat” 1908-ci ildə Bakıda, “Kaspi” mətbəəsində nəşr olunmuş və bu nəşrə müəllifin özü “İfadeyi-məxsusə” adlı iki səhifəlik ön söz yazmışdır. Bu ön sözdə tərəqqinin alim və ədiblərin qələmləri ilə yanaşı, sərəvtillərin himməti (himəmi-əğniyə - İ.Q.) ilə də bağlı olduğuna önəm verən ədib yazır: “Bu gün vətənimizdə parlayan az-çox ziyalar bu iki mətlədən ərzi-tələt etmişdir. Malla və qələmlə maarif yolunda çalışan, həmiyyətməndani-vətən olanlardan xüsusilə Hacı Zeynalabdin Tağıyev həzrətləri şayani-təqdirdir. Bu zat maarif yolunda göstərdiyi iqdamatı--cahanpəsəndanəsilə başqalarına nümünəyi-ımtisal olmuşdur desək, mübaliğə deyildir. Hələ asari-maarifməndanəsindən olan “Qızlar məktəbi”dir ki, bu gün ağuşi-nazəninində o vətən şükufələri pərvərişyabi-kamal oluyor. Məşairülileyhin himməti yalnız buna münhəsir qalmamışdır. “Kaspi”, “Həyat”, “Füyuzat”, “Təzə həyat” məsəllü cəridələrin intişarına da bədəli-himmət və müqəddərat buyurmaqla mətbuati-islamiyyəyə böyük xidmətlər göstərmişdir. O, bir çox kitab və risalənin təb və nəşrinə vasitə ola gəlmişdir. Bunun biri də şu əlinizdə bulunan “Firdovsi-ilhamat” əsəri-acizanəmdir. Bu da o cənabi-himmətin bir novşüküfteyi-gülüdür ki, rahiyyəb oluyorsunuz” (142, 3-4).

Adını yuxarıda çəkdiyimiz məqaləsində kitabını təqdir edən oxucularına minnətdarlıq edən müəllif bildirir ki, o, yaxın zamanlarda “Şükufeyi-irfan” namı ilə bir çiçək daha gülzari-millətə təqdim edəcək və etmək üzərədir” (113, N 86). Amma şairin adını çəkdiyi bu kitab nə o zaman, nə ondan sonrakı illərdə oxuculara təqdim olunmadı və yalnız 1914-cü ildə “Şükufeyi-hikmət” adlı bir kitabça nəşr olunaraq oxucuların ixtiyarına verildi.

M.Hadinin “Pərdə dalında nələr varmış?” adlı məqaləsi 1909-cu ildə Sultan Əbdülhəmid rejiminə qarşı yönəlmiş Türkiyə inqilabını alqışlamaq niyyəti ilə qələmə alınmışdır (114, N 126).

Müəllif bildirir ki, neçə illərdən bəri Türkiyənin üzərindən asılan istibdad pərdəsi bir işarə ilə, yəni inqilabın başlanması ilə açıldı və açılan kimi də türk millətinin nəyə qadir olduğu üzə çıxdı. Avropalıların məzlum, hüriyyətin nə olduğunu anlamayanlar kimi qəbul etdikləri türklər barədə nə qədər yanlış düşüncədə olduqları bəlli oldu.

Müəllifin aşağıdakı cümlələrinə diqqət edək: “İngilislərin məşhur qəzetəsi “Tayms” deyir ki, “Türkiyədəki hicabi-istibdad açılar-açılmaz nə gördük? Rolunu ifaya mühəyya bulunan mahir, müdrik aktyorlar, şöylə aktyorlar ki, səhneyi-hüriyyətdə oynadıqları rolları ilə bütün cahan mədəniyyətinin şiddətli alqışlarına məzhər oldular” (114, N 126).

“Qadına bir vətəndaş kimi, vətənə gözəl meyvələr bəxş edən kimi baxan Hadi”nin (179, 41) bu məqaləsində maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, türk kişiləri ilə bərabər türk xanımlarının da inqilaba töhfələr verməsindən ürək dolusu danışılır və Xalidə Saleh adlı qələm sahibinin göstərdiyi hünər bir qəhrəmanlıq kimi xarakterizə olunur. İstibdadın kəşif və qaranlıq pərdələrini yırtmaqda bu xanımın yazılarının müstəsna rol oynamasından fərəhlə danışan müəllif yazır: “İstibdadın qaranlıq və kəşif pərdəsi açıldı bəri müşairilehanın səhneyi-mətbuatda göstərdiyi iqtidari-qələmiyyə, məharəti-təhririyəsi ilə oxucularını kəndisinə məclub etmişdir.

...İstanbulda nəşr olunan bir qəzetə və cəridələr bu möhtərəmə xanımın qələminə cövləngahi-təhri olmuştur. Xüsusən “Mühqiqi-risalesi” və “Tənin” cəridələrini təzyin ediyor, bundan sonra nəslə-axirimizə ağışu-irfan açacaq belə xanımları gördükcə insan nə qədər sevinir, nə qədər şad oluyor. Biz də o lövheyi-məkşufeyi-hikməti Qafqaziyadan alqışlayırız” (114, N 126).

M.Hadinin ən dəyərləli və irihəcmli elmi-publisistik əsərlərindən biri də “Əsri təcəddüd və iki qüvvə” əsəridir. “Tərəqqi” qəzetinin doqquz nömrəsində silsilə şəkildə dərc olunan bitməmiş, yaxud qəzetdə tam şəkildə dərc olunmuş bu əsər (sonuncu, 30 iyul 1909-cu il, 170-ci nömrədə belə bir qeyd var: “Mabədi var”) mütəfəkkir sənətkarın Şərqi ölkələrində - İran, Türkiyə və Azərbaycanı baş verən hadisələrlə bağlı elmi-tarixi

düşüncələrindən ibarətdir (115, N 145, 146, 149, 150, 153, 154, 155, 158, 170). Bu əsərində insanları zülm və əsarətdən qurtulmaq üçün əməli fəaliyyətə səsləyən M.Hadi əsarətin özünün nədən ibarət olduğunu və nələrdən törəndiyini tədqiq edərkən belə bir qənaətə gəlir ki, bu müdhiş bəlanı törədən mühtidir və əsarətin özü də biri digərini tamamlayan iki növdən ibarətdir. Bunlardan biri cismani, yəni maddi əsarət, digəri isə ruhani, yəni mənəvi əsarətdir. Bu iki qüvvənin birliyinin təzahürü olan əsarətdən qurtulmağın başlıca yolunu dünyada baş vermiş və verməkdə olan inqilabi dəyişikliklərdə görün mütəfəkkir son illərdə Şərq ölkələrində baş verənləri nəzərdən keçirərək yazır: “Bu son zamanlarda aləmi-islamın afaqi-mənəviyyatında böyük bir inqilab və təcəddüd hökmfərmdir” (115, N 145).

Müəllifə görə, islam aləminin mənəviyyatı üzərində “qat-qat yığılıb təkəsüf etmiş olan səhabeyi-müzlimeyi-istibdadı dağıtmaq və bu afaqın saf və bərraq çöhrəsini parlatmaq” məhz bu inqilab və inkişafın nəticəsində mümkün olacaqdır. Bu hərəkətlərdən yalnız islam aləmindəki hakim millətlər deyil (hakim millətlər deyəndə M.Hadi müstəqil dövlət quruluşuna malik olan İran və Türkiyəni nəzərdə tutur – İ.Q.), “Qafqaziya, Hind, Misir, Cəzairdə təhti-məhkumiyətdə yaşayan başqa müsəlman millətlərinin də” bəhrəmənd olacaqlarına ümid edən müəllifin fikrincə, Şərq insanı maddi və mənəvi əsarətdən azad olmayınca, Şərqdə əmin-amanlıqdan, tərəqqi və təkamüldən danışmaq əbəsdir. M.Hadinin qənaətinə görə, insan birdəfəlik başa düşməli və “bu naqabili-inkar qəziyyəni təsdiq etməlidir ki, bu iki qüvvə şiddətlə hökmfərma olduğu məmləkətlər ən zəif, ən aciz, ən düşkün məmləkətlərdir. Bu iki pərdeyi-siyah asılan səhnələrdə həqiqət, ədalət, müsəvat, hüquq camali-bakamalıni göstərmədi, göstərməyir və göstərməyəcək də” (115, N 145).

M.Hadi qeyd edir ki, ümumi məhəbbətə, qardaşlığa, həmrəyliyə, işığa can atan qüvvələrlə nurun, inkişafın qənimi olan və əsarəti təmsil edən irtica qüvvələri arasında əbədi mübarizə gedir, xeyirlə şər daimi çarpışmadadır və “...bu qüvvələr yekdigərinin istinadgahi-mətnidir. Bu onsuz, o bunsuz yaşamaz”. Hansı məm-

ləkətdə yaxşılıqlar yaramazlıqlara qalib gəlmişsə, həmin məmləkətlərin idarəçiliyi “zümreyi-fəlasifə və ərbabi-hikmətə” tapşırılmışdır. O ölkələrdə ki istibdadı məhəbbət əvəz edib, o ölkələri ki ağıllı və zəkali adamlar idarə edir, orada inkişaf və tərəqqi var və ictimai həyat irəliyə, daha xoşbəxt gələcəyə doğru qoşmaqdadır. O ölkədə ki dövləti idarə edənlər “övham, zünuni-xurufat, mafövqültəbiət ilə deyil, həqayiq, təcürüb, müşahidat, yəni lədünyati-həyat ilə məşğul bulunurlar, məsnədi-ruhaniyyunda o dühalar, o filosoflar, o muşikafan səraini-hükəma əyləşmişlərdir ki, gəncineyi-təbiətdə məknuz bulunan xəzinələri pənceyi-əfkarə alaraq ortaya qoyurlar. Bəşərin xəyalı kimi bitmək, tükənmək bilməyən məhsuli-kainatı əql və idrak barmaqları ilə iltifat edib, dərib büsati-həyata ehda edirlər. Yerlər, göylər, dağalar, mədənlər bu filosoflarla ram olur” (115, N 146).

“Bəşərin əql və fikri qarşısında məhal olan (çətin, müşkül olan – İ.Q.) heç bir şey yoxdur” (115, N 146), - deyən M.Hadi qeyd edirdi ki, azadlıqla əsarətin bir yerdə olması mələklə iblisin, hur ilə ifritin bir yerdə ola bilməsi kimi bir şeydir ki, bu da mümkün olan məsələ deyil və hər şeyə qadir olan insan nurun zülmətə, hurun ifritə qalib gəlməsi üçün çalışmalıdır. Çünki bu iki bəzişməz qüvvədən yalnız buri – bəşəriyyəti irəliyə doğru apara biləcək qüvvə yaşamağa haqlıdır. Oxuculara müraciətlə müəllif soruşur: “Bu iki qüvvələrdən hansı yaşamağa layiq və hansı edama şayəstədir? Bunu tədqiq edəlim. İnsanlıqdan hissəyab olan hər bir fərd ifrit ilə zülmətin ədəminə, nurla hurun bəqasına tərəfdar olacağı aşkardır. Bu naqabili-inkar bir həqiqət, bir həqiqətül-həqayiqdir. Acı təcürübələr bizə göstərir ki, nurla huru yaşatmağa çalışanlar cənnəti-səadətə nail olduqları kimi, ifritlə zülmü yaşadanlar da cəhənnəmi-səfalətin ən əfsəl dərəkəsinə enmişlər və enəcəklər də” (115, N 150).

İran və Türkiyədəki inqilabi hərəkatı misal gətirən, yenilik, hürriyyət tərəfdarlarını alqışlayan, köhnəfikirli, bəşəriyyətin inkişaf qanunlarını saya saymayanları “milləti, vətəni, cahani-insaniyyəti daima təhlükələrə, girdabi-fəlakətə tərəf sürükləyən siyahruhlar” kimi niftətlə yad edən müəllif onu da qeyd etməyi unutmur ki,

kütlələrin savadsızlığından və siyasi cəhətdən yetkin olmamasından istifadə edən “əmmaməli jandarmalardan” qorunmaq lazımdır. Fikrini sübut üçün o, din pərdəsi altında Sultan Əbdülhəmdin rejiminin bərpası üçün 1909-cu il martın 31-də İstanbulda törədilmiş qanlı bir faciəni misal gətirir və yazır: “Məlum olduğu üzrə böyük mücahidə və fədakarlıqlar sayəsində istehsal edilmiş hüriyyəyə ilk zərbəni vuran “şəriət istəriz” niqabı ilə meydana atılan “vulkançılar” oldu. “İttihadi-Məhəmmədi” nami-mübəccəli altında bu guruhi-məkruhun başçıları – “Vulkan” qəzetəsi müdiri Dərviş Vəhdəti, “Miqyasi-şəriət” qəzetəsi sahibi Hüseyn Rəmzi, Nazif Sərvəri və bunlar misilli alçaq həriflər oldu” (115, N 150).

Əksinqilab cəbhəsində duranların məram və məqsədlərinin nədən ibarət olduğunu konkret dəlillərlə əsaslandıran müəllif Qərb ilə Şərqi müqayisə etməyi də unutmur, İranda və Türkiyədə Qərb ölkələrində olduğu kimi, parlamentli respublikaların qurulmasını vacib hesab edir.

İstibdadı – maddi və mənəvi əsarəti bəşər tarixində törədilmiş pisləklərin mənbəyi hesab edən müəllif məqalənin bir yerində yazır: “Bu bədbəxt dünyada ürək parçalayacaq hansı faciədir ki, sərədəyi-zühur olmasına bu iki qüvvə səbəb olmamışdır? Bu səhneyi-xununin hansı dilsiz rollarıdır ki, onu bu iki qəhrəmani-istibdad oynamamışdır? Sokrata zəhəri kimlər içirdi? İbn Rüş, İbn Bətutə, İbn Sina, Məhiyyəddin Ərəbiləri kim təkfir etdi? Volterləri, Russoları, Hüqoları cəzirələrə, mənfalara kimlər sürgün etdirdi?.. Mövtaları istintaq etmək imkan daxilində olsaydı, qismi-əzəminin istibdad qurbanı olduqları aşkar olardı” (115, N 170).

“Qəhr olsun istibdad!” sözləri ilə yekunlaşan məqaləsində M.Hadi ümid edir ki, təcəddüd, inkişaf, dirçəliş əsri olan XX əsr bu iki qüvvənin, yəni mənəvi və cismani əsarətin aradan qaldırılmasına, hürr və azad vətəndaş cəmiyyətinin yaranmasına öz tarixi töhfəsini verəcəkdir.

Cəmiyyəti bürüyən yaramazlıqlara, süni şəkildə ortaya atılaraq sağalmaz bir çibana dönmüş sünni – şiə məsələsinə qarşı “Süni yuvalara dair” (116, N 161) adlı məqaləsində etiraz səsini ucaldan M.Hadinin cəmiyyəti məzlum günə salan bu iki qüvvə:

məzhəb ayrışeçkiliyi və cismani, mənəvi əsarət barədə düşüncələri “Seyheyi-imdad” adlı məqaləsində də bu və ya digər dərəcədə əksini tapmışdır (117, N 171).

Onun din xadimlərinə ünvanladığı sözlər fikrimizin təsdiqi üçün parlaq sübutdur: “Ey məsnədi-şəriəti qəsb edənlər! Ey milləti-məzluməni məhv və inqiraza çalışanlar! Bu millətin yaxasından əl çəkiniz. Qoyunuz yüz sənəldən bəri xarabata döndərdiyiniz kaşaneyi-milləti azad etməyə çalışsınlar. Qoyunuz təhsil etsinlər də sizin kimi cəhalət əlində əsir olmasınlar. Qoyunuz oxusunlar da alimnümələr misallı vücudlarına küfr mətai deyil, iman, irfan, iyqan mətai toplansınlar. Milləti düçar olduğu girdabi-izmehlaldan qurtarmağa səy etsinlər” (117, N 171).

M.Hadi qəzetin səhifələrində “Siyasət” rubrikasında “İranda Qanuni-əyasi, Şərqdə idareyi-məşrutə” adlı bir məqalənin də tərcüməsini dərc etdirmişdir (118, N 188, 191). Bu tərcümə təxminən M. Hadinin “İrani-nov” qəzetindən tərcümə etdiyi şeirlərlə eyni məzmunadadır və burada Məşrutə inqilabının İran xalqlarına verdiyi azadlıqlardan söhbət gedir

M.Hadinin “Şüuni-müxtəlifə və zamanın Qarunu” adlı məqaləsi, əslində tam şəkildə orijinal məqalə deyil (122, N 214, 215). Məqalədəki bir çox materiallar ərəb və fars dilli qəzetlərdən tərcümə olunmuş və müəllif bir çox məsələlərə şərh verməklə Şərq ölkələrində baş verənlərə münasibətini bildirmişdir.

M.Hadinin “Tərəqqi” qəzetində dərc olunmuş bədii-publisistik yazıları barədə mülahizələrimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, həmin illərdə mütəfəkkir sənətkarı məşğul edən başlıca məsələlər Şərqdə baş verən cahanşümul hadisələr, hürriyyət və bərabərlik problemləri olmuşdur.

II. 4. “SƏDA”DAKI NƏSR ƏSƏRLƏRİ VƏ ELMİ-NƏZƏRİ MƏQALƏLƏRİ

“1909-cu ildə oktyabrın 2-də hökuməti-müstəbidə tərəfindən qapanmış” (151, 52) “İttifaq” qəzetinin nəşrini dayandırmasından on gün sonra Həşim bəy Vəzirovun redaktorluğu ilə Bakıda yeni

bir mətbuat orqanı - “Səda” qəzetinin ilk nömrəsi nəşr olundu. “İttifaq” bağlanana qədər bu qəzetdə H.Vəzirov və digər mühərrirlərlə çiyin-çiyinə çalışan M.Hadi də qeyrləri kimi “Səda”da çalışmağa başladı.

Məhəmməd Hadi Azərbaycandan Türkiyəyə gedənə qədər “Səda” qəzetində çalışıb orada şeirlər çap etdirməklə yanaşı, nəsr əsərləri, məqalə və elmi-publisistik əsərlərini də ardıcıl olaraq dərc etdirmişdir. “İki lövheyi-həyat” da bu qəbildən olan əsərlərdən biridir. Həm həsr, həm də nəzm hissələri olan bu əsər dastanvari xüsusiyyət daşımaqla bərabər, eyni zamanda dramaturji əlamətlərə də malikdir.

Hadişünaslıqda ətraflı şərh olunmayan və haqqında məqalə kimi səthi məlumat verilən bu əsəri biz mütəfəkkir sənətkarın real həyat hadisələrini əks etdirən fəlsəfi–publisitik əsəri hesab edirik.

Qəzetin 1909-cu il 23, 26, 28 oktyabr tarixli 11, 13, 15-ci nömrələrində “Felyeton” rubrikası altında dərc olunmuş əsərinə müəllif “İki lövheyi-həyat” adını təsadüfi olaraq seçməmişdir (124, N 11, 13, 15). Əsərdə XX əsrin əvvəllərində, konkret adı çəkilməsə də, neft və milyonlar səltənətinə çevrilməkdə olan Bakının, şəhərdəki zəngin mülkiyyətçinin və onun harın ailəsinin, səfalət və rəzalət içərisində yaşayan, kiçik bir daxmaya, bir qarın çörəyə, miyanə əyin-başa möhtac olanların məişətinin təsviri fonunda dövrün reallıqları bir qədər kədərli, bəzən də satirik bir ovqatda bədii əksini tapmışdır.

Hekayədəki hadisələr bir ailə çərçivəsində baş versə də, yeri gəldikcə haşiyələr çıxmaqla, müəllif əhvalatların əhatə dairəsini genişləndirir, məramına uyğun olaraq lirik-psixoloji səhnələr yaratmaqla obrazların daxili aləminə işıq salır.

Sözlə həyatın sanki mahir bir rəssam fırçası ilə çəkilmiş canlı tablolarını yaratmağın misilsiz ustası olan M.Hadi həyat həqiqətlərini bütün çılpalığı ilə özündə əks edən əsərini aşağıdakı cümlələrə başlayır: “Qışın ən soyuq, ən acı və ən kəskin bir gecəsi idi. Qayət şiddət və təhəvvürlə əsən qudurmuş bir külək yerdə sakit yatan qarları bütün zor və gücü ilə havaya sovurmaqda davam edirdi. Qarlardan girdbad, qasırga, boğanaqlar əmələ gətirən bu

qudurmuş küləyin, bu asi gecənin artıq görülməyə layiq üzü qalmamışdı. Soyuq buz kimi hərərəti-məhəbbətdə çılpaq könüllərə bənzər bu gecə libasi-qinayə бүрүнən əğniyanın dili qədər ağulu, yoxsulların yaşayışı dərəcəsində kədərəngiz və qayğılı idi. Şiddətə əsən küləklərin vıyılması kimsəsiz, köməksiz xanımların soyuq, soyuqluğu qədər yandırıcı olan ahlarını göstərirdi... Şəhərin əhalisi bu sıxıntılı havanın soyuq üzünü görməmək üçün aramgah sükunətinə çəkilməmişdi. Yollar, bazarlar isə cühəlanın şüuri-binuru kimi bomboş, hərəkətsiz və qaranıq idi. Zihəyat görünməyir, sükunəti-mütləq hökmfərma idi. Bu sükuni-mütləqi səsləndirən yenə o qudurmuş küləyin vıyılması idi” (124, N 11).

Kasıb qardaşlarının halına acımayan varlıların dili qədər acı, bir tikə çörək, isti bir daldanacaq tapmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxan kasıbların əhvalı kimi pərişan olan bu qış gecəsində müəllif adını qeyd etməyi lazım bilmədiyi bir varlı ailəsində baş verənləri oxucuların gözləri qarşısında canlandırır.

Şəhərin ən dilguşa, işıqlı, təmiz və qayət nizamla döşənmiş küçələrinin birində dördqatlı, səadət sarayına bənzəyən bir ev. “Rövzanələrin gözlərinə bərkidilmiş şəffaf və saf şüşələr” də, tavandan asılan elektrik çiraqlarından süzülən parlaq zərrələr də bu evdə “yaşayan ailənin ayineyi-həyatını göstərmək sayaqında pırl-pırl parlıyor. Açıqca titrəyən bir yoxsulun sönük və bulanıq çöhrəsinə xəndeyi-istifaf fırlatıyor”. Səfil və yoxsul insanların “bu dövlətsərayə girməsi mümkün deyil” və belə kaşanələri yoxsullar yalnız arzulaya, xəyallarında yarada bilirlər.

Müəllifin təsvirində çölü kimi evin içərisi də çox gözəldir. Böyük və yaraşlıqlı bir salon. “Yeri bahalı fərşlərlə döşənmiş, ipəklə işlənmiş ən incə və ən zərif pərdələr pəncərələrin çiyindən sallanıb durur. Al, yaşıl məxmərlərə бүрүнmüş sandalyalar salonu dairəmədar əhatə etmiş, mizlər üzərində nazik və nəfis örtüklər nümayan, divarlara nəsb edilmiş bədənnüma ayinələr bu ailənin həyatı kimi səfadar”. Qışın şiddətinə rəğmənlər salonun bir tərəfində çitir-çitir yanmaqda olan soba qara tüstünü bacadan bayıra, hərərəti isə içəriyə boşaldır. Bir tərəfdə bir piyano qoyulmuş, “orta mizin üzərində də bir fonograf (hafizi-əsvad) qurulmuş, oxuyur”. Fonograf

oxuyub səsini kəsəndən sonra ailə üzvlərindən biri piyanonun qabağındakı stola oturaraq nazik barmaqları ilə bir nəğmə çalmağa başlayır və piyanonun dillərindən uçan nəğmələr sanki təhkiyəçinin “ruhunun qulağına” aşağıda iki bəndini nümunə kimi verdiyimiz sözləri çatdırır:

**Minlər yaşasın zövq ilə ərbabi-səadət,
İstər donub ölsün küçədə əhli-səfalət,
Dünyada gərəkdir yaşasın naili-sərvət,
Məğruri-qına olmalıdır vəsili-dövlət
Girsin qara topraq içinə safili-bədbəxt,
Minlər yaşasın zövq ilə ərbabi-səadət,
İstər donub ölsün küçədə əhli-səfalət.**

**Çal, çal, gözəlim, nəğməni dərguş edəlim, çal,
Doldur qədəhi-işrəti, son nuş edəlim, çal,
“Millət” sözünü tərkü fəramuş edəlim, çal,
Minlər yaşasın zövq ilə ərbabi-səadət,
İstər donub ölsün küçədə əhli-səfalət (124, N 11).**

Təsvirdən və təsviri tamamlayan şeir parçasından görüldüyü kimi, ailə tam təmin olunmuş ailədir və belə ailələrdə məzlumların halına ağlamaq adət deyil. Sonrakı bəndlərdə qafiyə - rədif sistemi dəyişdiyi kimi, məzmun da dəyişir. İndi artıq özündən razı şəxslərin nəğməsi kimi səslənən fikirlər oxucunun diqqətinə çatdırılır. Dövlətli öyünür ki, sərvəti olduğu üçün dünya onundur. Əgər bu aləm “yoxsullar üçün zəhri-ələm”dirsə, dövlətlilər üçün bal kimidir, çünki dövlətlinin sərvəti, izzəti var və hələ üstəlik iqbali da üzünə gülür. Dövlətli fikirləşir ki:

**Təqsim olunub ruzi-əzəl hər kəsə əqşam,
Bir fərdə həqiqət verilib, digərə övham!
Olmuş kiminin fikri təcəllagahi-ilham,
Vermiş bizə də dəsti-qədənər “huri-zərəndam”,**

**Sərvət bizim, izzət bizim, iqbal bizimdir,
Gəl, gəl öpəyim, şahidi-amal bizimdir! (124, N 13)**

Ölməz M.Ə.Sabirin “Millət necə tarac olur-olsun nə işim var?” şeirini xatıladan bu bəndlərdə Hacınnın harım obrazını yaradan müəllif daha sonra onun digər bir cəhətini – pula hərisliyini və pulun cəmiyyətdə oynadığı rolu eyzən böyük müasiri, həmyerlisi və yaxın dostu M. Ə. Sabir kimi lənətləyir.

Dövlətli sandıqlarında saxladığı qızıllara, pula müraciət edir, bildirir ki, həyat, insan yaşayışı sizin üstünüzdə qurulub. Dövlətli üçün sərvət xaricində həyat yoxdur. Aşağıdakı sözlər onun sərvətə münasibətini və öz xarakterini necə də əyani şəkildə təcəssüm etdirir:

**Ey zərli qanad quş! Yaşa ahən qəfəsinlə,
Ver cismimizə ruhi-məsərrət nəfəsinlə,
Əlhani-əməlsən, könlü oxşa səsinlə,
Təkrar edəlim biz də o şeiri həvəsinlə:
Sərvət bizim, izzət bizim, iqbal bizimdir,
Gəl, gəl öpəyim, şahidi-amal bizimdir!(124, N 13)**

Müəllif bir qədər conra ev sahibinin külfəti barədə məlumat verir, oxucuları Hacınnın (dövlətlinin) qızları ilə tanış edir. Qızlardan biri 9-10 yaşlarında məktəblidir və “qış günündə aclıqdan, soyuqdan, çılpalıqdan tir-tir titrəyən yoxsul çocuqları düşünməyən, düşünə bilməyən bu ərköyün çocuq atasına sarmaşlıb tazə paltarlar, şıq bəzəklər istəyirdi. Qaşı ilə, gözü ilə, baxışı ilə, bütün ətvar və hərəkəti ilə atasının hissiyyati-pədərənəsini təhrikə və qıdıqlamağa çalışırdı”. Təbii ki, atası onun istəyini yerinə yetirməyə söz verir.

Bir az sonra vəziyyət dəyişir. Bacısı Sərvətin istəyinə nail olduğunu görəndə yeddi yaşında olan Bəsimə - “qısqanclığını gizlətməyi bacarmayan bu sərbəst məxluq oturduğu sandalyasından qalxaraq bir tərzi-münfəilanə ilə anasının yanına qoşdu. Mədəri-şəfqətküstərinin qoltuğuna qısıldı. Orada qurdalanıyor, qur-

dalanıyordu. Hərərət-i-infəal və iğbirar ilə pörtmüş, qızarmış yanaqlarına tökülən bir neçə qətrə parlaq yaşlar qönçə yarpaqlarına düşmüş jaləyə və yaxud yaqut arasına yerləşdirilmiş almasparələlərə bənzəyirdi”.

Müəllifin sözləri ilə desək: “Bəsimənin bu nazlı ağlayışı, ana böyründə büzülüşi acılıqdan anasının böyründə ağlayan səfil çocuqlarınıkindən deyildi, toxluqdan, nazü nemətin çoxluğundan coşmuş tufanın mövcləri idi”.

Sərvət ata qucağında oynayır, Bəsimə ana boyründə nazlanır. Müəllifi, böyük mütəfəkkir M.Hadini əslində nə Hacı, nə ailəsi, nə də sərvəti düşündürür. Onu düşündürən bir qarın çörəyə, üst-başını örtə biləcək bir əyin-başa möhtac olan yetməldir. O yetmələr ki, nə onların nazını nəkən, nə də ağlar isə gözünün yaşını silən, dindirən, güldürən və öpən yoxdur. Kimdir bu yetimlər? Bunlar o adamlardır ki:

**Diri ikən yatır məzarında!
Nərdə?
Vətənin bir xarabazarında!
Qarnı ac, titrəyir yatağında,
Yazılıb “kimsəsiz!” yanağında.
Quşların aşiyani-rahəti var,
Bu bəşərdir, yuvası yox! Əsrar!**

“Ey təbiət, qərribə halın var, Fərəhin birsə, min məlalın var”, - deyən M.Hadi təbiətin işinə mat qalaraq yazır:

**Bir əziz ilə bir səfil iki can,
Bir sifətdə, əvət iki insan.
Birin cilvəgahı illiyyen,
Bəxti-kaşanəsin edir təzyin.
Biri zillət-güzini-süfliyyət,
Buna ağlar du didəyi-heyrət...(124, N 15).**

Məhəmməd Hadi publisistitasının dəyərli nümunələrindən biri olan “Xurafat içində həqiqət” məqaləsi mütəfəkkirin inam və şübhə, əzəm və səbat, ideala yetməyin yolları barədə dərin düşüncələrinin məhsulu olmaq baxımından diqqəti cəlb edir (125, N 6, 8, 10).

İri həcmli elmi-fəlfəfi məqaləsinin birinci bölümünü müqəddimə adlandıran və təvazökarlıqla “hərçənd ki, böylə dərin və müşkül məsələlərə girişmək bizim kimi məlumatsız və vüqufsuzların vəzifəsi deyildir. Lakin ərbabi-məlumatın əfvinə məğrurən bu meydanda xaməran olmaq cəsərində bulunduq. Cəsəratimiz əfv buyurulsun” (125, N 6), - deyən müəllif bildirir ki, sırf xurafatdan başqa bir şey olmayan əsərlərdə bəzən elə təmsilata təsadüf edilir ki, iç üzündə bir çox həqiqətlərin gizlənmiş olduğu görülür və həmin əsərlərdən xurafat donu soyundurulduqda həqiqət bütün gözəlliyi və parlaqlığı ilə camalını, surətini göstərməyə başlayır.

M.Hadi qeyd edir ki, “xurafat xurafat olduğu kimi, həqiqət də daima həqiqətdir” və həqiqətin xurafat donunda təqdim olunması heç də həmişə müəlliflərin istəyinə uyğun olmamış, əslində zaman, məkan və şəraitdən irəli gəlmiş, “keçmiş əsrlərin hükəma, üdəba, şüəra və mühərrirarı pək çox həqiqəti xəyal surətində təsvir edərək parlaq mənaları əlfazın məzari-müb-həmiyyətində basdırmağa” məcbur olmuşlar (125, N 6).

M.Hadinin çox doğru qənaətinə görə bu, iki səbəbdən baş vermişdir. Birincisi, cəmiyyətin əksər hissəsinin savadsız, söyləniləcək dərin mənalara dərk etməkdə aciz olduqlarını bildiklərindən “zamanın arif və hakimi olanlar düşüncələrini avamın anlaya biləcəyi bir sayaqda söyləməyə məcbur olmuşlardır. Avamın isə sözü zərbülməsəl ilə daha da gözəl dərk edə biləcəyi aşkardır. Müqəddəs tanıdığımız kitabların da mündəricat və möhtəviyyatı zürub və əmsaldan ibarət olduğu bu nöqtəyi-nəzərdən olsa gərək” (293, N 6). İkincisi, ən əsası isə “hürriyyəti-kəlam və azadiyi--vicdanın ələddəvam ədüvvi-mübin ola gələn ruhani və cismani müstəbidlərin iqlimi-vicdanə hakimi-qahir kəsilmələri bais olmuşdur. Onların təkfir və təkdirindən, hətta qətl və ehraq etmələrindən mühafizəyi-nəfs edə bilmək üçün mənalara qarışıq

əlfazın, həqiqətləri xurafatın, gizli kəlimatei-müəmmaların dərinliklərinə basdırmışlar. Müstəbidlərin bəsirətləri kimi işıqsız, lövheyi-vicdanları qədər qaranlıqlara buraxmışlardır. Sözü aydın və müəmmasız söyləyənlər isə müstəbidlərin istibdad qılıncına qurban getmişlərdir” (125, N 6).

Bir neçə misalla qənaətlərini daha da qüvvətləndirən müəllif məqalənin ikinci – fantastik hekayə təsiri bağışlayan nağılvari hissəsini oxuculara təqdim edir və müəllifin əsas ideyası da məhz bu hissədə öz bədii-fəlsəfi təcəssümünü tapır. Öyrənirik ki, “bir şəhərdə iki arkadaş vardı”. Bunlar uşaqlıqdan bir yerdə dostcasına böyümüş, “həddi-bülüğa yetişən gündən etibarən həyatın səhneyi-vəlvələdarına atılaraq təmini-məişətə çalışırlardı”. Bir müddət keçdikdən sonra dünyanın qarmaqarışq işləri kimi bunların da məişəti tənəzzülə uğradı və o iki gənc “sevgili vətənlərindən ayrılaraq iqbalı-girizənə qovuşmaq arzusu ilə başqa bir diyara yol tutmağa” məcbur oldular. Xeyli yol getdikdən sonra biri sağa, digəri sola ayrılan yol ayrıcında üstündə aydın və gözəl xətlə aşağıdakı sözlər yazılmış bir daşa rast gəldilər: “Ey buraya təsadüf edən səyyah! Sağ tərəfi burax, ora boşdur, boşluqdur! Qaradır, qaranlıqdır!

O cinaha fikir verənlər bir sürü rastpərvaz olanlardır ki, heç vəqt şahidi-bülənd əməllə dəmsaz olamazlar. O yolun zahiri salamat görünüyorsa da, batini eyni fəlakət, salıqları ərbabi-zəlalət, sonu badiyyəi-rəzalətdir.

Sol tərəfə uzanıb gedən bu yolu görürmüsən? Bunda təsadüf ediləcək bir çox müxatirə və təhlükə inkar olunamaz, fəqət təsadüf edilən müxatiratə rəğmənlə aqibəti salamat, salıqları ərbabi-həqiqət, son nöqtəyi-məvasilətləri rövzeyi-rənayi-səadətdir.

Ey sol yola, cinahi-yəsərə getmək istəyən salıq! Rəhgüzari-əzimatində surətən pək müdhiş iki əqəbə vardır:

1. Bir dəryayi-xüruşandır, sahili görünməz. Saqın bu dəryayi-dəhşətəngizdən qorxma, cəsərətini topla, bu ümməni-bikəranın ortasına atla! O zaman anlarsan ki, dərya surətində görünən həqiqi dərya olmayıb dəryanümadır. Fənni-tilisim ilə vücuda gətirilmiş quru bir nümayişdən ibarətdir.

2. Dəryayı keçdikdən sonra bir dağ görünəcəkdir. Haman dağın təpəsindən qayət mühib bir arslan nərədari-məhabət olaraq üzərinə hücumavar olacaqdır. Saqın şahrayı-əziminədən dönmə! Sənə arslan görünən ruhsuz bir heykəldən başqa bir şey deyildir. O da bir həkimi-tilisimdananın dəstxətti-məharətidir. Haman şirnəmanın belinə atla! Əvvəlcə səni qorxudan o şəkili-mühib sonunda rahnu-mayi-səadətənin olaraq dəlilinin xidmətini görəcəkdir” (125, N 8).

Yazıları oxuyan gənclərin arasında ixtilaf yaranır. Müəllifin Xaif adlandırdığı gənc yazılanları əfanə sayaraq geri dönmək qərarına gəlir. Əzim adlı gənc isə arzusuna çatmaq üçün səyahətini davam etdirir.

“Məsləkinin, məsləki-əməlpərvəranəsinin fədakarı olan Əzim” xeyli əzab-əziyyət çəksə də inadından əl götürmür, qarşısına çıxan bütün çətinlikləri dəf edərək arzusuna çatır. Ağır və üzücü məşəqqətdən sonra o, elə bir şəhərə gedib çıxır ki, həmin şəhərin “torpağı məzlumlar qanı içməmiş, təmiz havası zalımların murdar və kirli nəfəsi ilə üfunətlənməmişdi. Ədalətli divanxanaları vicdansızların istbdadi-zalimanələrinə alış-veriş dükkanı olmamışdı. Bu ol şəhər idi ki, hürriyyət, ədalət, müsəvat və hüquqi-şəxsiyyə kağızlarda deyil, fələn və əmələn işlənirdi. Bu o cahani-mərifət idi ki, insanlar həbs ediləcəyinə hər dürlü cinayətin, hər növ bədbəxtliyin mənşəyi-həqiqisi olan cəhalət məhbus edilmişdi. Dünyada törəyən hər bir cinayət və vəhşətin səbəbi cəhalət olduğunu bu şəhər sakinləri pək şoxdan anlamışlardı” (125, N 10).

Bu şəhər, əslində M.Hadinin xəyalında yaratdığı hürriyyət, bərabərlik çəhəri idi ki, “cəhalət yaşadığına cinayət də yaşayacağını bu şəhər əhalisi pək çoxdan bilmişlərdi. Cəhalət və zülm durduqca, filməsəl, aləm bütün həbsxana olsa belə, yenə də qətl, sirqət, cinayət davam edəcəyi şərqilərin anlamazlığı kimi aydın olduğunu bu xoşbəxt məxluq anlamışdı” (125, N 10).

Əsərdən çıxarılan nəticə bundan ibarətdir ki, insan arzusuna çatmaq üçün bütün məhrumiyyətlərə sinə gərməli, heç bir çətinlik onu qorxutmamalıdır. Hər qaranlıq gecənin parlaq bir gündüzü olduğu kimi, çəkilən hər bir zəhmətin də sevindirici

nəticəsinin olması şəksizdir. Təki insanda görmək istədiyi işi axıra çatdırmağa səbr, səbat və dözümlü olsun.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradılmasında əvəzsiz xidmətləri olan Ö.F.Nemanzadə “Dəvət” adlı əsərində qeyd edirdi ki, “Boş iftixar, cahilanə ümid, bixəbərənə təsəlli, üsulsuz rəftar, elm və mərifətsiz icrayı-din və məzhəb bizi nə dünyada, nə də axirətdə sahili-səlamətə çıxara bilməz. Buna görə də bizlər mütləq dünya umurunda qonşu mərifətli millətlərin bugünkü tərəqqi yollarını, məsləklərini tutmalıyıq ki, bu yol və məslək də ancaq birdir. O da mətbəə və mətbuatın çoxalmasına və bu sayədə zəmanəyə görə hər cür məktəb və mədrəsələrin gushadına, maarifi-milliyəmizin hüsul və nəşrinə çalışmaqdır” (163, 14). Bir sənətkar olaraq M.Hadi də Ö.F.Nemanzadə və digər qələm dostları kimi mətbuat və mədəniyyəti cəmiyyətin inkişafında başlıca vasitələrdən hesab edir və bu mövzulara şeirlər həsr etməklə yanaşı, silsilə məqalələr də həsr edirdi. “Mətbuat və mədəniyyət”, “Qəzetlərimiz, mühərrirlərimiz” məqalələri də bu qəbildən olan əsərlərdəndir. Birinci məqalədə mətbuatı tərəqqinin başlıca atributlarından biri hesab edən müəllif bildirir ki, mətbuat ictimai həyatın güzgüsü, millətin görən gözü, eşidən qulağıdır. “Mətbuatsız millət dilsiz, gözsüz, qulaqsız, hər şeysiz bir millətdir” (126, N 9), - qənaətində olan müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, mətbuat olmasa bəşər övladı vətəninə və dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar ola bilməz, bu xəbərdar olmama isə onu cəhalət və səfalətə sürükləyəcəkdir.

Qərb ölkələrində mətbuatın cəmiyyətin yaşam tərzinin bir hissəsinə çevrilməsindən söz açan müəllif təəssüflə bildirir ki, müsəlman ölkələrində nə mətbuatın rolu yetərincə qiymətləndirilir, nə də mətbuat öhdəsinə düşən ictimai vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirir. İnkişaf etmiş ölkələrdə mətbuat işçisi həqiqəti yazıb millətinin tərəqqisinə çalışdığından həm mətbuat orqanına, həm də jurnalista etiramlə yanaşılır, bizdə isə mətbuata pul kisəsi, cəmiyyəti pis yollara yönəldən bir vasitə kimi baxırlar. “Mütəməddin millətlər mətbuatı təhqir deyil, maddətən pərəstiş edəcəsinə tanıyır, hörmət və təzim göstərir”,... “bizlər hənuz vəhşətin qaranlıqlarından, cəhl və qəflətin dərinliklərindən qurtarmayırsınız, qurtarmaq istəməyirik. Mətbuat nədir,

bilməyiriz! Maarif nədir, anlamayırıq! Mətbuatımız nə halda, maarifimiz nə gündə!?” (126, N 9).

Kimdir haqlı? Mətbuatın mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsi olduğunu anlayan, onun inkişafına rəvnəq verən qərblilər, yoxsa biz!? Haqsız və günahkar olan bizik ki, mətbuatın nəyə qadir olduğunu hələ də anlamamışıq. Məqalə aşağıdakı hərarətli sözlərlə tamamlanır: “Ey mərifətin didəyi-ziyadarı, bizim qara günlərimizə ağla, daima ağla! Ey mədəniyyətin mərhəmətli könlü! Bizim qəsvətli və daş ürəyimizə bax da, sızla, müttəsil sızla!” (126, N 9).

Mövzusu və ruhu etibarı ilə birinci məqalə ilə səsleşən ikinci məqalə bilavasitə Azərbaycanda və Azərbaycanın yaxın çevrəsində olan müsəlman ölkələrinin mətbuatının vəziyyətinə həsr olunmuşdur.

“Hal-hazırda istər Qafqaziyada, istər Tatarıstanda nəşr olunan müsəlman qəzetlərini bir kərə nəzəri-diqqətdən keçirəlim. Nə görəcəyiz? Heç nə görməyəcəyiz desəm, inanınız!” (126, N 14) - sözləri ilə başlanan kəskin ruhlu məqaləsində müəllif bildirir ki, tərəqqipərvər millətlər həm maddi, həm də mənəvi ehtiyaclarını sahmana salıb insan kimi yaşadıkları və hər kəs özünə aid olan işlə məşğul olduğu halda, bizdə əxlaq və mənəviyyat məsələləri bir kənara qoyulub və cəmiyyətimiz müxtəlif yollarla maddi problemlərini həll etməklə məşğuldur. İş o yerə çatıb ki, əsas vəzifəsi millətin əxlaqi, mənəvi dəyərlərinin təbliği olan qəzet və qəzetçilər də bu oyuna qoşulub. Qəzet və mühərrirlərimiz başı çıxdı çıxmadı, siyasətbazlıqla məşğul olur və elə zənn edirlər ki, guya əməl və qələmləri ilə millətin xidmətindədirlər. Əslində onların nə əməl, nə də qələmlərinin milli mənafeyə dəxli yoxdur və millət adından danışmağa bu cür cızma-qaraçıları heç kim vəkil etməyib. İş o yerə çatıb ki, “yerindən qalxan, siyasətin ruh və ləddüniyyatından qafil olanlar məlumatı-vaseyə möhtac bulunan siyasəti baziçəyi-qələm etməkdən çəkinməyirlər”. Bu isə “mədrəsənişin bir fəqihin həqayiqi-əşyadan, ləddünyati-həyatdan, fələkiyyati-təbəqqətül-ərzdən laşüuranə tədris etməsinə, yaxud vəhdətğüzün olan bir zahidin heyəti-ictimaiyyəyi-bəşəriyyədən müzakirəyə girişməsinə” bənzəyir.

“Hər sözün bir kişisi və hər kişinin də bir sözü vardır” hikmətini yazarlara xatırladan M.Hadi bildirir ki, qələm əhli həqiqəti və bildiyini yazmalı, həm də elə yazmalıdır ki, onun yazdıqlarının millətə və vətənə xeyri dəyə.

M.Hadi qeyd edir ki, hər bir millətin səviyyəsi nəzərə alınaraq söz söylənilməlidir. “Bizim səviyyəyi-irfanımız hənuz siyasiyyata müstəid deyildir. Bu gün möhtac bulduğumuz, son dərəcə möhtac bulduğumuz dərəcə əxlaqiyyat, ədəbiyyat və tənvi-əfkar dərəcəsidir” (126, N 16). Ona görə də “siyasət mərəzinə tutulan mühərrirlərimiz bu xəstəlikdən xilas olub da zehnimizi açacaq, fikrimizi işıqlandıracaq, səviyyəyi-irfanımızı yüksəldəcək, halımız kimi pərişan və aşıyannifaq olmuş könlümüzü fəzailə, islahatla çalışmalıdırlar. Millətin qəlbəgahına gündə bir yara vuran əxlaqsızları, ədəbsizləri tənib etməyə icaləyi-qələm etməlidirlər. Ruhları oxşayan, ürəkləri yumşaldan, qardaşlığı öyrədən fikirləri ortaya qoymalıdırlar. İdrakımız səmasına ahənpuşı-zülam olan təbəqəti-xurafatı söküb atmalıdırlar” (126, N 16).

M.Hadi bir qələm əhli və mütəfəkkir kimi mətbuat sahəsində çalışanlardan tələb edir ki, “nuri-mərifətin nüfuzuna mane olan dəmir təbəqələrini qələmin kəskin ağzı ilə parça-parça etsinlər” ki, “bu işıq görməmiş başlar da bir az işıqlansın. Bu qurumuş qəlblər də bir az yaşılınsın” (126, N 16).

“Düşünmüşdüm” başlığı ilə yazılmış “Duman süpürgəsi” əsərini məqalədən çox mənsur şeir adlandırmaq daha doğru olardı (127, N 17).

Başlanğıcda müəllif bildirir ki, dörd-beş il bundan əvvəl Türkiyə mətbuatında ingilis mütəxəssislərinin dumanlı günlərdə gəmilərin hərəkətini asanlaşdıran, bununla da həm sənişinlərin, həm də gəminin salamatlığını təmin etmək məqsədi ilə yaradılmış “Duman süpürgəsi” adlı qəribə bir alət haqqında oxumuşdum. Müəllifin təsvirinə görə bu “aləti-müxtərəə dumanlı günlərdə, sisli havalarda gəminin ön tərəfinə nəsib ediləcək, nəşri-ziya etməklə pişgahi-əməldə duran dumanları süpürəcəkdir. Dünyanın səthi-lacivərdini üç-dörd kilometr aydınladaraq yol göstərəcək, bundan naşi seyri-səfain bir növ müşkilatdan qurtarmış olacaqdır”.

Bu məlumatdan sonra müəllif qeyd edir ki, Qərbdə elm və sənət adamları bəşəriyyətin salamatlığına xidmət edən yeni-yeni alətlər ixtira etdikləri bir zamanda, “Şərqişimizdə, dumanlı, qaranlıq Şərqişimizdə isə “xəyaliyyun, ovhamiyyun” ustadlar nə ixtira etmiş və ediyolar? Gündə min xurafat, gündə min xülya”. İcad etdikləri cəmiyyəti işıqlı bir sabaha çıxarmaqdansa, sonu görünməyən zülmətə yuvarlandırır və bu cür “qaranlıq əhali tərəfindən daha parlaq alqışlanıyor”. Yenilik adı ilə cəmiyyətin gündəlik məişətinə yeridilən bu cür “ixtiralər” “ümmani-həyatın, dəryayi-məişətin istiqbalını açamaqdansa, daha da dumanlıtıyor, daha da zülmətlərə qərç ediyolar. Fikirlərindən qalxan sislər, dumanlar, qaranlıqlar Şərqişimizin ətrafını, önünü öylə dəhşətlə bürüyür ki, səthi-şölədarı-istiqbali görmək imkan xaricində qalır. Bu səbəbdən səfineyi--həyatımız istiqaməti-əslıyyəsini itiririyor, nərəyə gedəcəyini biləmiyor, dənizin dalğaları arasında sallanıyor. Üfüq tutqun, nöqteyi-məqsud napeyda” (127, N 17).

Ötəri bir izahatdan anlaşıldı ki, M.Hadı gəmiçilikdə istifadə olunan və bu nəqliyyat növünün gediş-gəlişini asanlaşdırən alətdən elə-belə, söz xatirinə söz, yaxud bir məlumat kimi danışmamış və bu faktdan istifadə edərək yenə də azadlıq idealını bəyan etmişdir.

Müəllifin arzusu nədir? Müəllif arzu edir ki, Qərb alimlərinin icad etdikləri kimi Şərq alimləri də bəşəriyyətə xidmət edəcək alət ixtira etsinlər, “öylə bir alət ki, şərqilələrin afaqi-idrakını dumanlatmış o xurafələri, o xülya sislərini birdən-birə süpürsün”. Lakin “bu kimi alətin icadı daireyi-imbandanmıdır? İştə məsələ! Mən böylə düşünmüşdüm! Siz də başqasını düşününüz!” (127, N 17)

Göründüyü kimi, əslində söhbət ixtiradan yox, xurafat, xülya və nağıllar aləmində mürgüləyən Şərq xalqlarını azdlığa çıxara biləcəyək bir yolun tapılmasından gedir.

“Məktəblərimizi, kitablarımızi islah etməliyiz” adlı məqalənin (128, N 19, 21, 24) bəzi hissələri “Əl-Müəyyəd” qəzetindən tərçümə olunmuş və yeri gəldikcə müəllif tərçümə etdiyi materiallara səsləşən orijinal fikirləri də bildirmişdir.

“Əl-Müəyyəd” qəzetindən oxuduqlarına əsaslanan müəllif bildirir ki, “İslamın şənlıyi, imrani dövərində Bağdad, Misir və

Əndəlis məkatibi-islamiyyəsində bulunan asar və təlifət beş milyon ədəd imiş. Hökmdari-ziiqtidar Səlahəddin Əyyubi Misir ərazisini istila etdiyi zaman Misir məktəblərində yalnız “Tarixi-Təbəri”dən min iki yüz cild varmış. Başqa elm və fənnə dair nə qədər asar bulunduğunu düşünməlidir” (128, N 19). Lakin təəsüsüf ki, bu və bu kimi çoxlu sayda yüksək elmi dəyəərə malik olan kitablar it-bata düşərək tarix səhnəsindən silinmiş, qalanlar da elə hala düşmüşdür ki, istifadəsi ya müşkül, ya da mümkün deyil.

Müəllif təəssüflə bildirir ki, yaşayışımızı islah edə biləcək əsərlər, kitablar məhv olub getsə də, millətin beynini xurafat tiryəki ilə zəhərləyən kitablar qorunub saxlanmışdır. Müəllifə görə, indi əsas vəzifə bu qəbildən olan kitabları məhv etmək və zamanın ruhuna uyğun kitablar yazmaq, tərtib etməkdən ibarətdir. Elə kitablar vücuda gətirilməlidir ki, “məxəzləri yəqin, ibarələri aydın, anlaşılması asan ola bilsin. Hər elmi öz yerindən, öz mənzilindən yuxarı çıxarmayıb lüzumınca istifadə etməlidir” (128, N 19) .

“Hansı elmlər öyrənilməlidir?” sualı barədə mülahizələr irəli sürən M.Hadi bildirir ki, “nəhv və bəlağət elmlərini məqsudi-bizzat deyə oxumaq faydasız və mənasızdır. Bunlar zətən məqsudi-bizzat elmlərdən sayılmaz. İbarəyi düz oxuyacaq qədər nəhv, bəyanə qüdrətyab olacaq qədər elmi-bəlağət təhsili kafidir” (299, N 19). O elmləri öyrənmək lazımdır ki, onlar zamanla ayaqlaşa bilsin və cəmiyyətin onlara ehtiyacı var. Bu elmlər isə dini elmlər deyil, dünyəvi, xüsusilə texniki elmlərdir.

İslam məmləkətlərindəki kitabların qüsurlarından bəhs edən müəllif qeyd edir ki, “təlifati-islamiyyənin düçari-fəsad olduğuna bir səbəb daha vardır. Ayrı-ayrı firqələrə bölünən, başqa-başqa məzahibə intisab edənlər hər kəs öz məzhəbinin səhhətini isbat və millətinin amalını tərviç etmək üçün mövzun hədislər, əslsiz xəbərlər ixtira etmişlərdir və bu vəsail ilə islam təlifatının hərc-mərc olmasına “böyük xidmətlər” göstərmişlərdir Dəyanəti-islamiyyənin əsla tanımadığı əcayib-qəraib xurafatı islama həmlə və isnad etmişlərdir” (128, N 21).

Öz dili ibarəli, tərkiblərlə dolu və dəbdəbəli olsa belə, M.Hadi çox doğru olaraq qeyd edir ki, “İslam kitablarında olan bəlalardan

biri də ibarələrin çətin olmasıdır. Məzmunların və neçə cümlələri bir-birinə tədaxül edərək bağlamasıdır. Bu səbəblərdən dolayı islam təlifati anlaşılmaz bir müəmma şəklini almışdır” (299, N 21).

Bəs bunlara, yəni “əvvəlki qərnlərin üləma və müəlliflərinin yazını çətin yazmağa, üsuli-təlifdə” belə bir yola düşməsinin səbəb nədir? M.Hadiyə görə, “birincisi, bilməməzləkləridir. İkincisi, vaxtlarında bulunan camaatın cəhalətidir ki, sözləri örtülü söyləməyə məcbur bulunmuşlardır. Üçüncüsü, ibarələr çətin olsun da ləyaqətsizlər oxu-yazıya həvəskar olmasınlar. Ancaq müstəidlər oxusun” (128, N 21).

Müəllifin qəti qənaətinə görə, “bu üç fikirdən mütəvəllid təlifati- islamıyyəni müğləğ və müəmma bir üsluba ifraq edən müəlliflər böyük səhv etmişlərdir” (128, N 21).

M.Hadi çox doğru olaraq belə bir müddəa irəli sürür ki, “hər zaman alimlərə, müəlliflərə lazımdır ki, əhali arasında elm və maarifin nəşr və təmininə çalışsınlar. Hansı vəsilə ilə olursa-olsun elmi camaata qandırınlar. Əhali arasında nəşr və maarif isə açıq dil və asan ibarəli kitablarla mümkün ola bilər. Başqa dürlü ola bilməz. Öylə bir dil, öylə bir ibarələrlə ifadəyi-məram etməlidirlər ki, anlamağa komək olaraq könüllərdə yerləşsin” (128, N 21).

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan Qərb ölkələrinin bugünkü vəziyyətinin əsasını onların təhsil sistemi ilə bağlayan M.Hadi bildirir ki, “Bu gün islam mədrəsələrində tədris və təderrüs edilməkdə olan babul-əbd, qənaim, cəhad, təlqinati-əmvat, səlati-xüsuf, səlati-küsuf və istisqa və sairə və sairə...” bu kimi elmlərin nə millətə, nə də bəşəriyyətə ziyandan savayı heç bir xeyiri yoxdur.

Millətini, dinini, vətəninə dərin məhəbbətlə sevən, başqa millət, din və dövlətlərə hörmətlə yanaşan, elmin, təhsilin cəmiyyətin inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirən M.Hadi bildirir ki, “mədrəsəçilər, mədrəsəçilərin naşiri-əfkəri bulunan din məişətçiləri bunu anlamırlar ki, bugünkü şəri-cəhad cəhadi-hüriyyətdir. Bu dövrdə ictihad ictihadi-fünun və sənətdir” (128, N 24).

Məqalə aştığıdakı təsirli və bütün zamanlar üçün aktual olan ibrətamiz cümlələrlə tamamlanır: “Fəqihlərimiz bunu təvəccöh etməlidirlər ki, bu gün verilməyi lazım gələn qənaimi-güzəştə dərsi

deyil, təbiətin geniş sinəsində yatan qəniməti-təbiyyəyi çıxarmaq dərsidir Bunu nə əsbab ilə almaq, hankı ülum ilə çıxarmaq ola bilər? İşbu bu əsbabı, bu ülumü tədrisə şitabən olmalıdırlar. Əfsus olsun ki, xacələrimiz, mədrəsəçilərimiz özləri möhtaci-mərifətdirlər. Nəradə qaldı başqalarına öyrətmək?!

Bizim müdərris babalar nəradə, elm və mərifət nəradə?!” (128, N 24).

M. Hadinin “Səda” qəzetində dərc etdirdiyi ən dəyərli məqalələrindən biri müəllifdən ədəbiyyatşünas kimi danışmağa imkan yaradan “Ədəbiyyat müştəqlarına bir bəşarət” əsəridir (129, N 89, 90, 91). Bu əsri müəllif İstanbuldan, işlədiyi “Tənin” qəzetindən “Səda” qəzetinə göndərmiş və həm də söz vermişdir ki, bundan sonra mütəmadi olaraq Türkiyədən çap olunmaq üçün Bakıya məqalələr göndərəcəkdir.

“Ədəbiyyat müştəqlarına bir bəşarət” məqaləsi ən əvvəl Tövfiq Fikrəti Azərbaycan oxucusuna tanıtdırmaq baxımından diqqəti cəlb edir və Azərbaycanda T.Fikrət haqqında yazılan ilk tədqiqlərdən biri kimi bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Məqalədə T.Fikrət yeni, müasir Türkiyə ədəbiyyatının “ən nəcib, ən pak və dirəxşan bir siması” kimi oxuculara təqdim olunur. 1283-cü ildə (miadi 1867 – İ. Q.) İstanbulda anadan olan T.Fikrətin bir şəxsiyyət, millətpərvər ziyalı və sənətkar kimi formalaşmasında mühitin polunu yüksək qiymətlədirən M.Hadi onun haqqında Azərbaycan oxucusuna yalnız şair kimi deyil, həm də mühərrir, müəllim və ictimai xadim kimi də məlumat verir. Məqalədən məlum olur ki, T.Fikrət İstanbulda Avropa təhsil sistemi əsasında fəaliyyət göstərən “Sultani məktəbi”ndə oxumuş, buranı bitirəndən sonra orada müəllim kimi fəaliyyətə başlamış, daha sonralar həmin məktəbin müdiri təyin olunmuşdur. Məktəbə rəhbərlik etdiyi dövrdə bir çox müvəffəqiyyətlərə imza atan T.Fikrət məktəbin gələcək inkişafı üçün dövlət tərəfindən verilən vədlərin yerinə yetirilməməsi ucbatından istefaya getməyə məcbur olmuşdur. “İstefasından sonra hər nə qədər mövqeyinə gəlməsi arzu edilmişsə:

**Kimsədən ümmidi-feyz etməm, dilənməm pəri bal,
Kəndi cəvvim, kəndi əflakimdə kəndim tairəm.
Ənhəna tovqi-əsarətdən girandır boynuma,
Fikr hür, irfanı hür, vicdanı hür bir şairəm,-**

təranəsi ilə dəmsaz olan Fikrət bu arzuyu qəbul etməmiş” (129, N 89) və hazırda İstanbulda, Rumeli hasarında yerləşən Amerika müəssisəsi olan “Robert kollec”ində osmanlı – türk dili müəllimidir. “Vəzifeyi-təlimiyyədən aldığı əcri-vəzfiə böyüklüyünə nisbətən pək az bulunan maaşına qənaət edib yaşayan”, “zatən kəndisi də təntənəli, şəşəli yaşamaq istəməyən”, “ancaq sadə bir həyat içində əhraranə dəmgüzari-zaman olmaq istədiyini söyləyən” T.Fikrətin arzu və məramını sübut üçün M.Hadi şairin “yeni meydana çıxan “Xəluqun dəftəri”ndən aşağıdakı misraları birlikdə oxumağı oxuculara təklif edir:

**Yox, yox mənim əqsayi-muradım,
Qarşımda bir dəbdəbə görmək, nə də gülgün.
Bir xəndeyi-pürqəmzeyi-iqbal,
Ey hirs-i-zəlil, al, bütün amal,
Amali-zər, amali-müzəhhər sənin olsun.
Ancaq budur əqsayi-muradım:
Bir kölgə qədər hür yaşasaydım,
Bulsaydı xəyalım buna imkan,
Ciddən yaşamaq nemət olurdu.
Heyhat,
İnsan mələk olsaydı, cahan cənnət olurdu.**

Bütün müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Türkiyədə də şeirə, cənətə, maarif və mədəniyyətə yetərinə qiymət verilmədiyindən acı-acı gileyənən, T.Fikrətlə yanaşı Rza Tövfiqin də qaraguruh tərəfindən sıxışdırıldığını dilə gətirən M.Hadinin əsas məqsədi T.Fikrət olduğundan onun ədəbi fəaliyyəti ilə bağlı aşağıdakıları “Səda”nın oxucularına çatdırır: “Tövfiq Fikrətin həyatı--əbədiyyəsi iyirmi sənəlikdir. Kəndisi “Sərvəti-fünun” cəridəyi--

əsbuiyyəsinə tarix intisabı olan 1311(miladi 1894-cü il – İ.Q.) sənəsindən xeyli zaman əvvəl şairi-madərzad ləqəbi ilə məruf mütəvəffa İsmayıl Səfa bəylə biliştirak bir ədəbi qəzetə çıxarmağa başlamış və “Mirsad” ismi ilə çıxan bu cərideyi-ədəbiyyə çox davam etməmişdir.

1311 sənəsi işlə osmanlı ədəbiyyatının dövrü-əxir feyzini əşar edər. Fikrət o dövrdə “Sərvəti-fünun”u idarə etməyə başlamış, bu ziyası səfvət və nəzahətdən mürəkkəb sitareyi-novinin ətrafında az zaman sonra şəşəədar bir mənzumeyi-nücum-i-ədəbiyyə təşkil etmişdir. Məşəhri-şüəra və üdəbəyi-osmaniyyədən Əbdülhəqq Hamid, Rəcaizadə ustad möhtərəm Əkrəm, Cənab Şəhabəddin, Hüseyn Cahid, Süleyman Nəzif, Əhməd Hikmət, Sami Paşazadə Səzai, Nəcib Asim, Əhməd Hikmət, sabiq maliyyə naziri Cavid, məxdum Kamal Əli Əkrəm, Əhməd Şüeyb bəylər də bu mənzumeyi-nücum-i-ədəbə daxil olmuşlardır” (129, N 89).

T.Fikrəti yeni türk ədəbiyyatının yaradıcılarından, əsas sütunlarından biri hesab edən müəllif çox haqlı olaraq qeyd edir ki, mühafizəkar ədəbiyyatçıların yeni fikirlərə, yeni formalara müharibə elan etdiyi bir vaxtda “Fikrətin parlaq qələmi türklərin əfkar və hissiyyatını təhzif və təsfiyə etdi. “Rübabi-şikəstə” şairi müqəllidlik bəliyyəsinin və hazırəyi-pakizəyi-əşar idxal edilən ovsax və müzəxrəfatı qəti surətdə təmizlədi”.

T.Fikrəti “türklərin vəliyyə-nemətlərindən biri” kimi xarakterizə edən M.Hadi yeni türk şeirinin üslub, forma, məzmun, mündəricə və ideyaca kamilləşməsində T.Fikrətin xidmətlərini yüksək qiymətləndir, şeir dilinin sadələşməsini, xalqın başa düşəcəyi səviyyəyə gəlməsini daha çox onun adı ilə bağlayaraq yazır: “Fikrətin lisani-nəzmə aid olan xidmətləri bundan daha az mühüm deyildir. “Xəluqun dəftəri” sahibi zaman nişatinə qədər yalnız təntənənin, ehtişamın, hay-huyun vasitəyi-təbliği olan lisani-nəzmlə ən təbii, ən kirizan hissələri təsvir və ifadəyə müvəfəq olmuşdur. “Şahnamə” sahibi Firdovsi Bəhram Gurun vəqieyi--qəhrəmananəsini nə təntənədar lisan ilə nasıl nəql edirsə, Fikrət də, məsələn bir zavallı köylü çöcuğunun ehtisəti-məsumanəsini sadə,

təbii bir lisan ilə silki-nəzmə çəkir. Onun nəzmi məaseyi-vəzn inşaddan xali bir göftar, saf və mükəmməldir (129, N 89).

T.Fikrətin yaradıcılıq dünyasına bələd olan, onun mübariz və döyüşkən şeirlərindən ilham alan M.Hadi bidirir ki, “Fikrət həddi-zatında o qədər məyus və bədbin deyilsə də, dövrünün fəcayeyi, mühitinin dehayi-büləndinə nisbətən əvvəl işi bu şairi məyus etmiş və bədbin mənzumələrini həp cəmiyyətin alamı ilə müləhhəm olaraq qələmə almışdır” (129, N 90). Bu fikirləri irəli sürəndən sonra M.Hadi T.Fikrətin 1900-cu ildə, özünün təbiriycə desək, “istibdadın ən məşum bir dövründə qələmə alınmış” “Sis” əsərini misal gətirir və yazır: “Zülm və təğəlləb əleyhinə tovcih edilən xitabələrin ən ülvisi “Sis” mənzuməsidir. Sənələrcə müddət hürriyyətpərvəranın ləbi-təzim və ehtiramında təkərrür edən, bütün vicdanlara istibdad əleyhinə müdhiş bir kin aşılayan bu əmsalsız şeir ilə Fikrət kəndi-kəndinin şərəfinə heykəl rəxz etmiş oldu” (129, N 90).

“Sis” mənzuməsindən kiçik bir parçanı nümunə gətirən müəllif onu da qeyd etməyi unutmur ki, istibdad illərində yazılsa da, o zamanlar nəşrinə müvəffəq olmayan müəllif bu əsəri yalnız “əlani-hürriyyətdən sonra “Tənin”in birinci nüsxəsində” çap erdirə bilmişdir.

M.Hadi T.Fikrətin “Rübabi-şikəstə” kitabının ikinci çapında gedən şeirlərinə, xüsusilə “Rücu” və “Tarix” əsərlərinə yüksək qiymət verir. Müəllif təəssüflə bildirir ki, T.Fikrətin adları qeyd olunan və qeyd olunmayan onlarca əsəri yazıldığı illərdə nəşr olunsaydı, bunların azadlıq mübarizələrində, istiqlal savaşıda bəşəriyyətə və millətə çox böyük xeyri dəyərdi.

“Tarix” məzuməsini “şəbabi-münəvvərənin qəlbində yaşamaqda, pirayəyi-lisan ehtiramı olmaqda” olan “mənzumeyi-bədiyyə” kimi xarakterizə edən müəllif daha sonra yazır: “Tarix” mənzuməsi qüyudati-hazirədən çılpaq doğmuş bir zadeyi-azadə-xüram, bir məxluqi-nazəndə və sərbəst məramdır” (129, N 90).

M. Hadinin çox doğru və haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “bəzi şayani-ehtiram simalar yalnız mənsub olduqları millətin deyil, bütün insanıyyətin malıdır”. Müəllif T.Fikrəti də mütəfəkk-

kirlər zümrəsinə daxil edərək fikrini belə əsaslandırır: “Çünki məhsulati-fikriyyəsi sırf millətə aid olmayıb kütle-yi-bəşəriyyəyə aiddir. Bu zat millətini, vətəninə nasıl seversə, alam ilə nasıl naləsaz təəssür olursa, fəlakət və səfalət içində yuvarlanan bütün insanları da sevər, ələm və müsibətlərinin tərcümanı-fəlakət-fəşanı olur” (129, N 91).

M.Hadi məsləhət görür ki, T.Fikrətin amal və məramını anlamaq, millətə və bəşəriyyəyə xidmət yollarının nədən ibarət olduğunu öyrənmək üçün “bu günlərdə saheyi-intişara çıxan “Xəluqun dəftəri”ni” oxusunlar. Nümunə üçün o, “Hilali-əhmər cəmiyyəti-nəcibəsi hüzurunda” adlı şeirdən kiçik bir parça verir ki, biz də həmin parçadan bəzi misraları burada verməyi məqsədə uyğun hesab edirik:

**Övladi-bəşər məhv edərək məhv olacaqdır,
Hər ləhzə bu vadiyi-bəla qan dolacaqdır.
Övladi-bəşər işlə şü üxluteyi-əzədad,
İblis, mələk, əql, cünun, şəfqətü bidad.
Həp təfriqə əkdikləri, biçdikləri həp kin,
Keçdikləri yerlərdəki iz bir xətti-xunun.
Qeybət və riyə üzlərinin tabi-niqabı,
Qardaş qanı sairlərinin əski şərabi.
Başlar bütün əfraxteyi-qeydü məbalət,
Yalnız ayaq altına qalanlarda müsəvat...
Qan səpiliyor, qan yağıyor, qan coşuyor, qan,
Bax halına, qafil, şü qızıl kütle-yi-xüsrən.
Heyhat, yazıqlar sənə, ey tənəti-xunxar! (129, N 91)**

Məqalənin sonunda M. Hadi bildirir ki, Azərbaycandan “Rü-babi-şikəstə” və “Xəluqun dəftəri” kitablarını almaq istəyən olarsa, qəzetdə qeyd olunan ünvanə müraciət etsinlər.

“Tənin” mühərrirlərindən Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi” imzası ilə çap olunan bu məqalə ilə, əslində T.Fikrətin Azərbaycanda öyrənilməsi və tədqiqinin tarixi qoyulmuş, Rüstəm Hüseynovun “Tofiq Fikrət” monoqrafiyasında “mürtəcə qüvvələr T.Fik-

rətə müharibə elan etdikdə M.Hadi onu müdafiə edən cəbhənin fəal mübarizlərindən idi” (27, 182) cümləsi verilsə də, nə M.Hadinin bu məqaləsi, nə də T.Fikrətlə bağlı yazdığı digər əsərləin adı çəkil-məmişdir.

Mülahizələrimizi yekunlaşırısaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, istər Bakıda olarkən, istərsə də İstanbulda yaşayarkən M. Hadi mətbuatla davamlı şəkildə əlaqələr qurmuş, onu narahat və məşğul edən məsələlər barəsində düşüncələrini həm yazıçı-sənətkar, həm mütəfəkkir-alim, həm də publisist-tərcüməçi kimi daim oxucuları ilə bölüşmüş, hər zaman ədəbi və ictimai fikrin ön sıralarında addımlamışdır.

III FƏSİL

ƏDƏBİ-PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİNİN SON DÖVRÜ

III.1. TÜRKİYƏDƏN QAYIDAN M.HADİNİN AZƏRBAYCAN DÖVRİ MƏTBUATI İLƏ ƏLAQƏLƏRİ

1 913-çü ilin axırlarında üzüntülü Türkiyə səfərindən Azərbaycana qayıtmağa müvəffəq olan M. Hadi yenidən mətbuatla əlaqələrini bərpa edir, “Tatarski-polk”-un tərkibində müharibəyə gedənə qədər əsrlərini “İqbal”, “Sədayi-həqq” və “Bəsirət” qəzetlərində dərc etdirir.

Bakıya qayıdan M. Hadi Qarabəy Qarabəyli tərəfindən müalicə edildikdən sonra (Ətraflı bax: 33, N 10, s. 10) Seyid Hüseynin redaktoru olduğu “İqbal” qəzetinə çalışmağa başlayır və 1914-cü ilin sonlarına kimi qəzetin səhifələrində həm şeirləri, həm də publisistik əsərləri nəşr olunur.

“İqbal”da çıxmış “Türkiyədəki acı müşahidələrim” adlı məqaləsində (130, N 588) böyük ümidlərlə gətirdiyi Türkiyədə gördüklərindən və başına gələnlərdən acı-acı gileylənən M.Hadi “İqbal”da dərc etdirdiyi məqalələrində daha çox ədəbiyyat və sənət məsələləri ilə bağlı düşüncələrini qələmə alır. “Açıq məktub” adlı məqalə (131, N 703) “İqbal” qəzetinin 698-ci nömrəsində M.Hadini bir qədər tündməcəzlikdə, əsərlərinin daha çox cəmiyyətdə və insanlarıdakı mənfiliklərdən bəhs etməsində suçlayan “M. M.” imzalı bir məktuba cavab kimi yazılmışdır.

M.Hadi onu insanları sevməməkdə günahlandıran müəllifə cavab olaraq yazır: “Əzizim, mən insanları ciddən sevənlərdənəm. Layəzəli və layəmut məsləkimdir. Bir məslək ki, mənimlə bərabər yaşamaq üçün doğulmuşdur. Fəqət uzaqdan sevirəm. Gözlərində məali-istehfəm görürəm. Cavab verəyim: İnsanlara yaxlaşdıqca təbəqeyi-sinema kimi surətlərində bir qarşıqlıq, bir ədəm nümüyan olur. Əvvəlki zövqi-tamaşa qalmayıb. Bunun üçündür ki,

nəcabəti-əxlaqiyyə və fikriyyəyə malik bulunan ən mümtaz simalar - əksəriyyət üzrə mərdümgürz, inzivanişin və güşəgüzin olaraq yaşayırlar, yaşamaq istəyirlər. “Nə insanlara qarışayım, görəyim, nə ürəyim bulansın”, - düsturunu xətti-hərəkət ittixaz edirlər və deyirlər ki:

**Yox cahanda zövqərvər guşeyi-vəhdət kimi,
Mən də qaçsam xoş bəşərdən ülvi xasiyyət kimi.
Sanki duzəxdir təmsil etmişdir övladi-bəşər,
İştə yaxlaşdıqca ondan könlümə odlar düşər (131, N 703).**

M.Hadi daha sonra qeyd edir ki, mənim yazdıqlarım gördük-lərimdir və insana tənqidi münasibətim də insana olan sevgidən doğur. İnsanı sevdiyimdən, onu Xalığın yaratdığı ən uca xilqət hesab etdiyimdən, onda pis əməl görəndə əsəbiləşib həmin pisliliyi təşxis etmək istəyirəm ki, bu mənim vətəndaşlıq və yazıçılıq borcumdur.

M.Hadinin “Seyid Əzim və asarı” adlı məqaləsi (132, N 714) onun, mütəfəkkir sənətkarın ədəbi-nəzəri görüşlərini izləmək baxımından maraqlıdır. Seyid Əzim Şirvanini “yaşayışları da bəxtləri kimi qaranlıq, küskün və əməlləri bir zilli girizən olan ədəbi simalardan, parlaq nasehlərdən biri” adlandıran M.Hadi onun poetik irsinə yüksək qiymət verir. Müəllif qeyd edir ki, Seyid Əzim kimi sənətkarların ədəbi irsi layiqincə nəşr və təbliğ olunmadığından, əksəriyyətin bu böyük söz və fikir adamı barədə məlumatları çox bəsitdir. Düzdür, o, Seyid Hüseynin “İqbal” qəzetində Seyid Əzim haqqında çap olunan məqalələrini təqdir edir və bildirir ki, bunalar lazımı addımlar olsa da, hələ böyük şairi tanıtdırmaq sahəsində kafi deyil. M.Hadinin fikrincə, Seyid Əzimdən yazmaq bərabər, onun əsərlərini də çap etdirmək gərəkdir ki, o böyük xəzinə it-bata düşərək məhv olmasın.

M. Hadi çox gözəl bildirdi ki, Seyid Əzimin klassik ədəbi sədəvrləri ilə yanaşı, həcvləri də var və bu həcvlərin bir çoxu Seyid Əzimi hörmətə mindirməkdənsə, hörmətdən salır. Bunları nəzərə alaraq qeyd edirdi ki, Seyid Əzimin o qəbil əsərlərini dərc etmək

lazımdır ki, onlar böyük şairin adına xələl gətirməsin. Amma Seyid Əzimin oğlu Mircəfərin ağına-bozuna baxmadan onun həcvlərinin nəşrinə icazə verməsi, M. Hadiyə görə, Seyid Əzimin ruhuna hörmətsizlikdən başqa bir şey deyil. Bu xüsusda M. Hadi yazır: “Keçən il Seyid Əzimin nəşr olunan əsərlərinə zavallı şairin məbədi-həyatı olan Mircəfər əfəndinin qəfləti-təğafüli nəticəsi olaraq pədəri-möhtərəminin səhneyi-ədəbiyyata çıxması heç də lazım olmayan həzliyyat və həcviyyatını da, yüz min təəssüflər olsun ki, təb və nəşr etdirməyə böyük bir günahi-ədəbi işləmişdir. Ədəbiyyat və ictimaiyyətə aid olan bu cinayət və ictimaiyyənin məhkəməsi tarixi-biimandır. Müstəntiqlərin müddəii-ümumiləri, reis və əzaları da yenə o biiman və bitərəf müvərrixlərdir. Qəzetələr divan, istintaq və isticvab olmadıqları üçün indilik biz sükuti--ixtiyar edərək bu işlənmiş olan cinayəti-ədəbiyyə günahkarını tarixin divanı-alisində toplanacaq olan adil bitərəf və həqiqətin zühuryaftə olmasından başqa məqsədləri olmayan tarix hakimlərinin əllərinə təslim edirik. Fəqət təcrübəkar atalarımızın bir sözünü də söyləməkdən məni-nəfs edəmiriz: ***Söz var xalq arasında, söz var xülq arasında***” (132, N 714).

Daha sonra müəllif özünü Seyid Əzimin oğluna tutaraq deyir: “Nəzakəti-ədəbiyyə naminə söyləyirik, möhtərəm müəllim Mircəfər cənabları! Bu zikr olunan hikməti-ədəbiyyə və fəlsəfeyi--ictimaiyyədən “qəflət” deyil, bəlkə də təğafül etmiş, ədəbiyyata qarşı incəlik və hörmət göstərməmişdir. Eşitdiyimizə görə, Seyid həzrətlərinin sərbəst İranda dəstgahi-təb bulunmaqda güclük çəkməyən əşar məcmuəsi ilk əvvəl möhtərəm “Tərcüman” qəzeti sahibi İsmayıl bəy əfəndiyə bərayi-təb verilmək istənilmiş, fəqət məzkur məcmuəni təshisiz və təsfiyəsiz təb edilməyəcəyi nəzakətpərvər İsmayı bəy tərəfindən ixtar olunmuşdur. Nə isə... Keçən keçmiş, hala baxalım...” (132, N 714).

M.Hadi onu da bildirməyi vacib sayır ki, Seyid Əzimin hələ çap olunmamış xeyli əsəri var və nədənsə oğlu Mircəfər onları nə özü çap etdirmir, nə də çap üçün başqalarına vermir. Müəllif sual edir: “Mircəfərin bunları guşeyi-nisyanda saxlıqamağında məqsədi nədir və nə ola bilər? Əcəba, Mircəfər cənablarının pək əla bilməsi

lazım gəlir ki, ədiblərin mərukat və morusati-qələmiyyəsi olmalıdır. Nəsil ki, şüəra və üdəbanın özləri də insaniyyət malıdır. Ədiblərin sərvəti-fikriyyə və sərmayeyi-qələmiyyələri xəsis və ləim olan zənginlərin altunları deyil ki, dəmir sandıqlar içində səssiz-sədasız qalsın da onlardan istifadə edilməsin.

Bu gün hər şeydən ziyadə ədəbi-ictimai fikir sərvətlərinin məhsullarına möhtac olan millətimiz günah deyilmidir ki, böylə əsərlərdən nəsibədari-həsti olmasın?" (322, N 714).

Seyid Əzimin irsi ilə bağılı düşüncələrini dilə gətirən müəllif məqalənin sonunda narahatlıqla bildirir ki, təkəcə Seyid Əzimin deyil, başqa şairlərin, o cümlədən Molla ağa Bixudun da çap olunmamış əsərləri aralıqda qalıb və əgər sahib duranı olmasa, it-bata düşüb tarix səhnəsindən silinəcəklər.

Müləhizələrimizi yekunlaşırısaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, istər Bakıda olarkən, istərsə də İstanbulda yaşayarkən M. Hadi mətbuatla davamlı şəkildə əlaqələr qurmuş, onu narahat və məşğul edən məsələlər barəsində düşüncələrini həm yazıçı-sənətkar, həm mütəfəkkir-alim, həm də publisist-tərcüməçi kimi daim oxucuları ilə bölüşmüş, hər zaman ədəbi və ictimai fikrin ön sıralarında addımlamışdır.

III.2. CƏBHƏDƏ YAZDIĞI PUBLİSİTİK ƏSƏRLƏRİ

Məhəmməd Hadinin cəbhə həyatının ilk günləri 1914-cü ilin sonu, 1915-ci ilin əvvəllərinə təsadüf edir. Məlumdur ki, yerli burjuaziya çarizmə sədaqətini sübut etməkdən ötrü milli diviziyalar təşkil edir, ordunu iqtisadi cəhətdən təmin etmək üçün dəridən- qabıqdan çıxırdı. Bəs necə olmuşdur ki, xəstəlikdən təzəcə qurtulan, "İqbal" qəzetinin redaksiyasında işə başlayan M. Hadi ön cəbhəyə, döyüşən ordu sıralarına getmişdir?

Seyid Hüseynin bir məqaləsində oxuyuruq: "Hərbi- ümumiyyə mütabiq Məhəmməd Hadi Zaqafqaziyada təşkil olunan

“Tatarski rolk”a Bakı doktorlarının tövsiyəsi üzərinə xəstə və yararlılara baxıcı sifəti ilə daxil olub Avstriya cəbhəsinə getdi” (30, 29). Bu gedişlə o tam üç il, müharibənin son günlərində Karpatlarda, Avropanın mədəni mərkəzlərindən Lemberqdə (indiki Lvovda), Stanislavoda, Polşanın şəhər və kəndlərində olur (144, XXXVIII).

Cəbhəyə gedişini “səhayət” adlandıran şair müharibənin od- alovları içərisində də qələmindən ayrılmamış, yazdığı əsərlərin bir qismini Bakıya, dostlarına göndərərək çapına çalışmış, bir qismini isə ordudan qayıdandan sonra sahmana salaraq müxtəlif mətbuat orqanlarında, habelə xüsusi vərəqələr şəklində çap etdirərək yayılmasına səy göstərmişdir.

M.Hadinin müharibə dövrü yaradıcılığının gözəl nümunələrindən biri 1 mart 1915-ci ildə Ukraynanın Stanislav şəhərindən dostu, “Yeni füyuzat” jurnalının redaktoru olmuş Əlipaşa Hüseynzadəyə yazdığı “Məhəbbəti-səmimi, Əlipaşa qardaşım, tərkmədin mənə” ədəbi məktubudur (üzünü köçürdüyümüz məktub şəxsi arxivimizdə var – İ. Q.). Məktubda M.Hadi qeyd edir ki, vaxtilə mənə dost deyənlər yaman günlərimdə “əhvalıma xəndan olub” mənə tərkmədikləri zaman, “əhvali-həzinəmi görüb” məndən qaçmadın. “Qaçmaq belə dursun”, mənə qarşı yüyürdün və “Oldun mənə müşfiq, mənə munus, mənə həmdəm”.

Əlipaşa Hüseynzadənin dar günündə ona pərəsdar çıxmasından qədrdanlıqla danışan müəllif məktubun şeirlə yazılmış hissəsini aşağıdakı misralarla tamamlayır ki, tərcümeyi-halı ilə bağlı olduğundan həmin hissəni olduğu kimi verməyi gərəkli hesab edirik:

**Avarə idim, yalnız idim, kölgəsiz idim,
Yurdumda yaşarkən, a Paşam, ölkəsiz idim.
Həqq anladığımlar hamısı çıxdı həyula,
Gec anladım əhbabı, fəqət anladım əla,
Gördüm də pək əla!
Dost anladığımlar bütün olmuşdu girizan,
Olmaqda idim atəşi-əhzan ilə suzan.
Ol gündə mənə yari-vəfadar sən oldun,**

**Həmsöhbətü həmbəzmü həməfkar sən oldun!
Sən atmadın iştə o zamanlar məni, tutdun,
Guya ki, yetim bir cocuq idim də ovutdun.
Dəsti-əcəl ilə dəhənim olmasa xamuş,
Dostum, yaşadığca səni etməm ki fəramuş!**

Məktuba nəslrlə yazılmış sonluq isə, demək olar ki, Qarə bəy Qarabəyliyə həsr olunub. Həmin hissədən bəzi sətirləri veririk: “Əzizim Əlipaşa, şimdihəyatı hazırəmi bilmək istərsən, deyilmə? Nəcib bir ruhun, əsl xislətin timsali-mühəbbi, ülüvvi-cənablığın zihəyat bir heykəli, insanıyyətin mədəri-möhtərəmi, vücudə sığmayacaq dərəcə böyük bir vicdanə malik olan həkimi-fazil Qarə bəy əfəndinin sayeyi-himayəsində bütün mənasilə məsud və bəxtiyar yaşayıram. Zətən təbibi-arifin hər gündə çöhreyi-əsilanəsini görmək, mənəcə, hər bir səadətə məfövqündədir. Mən nə qədər xoşbəxt imişəm ki, təbiətin pakəndaz yaradə bildiyi böylə bir nadireyi-fitrətə hüsni-təvəccöhünə ləyaqətəmə olmadıği halda məhzər oldum, ləyaqət kəsb etdim. Əlipaşa, dünyadə ən böyük ideali- əməllərimdən biri də doktorun pək çox sənələr kəməli-himmət, afiyət və səadət içində yaşamağidir. Çünki etiqađımcə Qarə bəy kimi əziz vücudlar yalnız Asiyadə deyil, mədəniyyət kəsb eyləmiş əqvamü miləl arasında də pək az olsa gərəkdir. Bu fikrim şairanə fantaziya, xəyal zənn olunmasın, eynihəqiqətdir. Doktor mənim pərəstideyi-ruhum, pərəstideyi-vicdanım olmuşdur.

Yaşasın pərəstideyi-vicdanım Qarə bəy əfəndi!”

Yuxarıdakı cümlələr sübut edir ki, M.Hadinin cəbhəyə gedərək döyüşən bölmələrə deyil, sanitar hissəsinə düşməsinin səbəbi Qarə bəy Qarabəyli olmuşdur.

M.Hadi cəbhədə olarkən “Açıq söz” qəzeti ilə də əlaqə saxlamış, qəzetin səhifələrində bir neçə müxbir məktubunu və “Dilək ölməz” adlı şeirini dərc etdirmişdir. “Xüsusi müxbirimizdən” qeydi ilə verilmiş “İrəvan quberniyasında müsəlman qaçqınları” adlı xəbərdə oxuyuruq: “Van, Alışkərd və Malazkirdəndə gələn müsəlman qaçqınlarına yardım və etməkdən ötrü Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsi nümayəndəsi Teymur bəy Hüseynov cənab-

ları ilə İrəvan cəmiyyəti-xeyriyyəsi tərəfindən təyin olunmuş heyət Baxşəli ağa Şahtaxtinski, Əkbər bəy Qədimbəyov və Teymur bəy Bayrambəyov cənablarından ibarətdir. Şahtaxtinski cənablarının sədarətində həmin noyabr ayının birində məhəli-məmurriyyətlərinə Surenli qəzasına azim oldular” (136, N 34). Müəllif daha sonra qeyd edir ki, “axırıncı məlumatlara görə Surenli uyezdində müsəlman köylərində pənahəndə olan zavallı qaçqınların halı ürəkyaandırıcı və pək fənadır” (136, N 34). Xəbərin sonunda müəllif belə bir arzusunu dilə gətirir ki, Bakı və İrəvan xeyriyyə cəmiyyətləri ilə yanaşı, digər millətsevərlər də qaçqınların halına acımalı, onları düşükləri fəlakətdən qurtarmaq üçün vətəndaşlıq və dindəşlıq vəzifələrini yerinə yetirməlidirlər.

Bu müxbir məktubunda diqqəti cəlb edən başlıca cəhət M.Hadinin “Açıq söz”

qəzetinin xüsusi müxbiri sifəti ilə çalışmasıdır. Doğrudur, müharibəni Ukrayna və Polşa torpaqlarında keçirən M.Hadinin İrəvan quberniyasından Bakıya, “Açıq söz” qəzetinə məktublar yazması bir qədər inandırıcı görünür. Amma fakt faktlığında ki, qəzetdə “M.Hadi” imzası ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz məqalə-xəbər dərc olunmuşdur. Bu da ola bilər ki, M.Hadi türk, yaxud rus mətbuatında Van, Alışkərd və Malazkirdəndən İrəvana pənah aparan müsəlman qaçqınları barədə məlumatlara rast gəlmiş, bu məlumatlar əsasında yazdığı xəbəri Bakıya göndərmişdir.

1917-ci ildə M. HaPruskurov şəhərindən Bakıya – “Sovqat” qəzeti redaksiyasına bir neçə şeir və məqalə göndərmiş və qəzet böyük məmnunluyla həmin əsərləri çap etmişdi.

M.Hadinin “Sovqat”da dərc olunan əsərlərindən “Hürriyyət şənliyi və ülvi mənzərələr” adlı məqalədir (137, N 210).

Başqa Azərbaycan romantikləri kimi, bəşər taleyi və azadlıq problemini yalnız Azərbaycanla məhdudlaşdırmayan M.Hadidə ictimai inqilablara rəğbət və maraq müharibə illərində daha da güclənmişdi. Bu əsərdən öyrənirik ki, ictimai inqilablara böyük tərəqqipərvər qüvvə kimi baxan şair 1917-ci il fevral inqilabı münasibəti ilə hərbi hissədə keçirilmiş mitinqdə vəcdə gəlib mübaliğəli şəkildə demişdir: “Mərhaba, ey hürriyyətli

Rusiya! Mərhəba, ey cumhuriyyəti - am! Salam əleyk, ey hüriyyətli Rusiya! Salam əleyk ey hürri Rusiyanın azad oğulları! Bu mübarək sənə özü ilə bərabər qaranlıq Rusiyaya bir işıq gətirdi. Bu işıq hürriyyət işığıdır". O, nitqini aşağıdakı şeirlə bitirmişdi:

Hərərətinlə yaşa, ey həyati- hüriyyət!
Səninlə kəsb edəcəkdir bu millət ülviyyət.
Səninlə canlanacaqdır qəlubi- millətimiz,
Səninlə yox olacaq dilləri tutan zülmət.
Sənin füyuzin ilə ruhumuz çiçəklənəcək,
Səninlə parlayacaqdır şükufeyi- fikrət.
Qaranlığın işığı, canların hərərətisən,
Sözün xülasəsi: millətlərin səadətisən! (137, N 210).

Məlumdur ki, M.Hadinin böyük coşğunluqla "millətlərin səadəti" adlandırdığı fevral inqilabından sonra Rusiyada ikihakimiyyətlik yarandı və hakimiyyət başına keçmiş liberal burjuaziya yenə də müharibəni davam etdirdi.

M.Hadi müharibəyə gedəndən sonra da "Bəsirət" qəzeti ilə əlaqələrini üzməmiş, cəbhədə qələmə aldığı əsərlərin bəzilərini Bakıya – Hacı İbrahim Qasımova göndərmiş, o da öz növbəsində bu yazıları qəzetin səhifələrində dərc etdirmişdir ki, bunlar da sənətkarın məqalə və xatirələrindən ibarətdir. Qəzetin 1915-ci il may ayının 2-də çıxan 43-cü nömrəsində dərc olunan "Sərgüzəşti-səyahətimdən bir yarpaq" əsəri (133, N 43) adından göründüyü kimi bir memuar, xatirə nümunəsidir. Yazının ilk: "Qardaşım Hacı İbrahim! Sənə ilk məktubumu Stanislav şəhərindən göndərmişdim. Bu, ikinci namədir ki, göndərirəm",- cümlələrindən anlaşılır ki, bu yazı M.Hadinin H.İ.Qasımova göndərdiyi ikinci yazıdır.

Birinci məktubdan fərqli olaraq M.Hadi bu yazını onun öz sözləri ilə desək: "Sevgili "Bəsirət" qəzetəsində dərc edilmək məqsədi ilə göndərmiş" və qəzet də onun arzusunu nəzərə alaraq əsəri dərc etmişdir.

M.Hadinin qeydlərindən anlaşılır ki, “Stanislavdan ayrılaraq Çertkov bələdəsinə varid olduqları gecə” o, Həsən adlı yoldaşının vasitəsi ilə Rapaport adlı bir yəhudi və onun ailəsi ilə tanış olmuşdur və bu məktubu da oradan, onun evindən yazır. M.Hadinin tərcümeyi-halı ilə cıx şəkildə bağlı olduğundan haqqında söhbət gedən yazının bir neçə cümləsini burada olduğu kimi verməyi məqsədə uyğun hesab edirik: “Stanislavdan çıxdığımız günün üçüncü günü idi. Haman gün qırx beş kilometrədən ziyadə yol gəlmişdik. Martin doqquzuncu gününün axşamı idi. Günəşin qürubundan saat yarım keçmişdi. Göy pək saf, ulduzlar pırıl-pırıl parlayırdı. Qəmər bir tərzi-dilfiribdə tülü etmişdi. Böylə bir zamanda Çertkov bələdəsinə daxil olmuşduq” (133, N 43).

Yazının sonrakı hissələrindən öyrənirik ki, düşükləri yer çox namünasib olduğundan M.Hadi, Həsən və onların dəstəsində tərcüməçi vəzifəsini daşıyan Əbdülsəlam adlı yoldaşları ilə gecələmək üçün münasib bir yer axtarmaqdan ötrü şəhərə çıxmış və təsadüfən bu ailə ilə tanış olmuşlar.

Tanışlıq səhnəsini M.Hadi aşağıdakı kimi təsvir edir: “Bir kaşaneyi-qiymətdarın qarşısından keçərkən qapı ağzında durmuş olan siyah saqqallı gənc bir adam və şişman bir qadın gördük. Bələdənin nabelədi olduğumuz üçün mehmanxananın nərədə olduğunu şəxsi-məzkurədən sorduq. Müşarileyh də hansı millətə mənsub olduğumuzu sordu. Məlumat verdik. Milliyyətimizi öyrəndikdən sonra gərək erkək, gərək qadın qayət şən və mehriban bir çöhrə göstərərək dedilər ki, “Tənəzzül buyurulursa, xanə sizindir. Buyurunuz. Sözü müzünü qəbul edəcək olursunuz bizi son dərəcə məhzuz mə minnətdar etmiş olursunuz! Buyurunuz, müsyolar, buyurunuz!” (133, N 43).

Ev sahiblərinin sözünü qəbul edib onların qonağı olan M.Hadi və yoldaşları onlardan mehribanlıq və qonaqpərvərlik görür. Amma M.Hadini mütəssir edən təkə bu ailənin qonaqpərvərliyi və insaniyyəti deyil. Müəllifin təsvirində bu ailə əsl ziyalı ailəsi, evləri isə bir elm xəzinəsidir. Elə bir ailə və xəzinə ki, M.Hadi həmişə onun arzusunda olmuşdur.

Söhbət əsnasında M.Hadinin qələm əhli, şair və kitab həvəslisi olduğunu öyrənən ailə üzvlərinin ona rəğbəti daha da artır və bundan sonra ev sahibləri qonaqlarını kitabxanaya dəvət edirlər. Kitabxana nə kitabxana: “Adətən bir kitab mağazası... Bilamü-baliğə deyə bilərəm ki, bu darül-kütubda otuz min manatlıq katab və asari-müfidə mövcud bulunurdu. Bu cümlədən olmaq üzrə Talmut, Tövrət, Musanın böyük-böyük mücəlləd cilidlənmiş müxtəlif təsvirləri də vardı. Bundan başqa hökmiyyat, ədəbiyyat, ictimaiyyat, iqtisadiyyat, ehsasiyyat, təvrix və siyasiyyatdan bahis asari-müjəlləd və müxəlləd bu kütubxanada yaşayıb durarlardı” (133, N 43).

Kitablar öz yerində. Ailə üzvlərinin hamısı oxumuş, ziyalı, “təbiiyə görmüş mədəni insanlardır. Hər biri üç-dörd lisanə vəqif və vəqifə. Hələ on beşinci bahari-həyati-şəbabında yaşayan və olduqca gözəl bir duşizə almanca, fransızca, rusca, polyakca və yəhudicə təkəllüm edirdi. Bu dilbər düxtər gecələri müsahibət və ədəbiyyat məclisimizin bir üzvü, üzvi-lətifi-qiymətdarı idi” (337, N 43).

Ailənin bu cür formalaşması isə, heç şübhəsiz ki, ailə başçısından asılıdır və M.Hadi onu aşağıdakı cümlələrlə təqdim edir: “Ailənin böyük pədəri İzrail (İsrail) ciddən ayaqlı və canlı bir kütubxana. Ülumun bir çox şəbələrindən olduqca haizməlumat bir ixtiyari-bəxtiyar... Bu ixtiyar yəhudinin məlumatı-məktəbəsinə heyran olmamaq əldən gəlməzdi. Qoca İzrail məlumatı ilə bərabər fəşahətdar bir diplomat, bir mühərrir, bir əllameyi-bila əmmamə” (133, N 43).

Göründüyü kimi, bu xatirə-məqaləsində də M.Hadi yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalaraq elm, maarif və mədəniyyətin insanların həyatında oynadığı rolu qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmışdır və çox sevdiyi, əsərlərində bir neçə dəfə müxtəlif formalarda istifadə etdiyi Həzrət Əlinin “Valideynlərini itirənlər yetim deyil, yetim o adamdır ki, mərifət və ədəbi olmaya” mənasını verən aşağıdakı kəlamını bir daha işlətmək zərurəti qarşısında qalmışdır:

**Leys əl-yetim yetima mən mat vələdəh,
Bəl əl-yetim ələləm vəl adəb (133, N 43).**

M.Hadinin “Karpət xatiratımdan: Gözəl Mariya düşünürdü” adlı digər bir xatirə - hekayəsi qəzetin 30 may 1915-ci il 47-ci nömrəsində dərc olunmuşdur (134, N 47). Bu əsərində müəllif Helvetski qəsəbəsində üç-dördq gecə qonağı olduğu bir ailədə onu mütəssir edən bir məsələni qələmə almış, sevgi və qadın azadlığı problemi ilə bağlı düşüncələrini oxucuların nəzərinə çatdırmışdır.

Əhvalatın bir ailə çərçivəsində baş verdiyi, məsələnin ümumbəşəri mahiyyət daşıdığı hekayənin qəhrəmanı Mariya adlı “təxminən on səkkiz cavanlıq baharında bulunan dolğun bədənli, ala gözlü, cazib və təfəkkür baxışlı, uzun və sarı saçlı” gənc bir qızıdır. Alnını, yanaqlarını, bir cüt ala və cazibəli gözlərini “daima və daima zilali-mələl öpüb duran”, ürəyi gözlərindən oxunan “bu sevimli gözəl düşünür, düşünür, müttəsil düşünüyordu”.

Bir işlə məşğul olduğu, yaxud məşğuliyyəti olmadığı zamanlarda daima düşüncələrə dalan bu qızın dərdi nədir? Uzun saatlar bu sualın cavabını axtaran müəllif qonşuluqda yaşayan, qızın bibisi olan orta yaşlı bir qadından bunun səbəbini öyrənməyə müvəffəq olur. Qadın bildirir ki, dörd ay bundan əvvəl bu qızı özü kimi “yaraşlıq bir gəncə namizəd etmişdilər”. Bu gün-sabah toyları olacaqdı və bu gənclər bəxtiyarlığın nə olacaqlarını anlayacaqdılar. Əfsus ki, müharibə başlandı və qızın nişanlısı olan gənc də “silah altında çağırılaraq müharibə meydanına göndərildi. Şimdiyəcən gənc bəy hər b atəşi, qız da firqət və həsrət odu içində yaşıyorlar. İştə duşizeyi-hicranzadənin səbəbi-həzini şu söyləmiş olduğum keyfiyyətdir” (134, 47).

Qadın sonra o şeyi bildirir ki, M.Hadi həmişə onun arzusunda olaraq onu təbliğ etmişdir. Qız oğlanı, oğlan da qızı görüb bir-birlərini tanıyandan və hər ikisi bu izdivaca razı olduğunu bildirdəndən sonra onların nişan mərasimi keçirilmiş və toylarına hazırlıq başlanmış, təəsüf ki, qəfil müharibə onların arzularını alt-üst etmişdir.

Qadın azadlığı və azad sevginin təbliğinə şeir, poema, hekayə və məqalələrində geniş yer ayıran M.Hadi qadının dili ilə aşağıdakı sözləri, əslində azərbaycanlı ata-anlara, gənclərə ünvanlayır: “İntixab ediləcək damadı pədən və madər deyil, onunla dirilik yoldaşı və baş yoldaşı olacaq olan qız özü görməli, təbiət və xasiyyətini bilməli, ruh və qəlbinə tamamilə nüfuz etməli, məhəbbətin bütün mənası ilə sevməli, ondan sonra intixabkərdəsinə dəsti-izdivac və imtizacını uzatmalıdır” (134, N 47).

M.Hadi ailə qurmaq, evlənmək barədə idealını qadının dili ilə bu şəkildə elan edir: “ Qadın satlıq heyvan deyil ki, onu erkək tərəfindən gürban (görücü – elçi), nə bilim nəçi intixab etmiş olsun. İnsanın görücü, intixab edicisi də könlüdür. Böylə də olmalıdır. İştə həqiqi və təbii ailə səadəti bu həqiqətin içində mündəricdir” (134, N 47).

Mariyanın əhvalının təsviri olan bu əsərlə, göründüyü kimi, M.Hadi ürəyində bəslənən, həmişə onulla yol yoldaşı olan məsələyə münasibət bildirmiş, hekayəni “Bəsirət” qəzetində dərc etdirməklə azərbaycanlı valideynlərə “inkişaf etmiş ölkələrdən ibrət götürün, övladlarınızın sevib-sevilmək kimi ən ali hüququnu onların əlindən almayın, ürəklərinə zor etməyin, qızlarınızı öz əllərinizlə qırx arşın quyunun dibinə atmayın” sifarişini göndərmişdir.

Yuxarda qısaca şəkildə qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, müharibə meydanında olarkən yazdığı əsərlərində M. Hadi dünyanı bürümüş dəhşətlərdən nə qədər narahat və həyəcanlı olsa da, ruhdan düşmür, adətən insanı işıqlı, yüksək amallar uğrunda mübarizəyə səsləyir.

III.3. MÜHARİBƏDƏN SONRAKI ELMİ-PUBLİSİTİK FƏALİYYƏTİ

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin tarixi zərurət ucbatından bir müddət Gəncədə fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar olaraq Cümhuriyyətin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzeti də Gəncədə nəşr olunmağa bəşləmiş, paytaxt Bakıya köçürüləndən sonra isə fəaliyyətini Bakıda davam etdirmişdir. Ceyhun bəy

Hacıbəyli və Şəfi bəy Rüstəmbəylinin müştərək redaktorluğu ilə çıxan qəzetin ilk nömrəsi (Ş. Rüstəmbəyli həm də qəzetin rus variantının redaktoru idi) 1918-ci ilin sentyabr ayının 15-də içiq üzü görmüş və qəzet dörd nömrəsi Gəncədə, qalan nömrələri Bakıda çıxmaqla 1920-ci ilin 27 aprelinə, XI ordunun Bakını işğal edib demokratik hakimiyyəti qəsb etməsinə qədər davamlı şəkildə nəşr olunmuşdur. C. Hacıbəylinin Ə. Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin tərkibində 1919-cu ilin yanvarında Paris sülh konfransında iştirakı ilə bağlı olaraq sonrakı dövrdə qəzet Üzeyir bəy Hacıbəylinin, bir neçə nömrəsi isə Xəlil İbrahimin redaktorluğu ilə çıxmışdır.

Azərbaycanın Rusiya imperiyasının yüz ildən artıq davam edən dırnaqarası himayədarlığından qurtularaq öz müstəqilliyini elan etməsini sevinc və böyük ümidlərlə qarşılayan M. Hadi “Həyat”, “Füyuzat”, “Tazə həyat”, “Tərəqqi”, “Səda” və s. mətbuat orqanlarında olduğu kimi, “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində həm odlu-alovlu şeirləri, həm də kəsərli publisistik yazıları ilə çəxiş etmiş, duyğu və düşüncələrini mütəfəkkiranə tərzdə oxucuları ilə bölüşmüşdür. İdealına, yəni millətə xidmət amalına yaradıcılığının əvvəlindən sonuna qədər sadıq qalan M. Hadinin bu qəzetdə çıxan ilk əsəri birinci nömrədə çap olunan “Türkün nəğməsi” şeiri, son əsəri isə 2 may 1919-cu ildə, 170-ci nömrədə dərc olunan “Kor soqur” şeiridir.

M.Hadinin “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş ilk məqaləsi “İki simayi-siyasinin müharibə haqqındakı mütaliələri münasibət ilə” əsəridir (138, N 17). Qeyd edək ki, M. Hadi tək-cə hər b meydanlarında deyil, öz vətəninə olduğu vaxtda da müharibənin qorxunc səhnələri onu bir an belə tərk etməmişdi. Müharibə mövzusu üsyankar və mütəfəkkir şairin ənənəvi mövzularından biri olmuş, bu mövzuda yazdığı əsərlərinin əsas ideya istiqamətini isə kəskin ifşaçılıq pafosu təşkil etmişdir.

Yalnız müharibə qurtarandan, daha doğrusu, Rusiya müharibədən çıxdıqdan sonra Bakıya qayıdan şair cahan müharibəsinin hələ də davam etdiyini görəndə bir qədər də sarsılır. “İki simayi- siyasinin müharibə haqqındakı mütaliələri

münasibətilə” məqaləsində şair vəziyyəti əyaniləşdirmək üçün müharibəni teatr səhnəsi ilə müqayisə edir və yazır: “Son pərdeyi- hər b qarşısında tamaşaçılar intizar, aktyorlar isə laqeyiddirlər. Pərdə açılır. Yenə işıqlar parladı, söndü... Pərdə qalxmayır. Müntəziri - tamaşa olanlardakı xələcan və həyəcanları təsəvvür et! Aktyorlar yenə də məsnədnışin olanlar kimi məğrur və laqeyd... Pərdə açılmayır. Nə vaxt açılacaq?! Burası da məchul... Hal böylə davam edərək gediyor. İstiqbaldan da səs yox... Orası da bir cahani- mübhəm, bir aləmi- əbkəm... ati bir xamuşeyi- mütləq. Öyl isə halı gözdən keçirəlim!” (138, N 17).

“Halı”- indini nəzərdən keçirən şair ürəyi yana- yana müharibənin qurtarmaq əvəzinə daha da qızışdığını belə təsvir edir: “Həyatımızın üfüqlərində təraküm etmiş olan buludların, o qaranlıq və kəşif səhabələrin yavaş-yavaş dağılmaları şöylə dursun, sanki gündən-günə, dəqiqədən-dəqiqəyə bir qat daha peydayi-zülam və təstidi-təkasüf etməklə gələcək həyatımıza bir sətri-zülmət və mübhəmiyyət yürüyorlar, hürüyorlar. Divəndam və cəhənnəmmü-mayan topların ağızlarından çıxan rədlər, bərqlər, ölüm yaradan atəşlər, cəhənnəmlər hala da afaqi-müqəddərati-miləldə müəndənə bir surətdə peydayi-təkasüf edən şu buludların dağılmadıqlarını yenə də cəhənnəmi bir bəlağət və təlaqətlə elan edib duruyorlar” (138, N 17).

Əlli bir aydan artıq davam etməkdə olan müharibənin nə vaxt qurtaracağı hələ də şübhəlidir və müharibədə kimin qalib gələcəyi də məlum deyil. M. Hadi İngiltərənin dənizdə qər q olmuş hər b naziri Kuçnirin və almanların sərkərdəsi feldmarşal Qindenbruqun müharibə başlanmazdan öncə jurnalistlərin: “Müharibədə kim qalib gələcək?”,- sualına verdikləri cavabı oxucuların nəzərinə çatdırmaqla belə bir fikrə haqq qazandırır ki: “Mətanəti-qəlbiiyyəyə malik olmayan, ürvə və əsabi zəif olan bir millətin bu hərbi-hayilədə məğlub olacağı bütün-bütünə şübhədən varəstə bir həqiqətdir” (138, N 17). Oxucuların nəzərinə “Türklərin ədibi-əzəmi Namiq Kamal bəyin “Gözəlliklə çirkinlik qarşı-qarşıya duracaq olurlarsa, gözəllik zəfəryab olur. Təbiət ilahi xətvələrlə daima irəliyə doğru gediyor, daima gözəlliyə meyl ediyor” söz-

lərini çatdıran müəllif davam etməkdə olan müharibənin bəşəriyyətə fəlakətdən savayı bir şey gətirmədiyini bildirməklə yanaşı, onu da qeyd etməyi unutmur ki, imperialist dövlətlərin bir-birinin canına düşər olduğu, Rusiyanın öz hayında olduğu indiki məqamdan azərbaycanlılar bacarıqla istifadə etmələi, müstəmləkə boyunduruğundan birdəfəlik xilas olmalıdırlar.

M. Hadinin “Zərbəyi-inqilab” adlı məqaləsi (139, N 19) oxucuları ayılmaq, zamanənin gedişinə diqqətlə baxıb həyat həqiqətlərindən ibrət götürmək niyyətini həməsrlərinə aşılmaq istəyi ilə qələmə alınmışdır. “Min nəsihətdən bir müsibət daha xeyirlidir” kəlamını tezis kimi irəli sürən müəllif xatırladır ki, nəsihətlə haqqını qanmayana həqiqəti qandırmaq müşkül məsələdir. “Odlə oynama!” - dedikə daha da şirniklənen, əli odda yanmayınca qorxu-ürkü bilməyən körpə kimi yetkin insan da görməyincə, başına gəlməyincə nəsihəti qulaq ardına vurur və vuracaqdır. Bizlərə isə böyüklərimizin nəsihətləri daha az kar edir, yaxud da heç kar etmir”, - fikrini ümumiləşdirən müəllifin aşağıdakı qənaəti doğurdan da düşündürücüdür və bu günümüzlə yaxından səsləşir: “İştə Qafqaziyanın, bu feyzli və bərəkətli yurdumuzun sineyi-harr və nəvazişkarında bəslənən, pərvərişyabi-həyat olan biz türklər də hükəma, şüərə və üdəbamızın qələmi--nəshpərvəranələrindən təşrih edən kövsəri-hikməti irfana həvəs və təmayül göstərmədik. Ancaq ki, onların pədəranə öyüdlərini dinləmək qabiliyyətindən məhrum olduğumuzu göstərdik. O rəhbərani-irfanın füsünkar səhhar və səxi qələmlərindən süzülən rəşahət “Həyat” və “Füyuzat”ı əfkarımıza nuş etdirmək istedadından bütün-bütünə məhrum olduğumuzu isbat etdik. Hikmətli qələmlərdən uçan o parlaq nəğmələr pək sönük olan əfkar və idrakımıza intibahbəxşi-“İrşad” olmadı, olmadı” (139, N 19).

“..Ülvi nəğmələr, ilahi təranələr, məlakut səslərlə xabnişini-qəflətdən ayılmayanları” “əlli bir aydan bəri davam edən bəynəlmiləl müharibədən və onuntəbii nəticələri bulunan inqilab zərbələri, ixtilal atəşləri”indən ibrət götürməyə çağırən ədib qövmünə müraciətlə yazır: “Gözlərini açsınlar da şu yaşadıqları topırağa, bilxassə, yaşadıqları müddətdəcə beşikləri, öldükləri

zamanda məzarları olacaq bu fəyyaz, məhsulidar Qafqazıyanı, bu rəngin və zəngin olan ərəziyi-zisərvəti düşməndən xilas edərək mədəniyyət və ümranına çalışsınlar. Bilməyənlər var isə bilsinlər, öyrənsinlər ki, Qafqaziya pək çox sərvətdar bir vətəni-müqəddəsdır. Fəqət heyhat ki, kiseyi-idrakımız boş, əfkarımız yoxsuldur. Pək çox sərvəti-təbiyyəyə, məadini-bakirəyə malik olan Qafqazıyadan behəqq istifadə edə bilmək üçün kiseyi-idrakımızı mərifət sərvəti ilə, fənn sərmayəsi ilə doldurmalıyıq.

Nəsihət kövsərləri bizi ayıltmadısa, barı içində qovrulduğumuz müsibət atəşləri, inqilab zərbələri bizi bidar və hüşyar etsin (139, N 19).

“Abbas Səhhətin üfuli-əbədisi” məqaləsi (140, N 43) A. Səhhətin Gəncə şəhərində ölümü münasibəti ilə qələmə alınmışdır. “Böyük vətəndaşlıq və qədərbilənlik hissi ilə yazılmış”(174, 26) bu məqalədə dostu və həmkarının ölümündən dolayı dərin sarsıntı keçirən M.Hadini ən çox düşündürən isə, heç şübhəsiz, A.Səhhətin əsərlərinin taleyi məsələsidir ki, müəllif bu düşüncələrini aşağıdakı cümlələrlə oxucuların diqqətinə çatdırır: “Səhhət öldü. Fəqət əsl düşünüləcək şurasıdır ki, şairi-mütəffəyatın qeyri-mətbu olan mətrukati-qələmiyyəsi nasıl oldu? Yoxsa Şirvan faciəyi-əzimesində yanıb-yaxılan sərvətlər kimi Səhhətin də asari-qələmiyyəsi, sərvəti-fikriyyəsi ehraq olub getdimi? Məncə, şayani-əndişə burasıdır. Dünyamız hali-asayişə ovdət etdikdən sonra, ehtimal ki, bu həqiqət anlaşıla biləcəkdir” (140, N 43).

“Yaşamağa layiq olanlar yaşaya biləcəkdir. İştə qanuni-təbiət boylədir. Öylə isə yaşamağa layiq kəsb etmək istəyən bizlər bu haldan təzyidi-ümid etməliyiz, edə bilməliyiz. Vlatisova hökuməti-həyatıyyə və ictimaiyyəsiindən qafil olmayalım. Yəs ruhun ölümü, ümid isə ruhun həyatıdır . Siyasəti-milliyə nə simada görülürsə görünsün, ancaq millətimizdəki çöhreyi-ümid yəsdar olmamalıdır” fikirlərinin özündə yer aldığı “Ümid ilə yaşayın!” məqaləsi (141, N 49) də davam etməkdə olan müharibənin təsiri ilə yazılmış və burada insanlar həyatdan əllərini üzməməyə çağırılmışdır.

M. Hadinin “Azərbaycan” qəzeti ilə əlaqələri yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkildə 1919-cu ilin may ayına, şairin Bakını tərk etməsinə qədər davam etmiş, ədib qəzətdən bir tribuna kimi istifadə edərək duyğu və düşüncələrini oxucularla bölüşmüş, qəzet də səxavətlə səhifələrində onun yazılarına yer ayırmışdı.

Şərhini verdiyimiz məqamlardan göründüyü kimi, 1914-1919-cu illərdə yazıb mətbuat orqanlarında dərc etdirdiyi əsərlərində mütəfəkkir sənətkarı düşündürən, məşğul edən məsələlər yenə də insan və onun cəmiyyətdəki mövqeyi, ziddiyyətlər üzərində qurulan və ədələtsiz qanunlarla idarə olunan dünyadakı qarışıqlığın səbəblərinin axtarılması problemləri olmuşdur. Onun da şahidi olduq ki, müharibə illərində belə M.Hadi öz ənənəvi bəşəri mövzularından uzaqlaşmamış, müharibə M.Hadinin ilham bağçasında acı bir külək kimi əsmiş olsa da onun lirik qəhrəmanı seyirçi qəhrəmana çevrilməmiş, səsi daha aydın, daha cəsarətlə eşidilməyə başlamışdır. Müharibə meydanında olarkən yazdığı əsərlərində M.Hadi dünyanı bürümüş dəhşətlərdən nə qədər narahat və həyəcanlı olsa da, ruhdan düşməmiş, insanı işıqlı, yüksək amallar uğrunda mübarizəyə səsləmişdir. M.Hadidə ictimai inqilablara rəğbət və maraq müharibə illərində daha da güclənmiş, o belə bir qənaətə gəlmişdir ki, dünyanı qan içində boğmaq mümkün deyil. Fəlakətlərə düçar olan aləm yenə abad olacaq, xarabalıqların yerində imarətlər ucalacaq, təbiət əvvəlki gözəlliyi ilə cəlvələnəcəkdir.

M.Hadi yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalaraq yaradıcılığının son illərinin məhsulu olan əsərlərində də elm, maarif və mədəniyyətin insanların həyatında oynadığı rolu qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmışdır.

M.Hadi Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsini sevinc və böyük ümidlərlə qarşılımış, “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində həm odlulu-şeyirləri, həm də kəsərlə publisistik yazıları ilə çəxış etməklə müstəqilliyə sənətkar töhvəsini əsirgəməmişdir.

IV FƏSİL

M.HADİNİN POETİK TƏRCÜMƏLƏRİ

IV.1. İLK POETİK TƏRCÜMƏLƏRİ

Fimi-publisistik məqalələr və orijinal şeirlərindən başqa “Həyat” qəzetində M.Hadinin bir sıra tərcümələri də nəşr olunmuşdur. Nizami Gəncəvi, Sənayi Qəznəvi, Xacə Hafiz və Sədi Şirazidən etdiyi bu tərcümələr, məqalələrində Şərq klassiklərindən tərcüməsini verdiyi bəzi beyt və şeir parçaları istisna olmaqla, şairin tərcüməçilik fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsini təşkil edir və demək olar ki, M.Hadi sonralar da yeri gəldikcə tərcüməçiliklə məşğul olmuş, mükəmməl bildiyi ərəb və fars dillərindən bir sıra əsərləri Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir.

M.Hadi Nizaminin “Xəmsə”sindən iki parçanı tərcümə edərək “Həyat”ın oxucularının mühakiməsinə vermişdir ki, bunlardan biri “Sirlər xəzinəsi”, digəri isə “Leyli və Məcnun” poemasıdır. “Xəmsəyi-Nizamidən tərcümə” adı ilə tərcümə olunmuş və “Mütərcimi Hadi” imzası ilə təqdim olunan ilk tərcümə qəzetin 22 yanvar 1906-cı il tarixli 19-cu nömrəsində dərc olunmuşdur (45, N 19).

M.Hadi nizamişünas X.Yisifovun “sözün əsl mənasında Nizaminin yaradıcılıq manifesti adlandırdığı” (182, 45) “Sirlər xəzinəsi” poemasının “Ədaləti qorumaq və insafa riayət etmək haqqında” adlı ikinci məqaləsinə əlavə olunmuş “Ədalətli Nuşirəvan və vəzirin hekayəsi” mənzum hekayəsinin ilk on bir beytini on üç beyt şəklində tərcümə etmiş, vəzni qorumuş, məzmunu, demək olar ki, tamamilə saxlaya bildi. Yeri gəlmişkən, bəri başdan bildirək ki, bu tərcümənin üzərində M.Hadi sonralar təkmilləşdirmə işi apararaq genişləndirmiş, məqalətin sonundakı dörd beyti və mənzum hekayədəki daha on beyti tərcümə edərək “Ədl-zülm, yaxud bir xarabazarın mənzərəsi” adı

ilə “Firdovsi-ilhamat”a daxil etmiş (142, 88-89) və “Firdovsi-ilhamat”dakı mətn eyni ilə şairin müxtəlif illərdə çıxan kitablarına da salınmışdır (144, 395-396).

Orijinalın filoloji tərcüməsində özünə yer almış mətnlə (167, 89-90) “Həyat”dakı tərcümənin bütöv olmasa da, bəzi məqamlarını nəzərdən keçirək. Filoloji tərcümədə ilk üç beyt belə tərcümə edilmişdir:

**Bir gün Nuşirəvan ov ovlayarkən atı
Məyyətdən, dəstəsindən uzaqlaşdı.
Şahın yanında təkcə vəzir qalmışdı,
Şah və vəzirdən başqa kimsə yox idi.
Şah ov çox olan o nahiyədə,
Düşmən ürəyi kimi xarab bir kənd gördü (167, 89).**

M. Hadi həmin beytləri belə tərcümə etmişdir:

**Səyd edərək mərkəbi-Nuşirəvan,
Düşdü uzaq kövkəbəsindən haman.
Munisi-şahanəsi ancaq vəzir,
Başqası yox, xah cavan, xah pır.
Oldu müsadif nəzəri-şəhriyar,
Nahiyədə qəryeyi-viranəzar.
Qəlbi-ədu misli pərişan idi,
Fikri-səfihən kimi viran idi (45, N 19).**

“Sirlər xəzinəsi”nin Süleyman Rüstəm tərəfindən edilmiş poetik tərcüməsində isə qeyd olunan misralar aşağıdakı kimi tərcümə olunmuşdur:

**Nuşirəvan qoşunla bir gün çıxmışdı ova,
Düşdü öz dəstəsindən uzaq at qova-qova.
Padşaha bu səfərdə yoldaş ancaq vəziridi,
Hər ikisi at çapıb, axtarıb ov gəziridi.**

**Düşmənin qəlbi kimi uçuq xaraba bir kənd,
Görünə tacıları bürüdü, aldı heyrət (166, 56).**

M.Hadinin tərcüməsində son beytlərin tərcüməsi belədir:

**Madəri düxtər deyir: -Ey xoşnəva,
Çənd xərabə olacaq südbəha?
Xahiş edirsən düri-yekdanəmi,
Şirbəha bircə bu viranəmi?
Talibi-düxtər deyir:- Ey xeyrəsər,
Qəm yemə, zülmi-şaha qıl bir nəzər.
Çox çəkəməz sayeyi-şahanədə,
Bəxş edərəm min belə viranə də!(45, N 19).**

Müqayisə nəticəsində məlum olur ki, yuxarıdakı beytlər orijinala daha yaxın olan bir şəkildə tərcümə edilmişdir. Ən maraqlısı odur ki, M.Hadi niyə məhz “Sirlər xəzinəsi”ndən bu hissəni tərcümə etmişdir? Bizcə, səbəb yenə də M.Hadinin idealında, onun insanları azad görmək istəyində və ədalətli cəmiyyət arzusunda olmağındadır. Məlum olduğu kimi, bu hadisədən, yəni bir xarabalıqda ağıllı vəzirin bayquşların dili ilə Nuşirəvanı məzəmmət edib doğru yola yönəltmək istəyindən sonra Nizaminin qəhrəmanı dünya əyləncələrindən və zülmədən əl çəkir, dövləti ədalətlə idarə edir və xalq arasında “Ədalətli Nuşirəvan” adı ilə tanınmağa başlayır.

Qəzətdə dərc olunmuş bu şeirdən sonra nəsrə aşağıdakı mətn verilmişdir: “Övraqi-həvadis və cəraidə baxılırsa mütəəddid məmləkətlərdə (cürbəcür, müxtəlif ölkələrdə - İ.Q.) insan deyil, heyvanlara məxsus xəstəxanalar, bolnistikalardan ibarət görülüyor. Demək, cəhalət və bilməməzlik bizi rütbəyi-heyvaniyyədən də neçə mərtəbə aşağı bulunan dərəkeyi-səfalətə salmışdır, necə ki, Kitabi-müqəddəsə cahillər haqqında “Cühələ heyvanlar kibi, bəlkə də əzəl səbila” varid olmuşdur. Əcəba, kainatı dolduran bu nəğəməti-milliyədən bir mütəəssir olmayacağıq mı? Yazıq deyilmi bizə, ixvan! Aya məmləkətimizə baxıb bircə fərəh və şadlığımızı cuyi-qəmi-gülzar

amədi-bahar olan görməyəcəyimi? Qönçeyi-ümidimizi xəndan görməyəcəyimi?

**Ey Hadiyi-qəmdidə, deyin bülbüli-zarə,
Gül, gül deyib axır düşər ağuşı-məzarə (45, N 19).**

M.Hadinin Nizaminin “məlum ərəb əfsanəsinin məharətlə nəzmə çəkilməsi yox, zaman və insan haqqında ürək qanı ilə yazılmış son dərəcə müasir” (182, 117) “Leyli və Məcnun” əsərindən çevirdiyi iyirmi üç beytlik bir hissə “Ədib Nizaminin oğluna verdiyi nəsihəti-pədərənəsi” adı ilə (55, N 82) “Həyat”ın aprel nömrələrində dərc olunmuşdur. Həmin tərcümə mətninin bəzi söz, ifadə və misralarında dəyişiklik edilərək “Nizaminin övladına nəsihəti” adı ilə “Füyuzat” jurnalının səhifələrində də dərc olunmuşdur (83, N 27). M.Hadi “Füyuzat”da tərcüməyə iki beyt də artırmış, beləliklə, tərcümənin həcmi iyirmi üç beytdən iyirmi beşə qaldırılmışdır. Artırılan beytlər bunlardır:

**Su misli gərçi söz də basəfadır,
Söz ol sözdür ki, azdır, bixətadır.
Nə rütbə olsa da su pakü safi,
Çox içmək səhhətə oldu mənafi (83, N 27).**

Şairin Hizamidən etdiyi bu tərcümə “Füyuzat”dan götürülərək “Firdovsi-ilhamat”a (142, 62-64), oradan da sonrakı kitablara salınmışdır (144, 393-394). Qeyd edək ki, Nizaminin “Leyli və Məcnun”unun orijinalında və filoloji tərcüməsində M.Hadinin tərcümə etdiyi hissə otuz altı beytdən- yetmiş iki misradan ibarətdir (168, 51-53). M.Hadi tərcümənin “Həyat” variantında iyirmi yeddi, “Füyuzat”dakı variantında isə iyirmi doqquz beytindən istifadə etmiş, “Az danış, dürr kimi seçmə danış ki” misrası ilə başlanan otuzuncu beytdən sonrakı beytləri tərcümə etməmişdir. Maraqlıdır ki, Səməd Vurğunun “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” adı ilə etdiyi poetik tərcümədə də həmin hissə məhz sonuncu beyt iyirmi yeddinci beyt olmaqla (“Məndən deməkdir,

səndən əməl etmək, Bikar oturmaq olmaz”) tərcümə edilmiş və bu poetik tərcümədə həmin hissə iyirmi yeddi beytdən - əlli dörd misradan ibarətdir (169, 64-65). Sonrakı doqquz beyti isə S. Vurğun “Az danışmağın gözəlliyi” adı ilə tərcümə etmişdir.

Nizaminin oğluna nəsihəti belə başlanır (mətn filoloji tərcümə əsasında verilir):

**Ey on dörd yaşlı gözümün işığı,
İki dünya elmlərində tam yetkin.
O gün ki yeddi yaşında idin,
Çəməndəki gül kimi idin.
İndi ki on dördə çatmısan,
Sərv kimi yüksəkliyə baş qaldırmısan,
Qafil oturma, oynamaq vaxtı deyil,
Hünər, başıucalıq vaxtıdır (168, 51).**

Bu beytləri M.Hadi Nizaminin “Leyli və Məcnun”u yazdığı həzəc bəhrinə uyğun olaraq, ancaq bu bəhrin başqa bir növündə aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

**Ey on dörd yaşa çatmış nuri-çəşman,
Oğul, kəsb eylə elmi dinü əbdan.
O gün ki, yeddi yaşındaydın, övlad,
Çəməndə gül kimi xəndəydin, övlad.
Yetişdi şimdi kim, on dördə yaşın,
Erişdi sərvtək balaya başın.
Deyil baziçə vaxtı, olma qafil,
Hünər ovqatıdır, kəsb et fəzail (55, N 82).**

Səməd Vurğun həmin beytləri belə tərcümə etmişdir:

**Sən, ey on dörd yaşlım, hər elmə yetgin,
Gözündə əksi var iki aləmin.
Yeddi yaşar oldun o zaman ki, sən,
Açıldın gül kimi güləndə çəmən.**

**İndi ki, çatmışdır yaşın on dördə,
Başın sər v kimi durur göylərdə.
Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,
İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır (169, 64).**

Müqayisə etsək, M.Hadinin daha çox orijinala sadıq qaldığının şahidi olarıq. Lakin burası da var ki, M.Hadi Nizamidəki 7, 15, 16 və 17-ci beytləri bizə məlum olmayan səbəblərdən tərcümə etməmişdir ki, bu beytlərdə söhbət, əsasən, Nizaminin özündən gedir.

M.Hadinin “Leyli və Məcnun”dan “Öz oğluna nəsihət haqqında” hissəsini tərcümə etməsi səbəbsiz deyil. Nizami oğluna məsləhət görür ki, şairlik istedadına malik olduğunu görürəm, lakin bu sənətin dalınca getməsən yaxşıdır. Elm öyrən, xüsusilə o elmləri ki, onların cəmiyyətə xeyri var. Bu elmlər isə Peyğəmbər həzrətlərinin buyurduğu kimi bədənlər elmi – təbiblik və dini elmlər – fəqihlikdir. Həmin hissəni M.Hadi belə tərcümə edir:

**Görünür səndə feyzi-qabiliyyət,
Süxənvərlik nişanı fikri-cövdət.
Əgərçi şeir ülvi mərtəbətdir,
O elmi kəsb qıl pürmənfəətdir.
Buyurmuş Fəxri-ələm: - Elmi-elman,
Biri elmi-dəyanət, digəri əbdan.
Bunlarla din edər kəsbi-mətanət,
Fəqahətdir biri, digər təbabət.
..Fəqih ol, ittifaqpərvəri dindar,
Fəqih-i-hiyətənduz olma zinhar.
Təbib ol can bağışla mürdəganə,
Nəinki mövt bəxş et zindəganə (55, N 82).**

Tərcümədən göründüyü kimi, M.Hadi o əsəri çevirib oxuculara təqdim edir ki, həmin əsərlərdə də, əsasən, maarif, elm, birlik, ittifaq, ədalət və hüriyyət təbliğ olunur və belə əsərlərin tərcüməsi fikirlərinin şərh üçün şairin əlində bir vasitəyə çevrilir.

M.Hadinin əsərlərini məhəbbətlə tərcümə edib “Həyat” qəzetində nəşr etdirdiyi sənətkarlardan biri də böyük fars şairi Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz Şirazidir (1300-1389). M.Hadinin “Həyat” qəzetində çıxmış məqalələrinin işərisində tərcüməsini verdiyi Hafizin bir çox beyt və şeir parçaları nəzərə alınmazsa, qəzetdə Hafizdən üç tərcüməsi dərc edilmişdir. Qəzəl formasında olan bu əsərlərin ikisi aşiqanə, digəri isə ictimai məzmunlu şeirdir.

Qəzetdə mütərcimi göstərilmədən çap olunan birinci şeir “Zümməyi-aşiqanə” adlanır (50, N 59). Yeddi beytlik bu qəzəlin sonluğuna:

**İstərsən açılısın sənə əsrari-xəfayə,
Hadi kimi xaki-dəri-əhrari-zəman ol,-**

beytini artıran M. Hadi onu “Füyuzat” jurnalında da çap etdirmiş (77, N 20) və əsər “Füyuzat”dakı mətn əsasında həm “Firdovsi-ilhamat”a (142, 36-37), həm də sonrakı kitablara salınmışdır (144, 385). Hafizin əsərinin orijinalı ilə tanış olmasaq da, əlimizdə bu qəzəlin mərhum Əbülfəzl Hüseyni Həsərət tərəfindən edilmiş bir tərcüməsi var (22, 46). “Ol” rədifi ilə tərcümə olunmuş hər iki çevirmənin mətninin beyt-beyt, sətir-sətir uyğunluğu deməyə əsas verir ki, M.Hadi qəzəlin həm bəhrini, həm də məzmununu tamamilə qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Məsələ uzanmasın deyə, paralel olaraq bir neçə beyti nəzərdən keçirək.

M.Hadinin tərcüməsi:

**Dön gəl də dili-təngimə sən munisi-can ol,
Bu yanmışa bir məhrəmi-əsrari-nihan ol.
Ol badəyi kim, məcməi-eşq içrə satırlar,
Sun bir neçə sağər bizə, di gəl Rəməzan ol.
Çün xirqəyə od vurdun, əya arifi-salik,
Cəhd eylə də sərhəlqeyi-əsrari-cahan ol.
Dildar demişdi sənə qəlbim nigarandır,
Söylə gəlirəm imdi salamat, nigaran ol.**

Ə.Hüseyninin tərcüməsi:

**Gəl, gəl, gözəlīm lütf ilə bir an mənə can ol,
Yan halıma könlüm kimi sinəmdə nihan ol.
Aç şişəni, doldur qədəhi, sevgili canan!
Sonra bu cahan mülkünə söylə, Ramazan ol.
Tərk eylə, gülüm, dini, geyin rind libasın,
Pak qəlbin ilə cəhd elə məşhuri-cahan ol.
Söylər gözəlīm ki, nigəranəm, mənə rəhm et,
Axır gələrəm, gözlə, əzizim, nigaran ol.**

Hafizdən ikinci tərcümə qəzetdə “Nəsimi-səbayə iltifat” adı ilə dərc olunmuşdur (52, N 73). On iki beytlik bu əsər “Xacə Hafizdən tərcümə” adı ilə oxuculara təqdim olunmuş, sonunda isə bu sözlər verilmişdir: “Mütərcimi Məhəmmədül-Hadi əl-Hac Əbdülsəlimzadə Şirvani”. Şeir bəzi misralarında xırda dəyişikliklər edilməklə “Nəsimi-səbayə niyaz” adı ilə “Firdovsi-ilhamat”da (142, 117-118) və sonrakı kitablarda da çap olunmuşdur (379, 382).

**Ey səba, bir bu gətir xaki-rəhi-dildardən,
Məhv edib könlüm qəmin bəxş et bəşarət yardən,-**

beyti ilə başlanan tərcümənin səkkizinci beytinin ikinci misrasında tərcüməçi “**Hadiya, əhrar qorxmaz tənəyi-əğyardən**” şəklində öz adını da işlətməmişdir. Şeir in orijinalı əlimizdə olmadığından beytin niyə bu şəkildə tərcümə edilməsi hələ ki, bizə qaranlıqdır. Aşıqanə məzmunlu bu şeiri də, baxmayaraq ki, dilində çoxlu ərəb-fars sozləri və tərkiblər işlənmişdir, M.Hadi çox ustalıqla tərcümə etmişdir. Nümunə üçün bir neçə beytə diqqət edək:

**Bu dili-divanəmiz zəncir ilə gəlmir geri,
Lütf qıl bu xəlqə ol geysuyi-ənbərbardən.
Rahət olmaqlıq üçün bu çeşmi-xunəşanımız,
Bir qədər torpaq gətir də rəhgüzari-yardən.
..Baği-hürriyyətdə, ey quş, şükr kim, azadəsən,
Bu əsarətpərvəranə müjdə ver gülzardən (52, N 73).**

M.Hadinin Hafızdən etdiyi üçüncü tərcümə “Həyat” qəzetində “Ümidi-visali-canan” adı ilə dərc olunmuşdur (60, N 111). M.Hadi tərcümənin bəzi misralarında xırda dəyişikliklər etmək və “Gər bahari-ömr ola, ey bülbüli-qüdsinəva, Saxəzibi-feyz olur ya bülbülüstan, qəm yemə” beytini artırmaqla “Ümidi-visali-canan, yaxud qəm yemə” adı ilə “Firdovsi-ilhamat” kitabına da salmış (142, 118-119) və əsər oradan götürülərək eyni ilə sonrakı kitablara da daxil edilmişdir (144, 397). M.Hadinin “Qəm yemə” rədifi ilə tərcümə etdiyi ictimai məzmunlu bu əsər Ə.Hüseyni tərəfindən də “Qəm yemə” rədifi, eyni bəhr və eyni həcmdə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir (22, 16-17).

Bir neçə beyti nümunə kimi veririk:

**Mahi-Kənanın gəlir, ey piri-Kənan, qəm yemə,
Beyti-əhzanın olur bir gün gülüstan, qəm yemə.
..Olma hərgiz naümid agah deyilsən qeybdən,
Pərdə içrə yox deyil əsrari-pünhan, qəm yemə.
..Bir cəhətdən təni-düşmən, bir tərəfdən hicri-dost,
Hali-qəmpərvərləri bilməzmi Rəhman?Qəm yemə (60, N 111).**

Şeir in sonluğuna Hafızə yox, özünə məxsus bir beyti artıran şair qəzəli belə tamamlayır:

**Hadiya, şeiri-Lisanül-qeybə oldun tərcüman,
Ruhi-Hafızdır sənə hər dəm sənaxan, qəm yemə (60, N 111).**

Qəzet bu tərcüməyə “İdarədən” başlığı altında aşağıdakı qeydi vermişdir: “Əfəndim, şairlərimiz və mütəşairlərimiz inad edib vəzn üçün “olur, gəlir” yerinə “olu, gəli”, “dır” yerinə “di, du” yazdıqca və ələlümüm türk əfalının “ra”larını udduqca, biz də inad edib mənzumələrini qəzetəyə dərc etməyəcəyiz. Qəm yesələr də, yeməsələr də yenə dərc etməyəcəyiz! Sizin də bəzi mənzum tərcümələrinizdən sərf-nəzər etməyimizin səbəbi budur ki, onları zəhmət çəkib düzəldəsəniz, bəlkə, çap edəriz. Yuxarıda dərc edilən

tərcümənizdə dəxi bir misra bu növ qüsurdan azad deyildi. Deyirdiniz ki:

“Hali-qəmpərvərlərə vaqifdi Rəhman, qəm yemə”.

“İdi”nin müxtəsəri olan “di” türkcədə Mavərayi-Baykaldan Xütteyi-Misriyyəyə, Trablisi-qərbə qədər söylənən türkcədə ədati-mazi olduğundan sözünüzdən bu mənə çıxır ki, haşa cənabi-Həqq keçmişdə qəmpərvərlərin halına vaqif idi, indi deyil. Onun üçün məzkur misranın bu surətdə olmasını daha münasib bulduq:

“Hali-qəmpərvərləri bilməzmi Rəhman? Qəm yemə..”

Bir də vəzni doldurmaq üçün “də”lərdən, “çün”lərdən və sairədən əl çəkməlidir..” (60, N 111).

M.Hadinin “Həyat”da dərc etdirdiyi tərcümə əsərlərindən biri də “Vəhdaniyyət və maarif”dir. Fars şairi Sənai Qəznəvidən edilmiş bu tərcümə “Mütərcimi Məhəmmədül-Hadi” qeydi ilə qəzetin 1906-cı ildə çıxan 113-cü sayında işıq üzü görmüşdür (61, N 113). İyirmi doqquz beytdən ibarət olan bu tərcüməni M.Hadi misra, ifadə və beytlərində müəyyən dəyişikliklər etməklə “Tövhid” adı ilə “Füyuzat” jurnalında (79, N 22), “Təraneyi-tövhid” sərlövhəsi ilə “Firdovsi-ilhamat” kitabında da çap etdirmişdir (142, 108-110). Həmin əsər “Firdovsi-ilhamat”dan götürülərək izahlar yazılmaqla sonrakı kitablara da daxil edilmişdir (144, 386-387). Bütünlüklə maarif, elm, mədəniyyət, paklıq, əhdə sadıqlıq və s. bu kimi yüksək bəşəri məsələlərin tərənnüm və təbliğinə həsr olunmuş belə bir əsəri tərcümə etməklə M.Hadi idealına sadıqlığını bir daha nümayiş etdirmiş, Sənayinin şeiri vasitəsi ilə həməsrlərinə müraciət etmiş və bildirmişdir:

**Əgər Yusiftək istərsən bu zindandan xilas olmaq,
Maarifərvər ol, elm ilə kəşfi-sirri-röya qıl.**

**..Gər istərsən Məsihatək kəlamın guşə alsınlar,
Həqiqi ruhi-qüds ol, sonra dəvayi-Məsiha qıl.
..Dilərsən Zöhrətək zibi-sipehri-etila olmaq,
Ziyayi-mərifətlə cismü canın sən də nura qıl.
Xilafi sözlər ilə cismü canın xəstələnmişdir,
Burax bu ixtilafı, cana elm ilə müdava qıl (61, N 113).**

M.Hadinin tərcüməçilik fəaliyyətindən danışarkən bir məqamı mütləq xatırlatmaq lazımdır. Akademik B.Nəbiyevin zərgər dəqiqliyi ilə qeyd etdiyi kimi, “yazıçı-mütərcim orijinalın müəllifini sevdiyə, ona ruhən, qəlbən, yazı üsulunun müəyyən cəhətləri ilə yaxın olduqda, belə bədii tərcümə daha ciddi yaradıcılıq səmərəsi verməyə qadirdir” (164, 167). M.Hadinin tərcümə etdiyi müəlliflər və tərcümələri məhz bu qəbildən olduğu üçün tərcümə yox, orijinal əsər təsiri bağışlayır.

Qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, M.Hadinin “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi məqalələrinin əksəriyyətində yeri gəldikcə şeir parçalarından da istifadə olunmuşdur. Bunların da əksəriyyətini Şərq klassiklərindən götürülən nümunələr təşkil edir.

“Həyat”dakı tərcümələrini nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, bir qələm sahibi, mütəfəkkir, millətini və xalqını sevən və bu sevgi yolunda özünü şam kimi əritməyə hazır olan M.Hadi o əsərləri tərcümə edir ki, onlar, əsasən, elm, maarif və mədəniyyətin səmərəsinə, yüksək bəşəri və insani keyfiyyətlərin təbliğinə həsr olunmuş əsərlərdir və bu əsərlərin ruhu şairin amal və məramına çox yaxındır.

IV.2. HƏQİQƏTƏ, İNSANLIĞA ÇAĞIRIŞ

“...Azərbaycanda Məhəmməd Hadi kimi bir dəyərin ortaya çıxmasına” (10, 23) yardımçı olan “Füyuzat” jurnalının 15-ci sayında M.Hadinin Sədi Şirazinin “Bustan” əsərindən çevirdiyi “Cavanmərdlik və yaxud fəzaili-aliyyə” adlı bir tərcüməsi çap olunmuşdur (76, 239-240). Tərcümənin tarixi 11 rəbiül-əvvəl

1325-ci il kimi göstərilmişdir (miladi tarixi ilə 26-27 aprel 1906-cı il) və bu tərcümə “Cavanmərdlik” adı ilə həm “Firdovsi-ilhamat”a (142, 40-42), həm də sonrakı kitablara düşmüşdür (144, 383-384).

M.Hadinin Sədidən etdiyi tərcümə başdan-başa həqiqətə, insanlığa, elmə, yaxşılığa çağırışdır. Bir neçə beytə diqqət edək:

**.. Kimin olmazsa təqva, elm, cudu,
Həqiqətdən onun boşdur vücudu.
.. Dilərsən olmaya könlün pərişan,
Yıxılmış dilləri qıl şadü imran.
.. İnayət eylə görsən acü möhtac,
Gəlir bir gün olursan qeyrə möhtac.
.. Xəbərdar ol, yetimi etmə giryan,
Əgər ağlarsa, titrər ərşi-rəhman (76, 239-240).**

Qəsidə formasında “M.Hadi” imzası ilə çıxan “Tövhid” adlı 29 beytlik şeir şairin imzası ilə çap olunsa da, əslində M.Hadinin orijinal əsəri deyil, fars şairi Sənai Qəznəvidən etdiyi tərcümədir. Tərcümənin ilk variantı “Həyat” qəzetinin 1906-cı il 113-cü sayında dərc olunmuş və şair bu əsəri “Ədibi-həkim Sənai Qəznəvidən tərcümə” qeydi ilə “Firdovsi-ilhamat” kitabına da daxil etmiş (142, 108-109), şeir sonrakı nəşrlərə M.Hadinin tərcüməsi kimi salınmışdır (144, 381).

Həmin illərin ictimai lirikası və tərcümə poeziyasının ən gözəl nümunələrindən olan bu şeir maarifin, azadlıq və hüriyyətin təbliği barəsindədir. Burada adı bəlli peyğəmbərlərin adlarının çəkilməsi, Quranın bəzi ayə və surələrindəki sözlərin xatırlanması, əslində tərcüməçi şairə arzu və məramını elan etmək üçün bir vasitə, ədəbi priyom kimi lazım olmuşdur.

“Əsarət bəndin aç, əhrarvəş bir qəsd-i-bala qıl” (əsarətdən, zülmədən azad ol) misrası ilə başlanan əsərdə tərcüməçi bildirir ki, Yəqub peyğəmbərin oğlu Yusif kimi qəm məhbəsindən xilas olmaq istəyirsənsə, maarifpərvər ol, elm öyrən. Dünya malına aludə olub (“məğbun olma meydani-ticarətdə”) həqiqət yolundan azma. Qəlbini və vicdanını həqiqət nuru ilə işıqlandır ki, Süleyman

peyğəmbər kimi nəfsinə qalib gələ biləsən. Çalış öyrən və öyrət ki, səadətin, hürrriyyətin necə gözəl nemət olduğunu həm öziün, həm də ətrafdakılar hiss edə, başa düşə bilsinlər.

**Gər istərsən Məsihvəş kəlamın guşə alsınlar,
Həqiqi ruhi-qüds ol, sonra dəvayi-Məsiha qıl.
..Dilərsən misli-İsa baqi olsun namın aləmdə,
Məzari-cəhldə yatmışları feyzinlə ehya qıl.
..Gər istərsən ki, ruhun bəzmi-vəhdət içrə şah olsun,
Sərayi-dini islamı ədavətdən müərra qıl.
Xilafi-sözlər ilə cismü canın xəstələnmişdir,
Burax bu ixtilafı, cana, elm ilə müdəvva qıl.**

Göründüyü kimi, bütün şeir boyu məqsəd maarif, mədəniyyət və hürrriyyəti təbliğ etmək olmuşdur.

“Füyuzat”ın 25-ci sayında M.Hadinin Sədi Şirazidən tərcümə etdiyi “Mərəzi-ibrət, yaxud Şamda qəhətlik” adlı bir əsər də çap olunmuşdur (81, 391-392). Sədinin “Bustan” əsərindən edilmiş bu tərcümə mövzu və ideya baxımından M.Hadinin həmin illər yaradıcılıq məramı ilə üst-üstə düşür. Yeri gəlmişkən, bir cəhəti də qeyd edək ki, şeir və məqalələrində olduğu kimi, tərcümələrində də M.Hadi ictimai mahiyyət kəsb edən əsərlərə üstünlük verir, intim duyğuları və aşiqənə hissləri təbliğ və tərənnüm edən əsərlərin tərcüməsinə o qədər də meyil göstərmirdi. Bu isə, heç şübhəsiz ki, onun idealından və məramından irəli gəlirdi.

Tərcümədən anlaşılır ki, quraqlıq Şam şəhərində böyük bir bəlanın yaranmasına səbəb olmuş, bulaqların suyu qurumuş, çöl-çəmən, bağ-bağat, əkinəcək yanib külə dönmüş, aclıq və səfalət hər yeri bürümüş, insanlar çəyirtkə kimi qırılmaqdadır. Belə bir acınacaqlı məqamda Sədi dostu ilə rastlaşır, aralarında M.Hadinin tərcüməsindən gördüyümüz aşağıdakı mükəlimə baş verir:

Sədi:

**Dedim: - Ey dusti-pakəxlaq, nolmuş?
Neçün gülbərgi-rüxsarın pozulmuş?**

**Nə fəqrü miskənət üz verdi, ey yar?
Mənə aç dərdi-pünhanın, qıl izhar.**

Rəfiq:

**Mənə səsləndi:- Sədi, yoxmu huşun,
Eşitməzmi sədayi-qəhti guşun?
Bilib də söyləmək pək nabəcadır,
Sualın əfv olunmaz bir xətdir.
Səmadan düşməyir bir qətrə baran,
Nə də çıxmaz göyə ahi-fəqiran.**

Dostuna cavabında Sədi bildirir ki, sənin gərək bu işlərdən qorxun olmaya. Çünki hər şeyin var, bu aclıq və səfalətin sənə qorxusu ola bilməz.

Dostu şairə bildirir ki, doğrudur, mənim çoxlu mal-dövlətim, həddən ziyadə sərvətim və cah-cəlalım var. Lakin bunlar indi mənə zərrəcə lazım deyil. “Hüzni-ümumi” cismimi əritmiş, məxluqun dərđini çəkməkdən ay kimi nazılmışəm və vücudum hazırda bir xəyala bənzər.

**Əhalinin qəmindən ruyi-zərdəm,
Düçari-möhnətü alamü dərdəm.
Mərəzdən gərçi salimdir vücudum,
Görəndə xəstəni titrər vücudum.
Dilərmə hiç görsün əhli-şəfqət,
Vücudi-xəlqdə dərdü möhnət.**

Bu mükəlimədən sonra M.Hadinin özü mütərcim kimi arzusunu aşağıdakı şəkildə bəyan edir:

**Xoş ol insana kim, rahətrəsəndir,
Nə alçaqdır o kim, əhli-ziyandır.
Səadət olsun ol zatə ki, daim-
Şu kəs sərdəftəri-rövşəndilandır...**

Son arzusunu isə M.Hadi tərcüməyə əlavə etdiyi beytdə bu bu cür ifadə edir:

**İlahi, bizləri ibni-təriq et,
Bizə tövfiqini yar et, rəfiq et!**

“Füyuzat”ın 27-ci nömrəsində M.Hadinin orijinal əsəri çap edilməsə də, “Nizaminin övladına nəsihəti” adlı bir tərcüməsi dərc olunmuşdur (83, 423). Tərcümənin sonunda belə bir mütərcim qeydi verilmişdir: “Gəncəvi Həkim Nizaminin “Xəmsə”sindən tərcümə edilmişdir”. Tərcümənin N.Gəncəvinin hansı əsərindən edildiyi göstərilməsə də, bu tərcümənin Nizaminin 1188-ci ildə tamamladığı, Şirvanşah Axsitanın sifarişi və şairin öz oğlu Məhəmmədin xahişi ilə əruz vəzninin həzəc bəhrində yazdığı “Leyli və Məcnun”dan edildiyi bizə məlumdur. Tərcüməni orijinala tutuşdurduqda məzmununda bir o qədər də fərqlərin olmadığı aşkarlandı. İndilik tərcümənin orijinala yaxınlığı və bədii xüsusiyyətləri barədə fikir söyləməkdən uzaq olduğumuz üçün, yalnız onu deyə bilərik ki, bu tərcüməni şair yalnız maarif və mədəniyyəti təbliğ etmək niyyəti ilə etmiş, onu jurnalda çap etdirməklə yanaşı, “Firdovsi-ilhamat” kitabına da salmışdır (142, 62-64).

Məlum olduğu kimi, Nizami 14 yaşlı oğlu Məhəmmədə nəsihət edir ki, elm öyrənərək mərifət və kamal sahibi olsun. Həm də o elmləri öyrənsin ki, onların bəşəriyyətə, insanlığa xeyri dəyir. Nizami oğlunda şairlik istedadının olduğunu hiss etsə də, ona şair olmamağı məsləhət görür. Məsləhət görür ki, iki elmi öyrənməyə cəhd etsin ki, bunlardan biri “elmi-əbdan” (təbiət, tibb elmləri - İ. Q.), digəri isə “elmi-ədyan”dır (dini elmlər). M. Hadi həmin hissəni belə tərcümə edir:

**Buyurmuş Fəxri-ələm: - Elm elman,
Biri əbdan, digər elm elmi-ədyan.
Edər bunlarla millət kəsbi-qüvvət,
Fəqahətdir, sənəətdir, təbabət.
Əsasi-şərdir bunlarla qaim,**

**Səmayi-dindir bunlarla daim.
Fəqih ol, ittiqapərvər və dindar,
Fəqih-pürdəsais olma zinhar.
Təbib ol, can bağısla mürdəganə
Nəinki mövt bəxş et zindəganə.**

Qeyd edək ki, M.Hadinin tərcümə etdiyi bu hissə, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasında 72 misradan, tərcümədə isə 50 misradan ibarətdir. S.Vurğun tərəfindən edilmiş poetik tərcümədə isə həmin hissə 54 misradan ibarətdir. Göründüyü kimi M. Hadi tərcümə zamanı 22 misranı tərcümə etməmiş, S.Vurğunun isə sətri tərcümə əsasında etdiyi poetik tərcüməyə 18 misra düşməmişdir.

Jurnalın 30-cu nömrəsində “Əbdüssəlimgadə M.Hadi” imzası ilə “Hekayeyi-eşq” adlı bir şeir çap olunmuşdur (85, 476).

**Eşitdim mən ki, Məcnuni-diləfkar,
Olunca mövti-Leyladan xəbərdir,-**

beyti ilə başlayan 7 beytlik bu şeirə M.Hadi belə bir qeyd vermişdir: “Qailini məəttəssüf bilmədiyim şu hekayəyi-mənzumeyi-lətifəyi tərcümə etməkdən keçinmədik.” Buradan da anlaşılır ki, şeir şairin öz orijinal əsəri deyil, müəllifini M.Hadinin özünün də tanımadığı bir şairin əsərinin tərcüməsidir. Yeri gəlmişkən, əvvəl şeirin farsca orijinalı, sonra isə tərcüməsi verilmiş və bu şeir həm “Firdovsi-ilhamaf”da (142, 110-11), həm də “Seçilmiş əsərlər”də (144, 390) getmişdir. “Seçilmiş əsərlər”də tərcümələr sırasında verilmiş bu şeir ilk baxışda məhəbbət şeiri təsiri bağışlasa da, əslində həyat, yaşayış, məhəbbətin mənası burda fəlsəfi ümumiləşdirmənin bariz nümunəsidir.

Tərcümənin ilk beytlərindən anlaşılır ki, Leylinin ölümündən xəbər tutan Məcnun qəbristanlığa gəlir və ağlaya-ağlaya onun qəbrini axtarır. Lakin axtarışlarının heç bir səmərəsi olmur. Bu zaman o, bir uşağa rast gəlir, ondan Leylinin qəbrinin harda olduğunu soruşur. Uşaq gülür və ona belə bir cavab verir:

Ey piri-dana!
Cahani-eşqə sultanlıq qurarsan,
Nə qəflət, qəbri-Leylanı sorarsan?
Məzaistana get, hər qəbri yoxla,
Və hər bir qəbrdən xak al da qoxla.
O yerdən ki, duyarsan buyi-sevda,
O yerdir istirahətgahi-Leyla(85, 476).

Tərcümə etdiyi əsərlərində də, poetik irsində olduğu kimi, daha çox ictimai, mənəvi-əxlaqi məsələlərə önəm verən M.Hadi sənəti insanlığa, cəmiyyətə xidmət vasitəsi hesab etdiyindən klassiklərin o əsərlərinə müraciət edir ki, onlar ideyaca bu günlə səsləşsinlər, insanı kamilləşdirməyə, cəmiyyətdə xeyirin şər üzərindəki qələbəsinə təmin etməyə yardımçı ola bilsinlər.

IV. 3. ŞAİRİN ESTETİK İDEALI İLƏ SƏSLƏŞƏN POETİK TƏRCÜMƏLƏR

“**Həyat**” qəzetində və “Füyuzat” jurnalında olduğu kimi, M.Hadi mükəmməl bildiyi ərəb və fars dillərindən tərcümə etdiyi əsərləri “Təzə həyat” qəzetində də nəşr etdirmişdir. Bəri başdan qeyd edək ki, əvvəldə olduğu kimi, M.Hadi estetik idealına, məqsəd və mərəmaina uyğun gələn əsərləri tərcümə edərək oxuculara təqdim etmiş və tərcümələrin dili ilə də azadlıq arzusunu elan etməyi bacarmışdır. Qəzetdə M.Hadinin fars dilindən çevirdiyi üç poetik tərcümə nəşr olunmuşdur ki, bunlardan biri Hafiz Şirazidən, ikincisi XX əsr cənubi Azərbaycan şairi Bayrəmli Abbaszadədən (Qulamhüseyn Hammal), digəri isə Hüseyn Həsənzadə İrani adlı bir müəllifdəndir.

Hafiz Şirazidən edilmiş və “Dinlə, gözəlim” adı ilə təqdim olunmuş əsər doqquz beytlik qəzəldir (92, N 102). Tərcümənin son beytində Hafizin adı verilməsə də, qəzetdə sərlövhədən sonra belə

bir qeyd verilmişdir: “Hafizdən tərcümə”. Bu qeyd eyni ilə əsərin “Fıqdoysi-ilhamat” kitabında dərc olunmuş mətnində də təkrarlanmışdır (142, 150-151). Tərcümə “Firdovsi-ilhamat”dan götürülərək olduğu kimi sonrakı kitablara da daxil edilmişdir (144, 291). Böyük sufi şairi – yəni Hafizin M.Hadinin bizə “Ediyorlar” rədifi ilə təqdim olunan əsərinin tərcüməsindən anlaşılan ümumi məzmun bunda ibarətdir ki, dünyadakı işlər əksliklər üzərində qurulub. Bir firqə insanı sevinc və şadlığa çağırırsa, digər qism bu halları mey ilə əlaqələndirib keflilik kimi qəbul edir, qoca da, cavan da eşq əhlini məzəmət etməkdən çəkinmir. Eşqin mənasını anlamadıqlarından ağızlarına gələni söyləməyi özlərinə peşə etmişlər bir yana, hətta özlərinə mürid – salik deyənlər belə pirlərinə - mürşidlərinə iftira atırlar. Bütün aləm biri-digərini inkar etməkdə, hiyləbazlıq və yalan qarışdırmaqla məşğuldur. Biri ümidə çatmaq üçün səy və çalışmanın tərəfdarı, digəri isə asılılığın, başıqapazlı olmanın tərəfdarıdır. Belə ki:

**Bir firqə deyir: “Səy ilədir vüsləti-ümmid”,
Bir başqası vabəstəni təqdir ediyorlar.
Sabit duracaq zənn ediyorsanmı cahanı?
Bu kargəhi-fitrəti təğyir ediyorlar.
İç badəni kim, möhtəsibü sufiyü müfti-
Diqqətlə baxarsan hamı təzvir ediyorlar (144, 391).**

Tərcümənin sonuna M.Hadi tərəfindən yazılan və “Mütərcim” qeydi ilə əlavə olunan dörd beyt məzmununa görə Hafizin şeirindən fərqlidir. Bu beytlərdə dünya millətlərinin tərəqqi, müsəlmanların tənəzzül etmələrinin səbəbləri aşağıdakı kimi şairanə və mütəfəkkiranə bir şəkildə ümüiləşdirilir:

**Meydani-rəqabət kəsilib məşhəri-aləm,
Bax, bax nə gözəl əmtəə təşhir ediyorlar.
Biz yıxmadayız cəhl ilə bünyani-cahamı,
Sairləri viranəni təmir ediyorlar.
Biz yıxmadayız zülm ilə cənnati-həyatı,
Ərbabi xirəd gör necə dilsir ediyorlar (144, 391).**

“Bir iranlının lisanından” adı ilə tərcümə edilərək qəzetdə dərc olunan (97, N 205) ikinci tərcümənin müəllifi şeirlərini Azərbaycan və fars dillərində yazan “Hammal” təxəllüslü Bayraməli Abbaszadədir (1859-1926). Cənubi Azərbaycanda Məşrutə inqilabı başlanan kimi fədai dəstələrinə yazılaraq şah qoşunlarına qarşı döyüşən bu şəxs döyüşlərin birində yaralanmış, çörək qazanmaq üçün doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olmuş, bir çox yerləri gəzdikdən sonra “Merkuri” gəmi – bərəsində hanballıq etməklə ailəsinə ruzi qazanmış, satirik şeirlərini “Hammal” imzası ilə mətuat orqanlarında çap etdirmişdir.

Tərcümənin “Təzə həyat” qəzetindəki variantında şeirdən qabaq belə bir qeyd verilmişdir: “İran ədəbiyyatı. Qulamhüseyn Hammal İrani arxasında böyük bir sandıq, sandığın üstündə dolu bir məfrəş hambal ipi ilə şələlənib. Beli ikiqat əyilib, şələsini şələ sahibi xahiş edən yerə apara-apara belə tərənnüm eləyir” (97, N 205). Qeyddən sonra şeirin fərsca mətni, ondan sonra isə M.Hadinin tərcüməsi verilmişdir. Tərcümənin “Firdovsi-ilhamat”da verilən və qəzet mətni ilə eyni olan çapında isə nə qəzətdəki izah, nə də şeirin fərsca mətni verilməmiş, sərlövhnənin üzərinə* işarəsi qoyularaq səhifənin sonunda “Farscadan tərcümə” qeydi verilmişdir (142, 179).

Bir iranlının dilindən söylənilən on beytlik bu tərcümə M.Hadinin azadlıq idealına uyğun gəldiyindən və şairin İran mövzusunda yazdığı əsərləri ilə səsleşdiyindən o, əsəri tərcümə edərək “Təzə həyat”ın oxucularına təqdim etmişdir. Tərcümənin ümumi məzmunundan aydın olur ki, yük altında olan bu insan İran vətəndaşıdır. Yük daşımaq üçün Allah-təala insanları yox, heyvanları xəlq edib. Bu isə:

**Gərçi heyvan deyil, cəfalardan-
Haləti tibqi hali-heyvandır.**

Zülm və cəfalardan halı heyvan halına bənzəyən bu yazıq üzün illərdir ki, vətəndən ayrı düşmüş, sərsəriyanə bir ömür sürür.

Elə bir ömür ki, bu cür yaşayışdan ölüm yaxşıdır. Təsvir olunan bu şəxs tək deyil və onun kimi yüz minlərlə iranlı vətən avarəsidir ki, bunlar iranlının dilindən belə təqdim olunur:

**Qəsəm olsun cahanda mən kimi həp –
Əhli-iran səd həzərandır.
Gecə-gündüz qərib yerlərdə,
Bir quru əkməyə şitabandır.**

Yad ellərdə bir tikə çörək qazanmaq məcburiyyətində qalan bu bədbəxtin vətəninə harın molla, qazı, xan keyfdə-damaqda, torpaqsız, işləmək, ruzi qazanmaq üçün iş yeri olmayanlar isə ailə-uşaqdan uzaq əhli-əyal yanında üzükara, səfilanə bir tərzədə gün keçməkdədirlər. Buna səbəb nədir? Səbəb iranlının dilindən son beytdə belə açıqlanır:

**Eylərəm dad, ta alınsın dad,
Mülk ola çarayabi-istibdad (144, 392).**

Demək, bütün bu məhrumiyyətlərin səbəbəbi zülm və istibdaddır ki, İran kimi qədim bir ölkə və dövlətin əhalisi onun ağır pəncəsi altında əzilməkdə, puça çıxmaqdadır.

M.Hadinin “Təzə həyat” qəzetində dərc etdirdiyi digər bir poetik tərcümə “Nəvahati-vətən” adlanır (100, N 208, 209). Qəzetdə sərlövhədən əvvəl belə bir qeyd verilmişdir: “Ədəbiyyat. Əşari-farsiyyə. Müəllifi Vladiqafqaz Hüseyn Həsənzadə İrani. Tərcüməsi”. On dörd bəndlik və hər bəndi yeddi misradan ibarət olan bu tərcümənin sonunda “Mütərcim Əbdülsəlimzadə M.Hadi” qeydi vardır. Şərin mətni dəyişiklik edilmədən “Firdovsi-ilhamat”da da özünə yer almış, qəzetdəki sərlövhədən əvvəlki qeydlər ixtisar edilmiş, sərlövhənin üzərinə * işarəsi qoyularaq səhifənin sonunda müəllifi göstərilmədən belə bir qeyd verilmişdir: “Əşari-farsiyyədən tərcümə” (142, 174-179). Qeyd edək ki, bu tərcümə şairin sonrakı kitablarının heç birinə düşməmişdir. Həm qəzetdə, həm də kitabda üçüncü - “Nöqsanə

irib bədri-münürin gecə üryan” misrası ilə başlanan üçüncü bəndi altı misradan ibarət olan bu əsəri İranın keçmişi ilə indisinin müqayisəsi də adlandırmaq olar. Şeirin müəllifinə görə, vaxtilə cənnət timsalı olan İran indi cansıxıcı, ələmli günlərini yaşamaqdadır. İranın, bir sıra məqamlarda Şərqi tarixi-keçmişini olduğundan ziyadə tərif edən müəllif Şərqi aləminin müasir halını seyr etdikdən sonra vətəndaşlardan, dövlətləri idarə edənlərdən yox, Məhəmməd peyğəmbərdən (s) imdad diləyir və deyir:

**Dur qəbirdən, ey Xətmi-rəsul, ağla, nəzər qıl,
Din məzrəsindən xasü xakaşi bədər qıl,
Bu pakü müqəddəs yeri azadəyi-şər qıl,
İranə tərəhhüm elə, Zöhhakı bədər qıl,
Əqlin beynindən sən o tiryakı bədər qıl,
Çaqqalları iflayə, bizə bəxşi zəfər qıl,
Sor qurdaları millətdən, əya Əhmədi-Muxtar (100, N 209).**

Bu əsərdə maraqlı məqamlardan biri də odur ki, İran və onun timsalında Şərqi ölkələri əqidə, məram və istiqlalıyyət uğrunda savaşı cəhətdən bir-birindən uzaq düşdüyündən və ağıllı rəhbərlərə malik olmadıqlarından sürüdən uzaq düşmüş quzu kimi məhvə məhkumdurlar. Nə qədər ki, eyni regionda olan ölkələr arasında səmimi qonşuluq münasibətləri, dövləti idarə edənlərlə ölkə vətəndaşları arasında birlik, ittifaq yoxdur, İranın, geniş mənada müsəlman Şərqi vətəni yaxşılaşmaqdan pisləşəcək, səfalət və cəhalət bu ölkələrdə ayaq tutub yeriyəcək.

M.Hadi 1908-ci ildə çap etdirdiyi “Firdovsi-ilhamat” kitabına dövrü mətbuatda çapına müstəqil tərcümə kimi rast gəlmədiyimiz, lakin məqalərinin içərisində verdiyi bir neçə şeir parçasını da daxil etmişdir ki, onlar haqqında da məlumat verməyi lazım bilir.

Tərcümələrin bir qismi “Farscadan tərcümələr, yaxud hər gülşəndən bir çiçək” başlığı ilə “Firdovsi-ilhamat”ın 136-139-cu

səhifələrində dərc olunmuşdur. Bu şeir parçalarının sayı on dördür. Bunlardan biri Sənai Qəznəviyə, biri Xaqani Şirvaniyə, dördü Cəlaləddin Rumiyə, dördü Hafiz Şiraziyə, üçü Sədi Şiraziyə, biri isə naməlum müəllifə aiddir.

Onu bir, ikisi iki, biri üç, biri dörd beytdən ibarət olan bu tərcümələrin əsas məzmun və ideya istiqamətini elm, maarif, birlik, doğruluq, insanlıq kimi ali hisslərin tərənnümü, cəhalət və nadanlığın tənqidi təşkil edir.

Sənai Qəznəvinin tərcüməsi verilmiş bir beytində Nuhun nübuvvətini – peyğəmbərliyini inkar edən cahilin öküzü, inəyə (tərcümədə “gav” – İ.Q.) sitayiş etməsi cahilliyyətin, elmsizliyin əlaməti hesab olunursa, Xaqani Şirvanidən edilmiş beytin tərcüməsində mahiyyət bir qədər də genişləndirilir və elm əhli olanlar Allahın həqiqətpəst bəndələri, küfr edənsər isə əhli-cəhalət adlandırılır.

Cəlaləddin Ruminin elmə, mərifətə yüksək dəyər verən beytlərini tərcümə edən M.Hadi Mövlanənin dili və sözləri ilə bəyan edir ki, insanın ağılı tükənməz bir dəryadır. Mərifətə, ağıla sahib olmaq, bunu dərk etmək üçün üçgüçü – elm sahibi olmaq lazımdır.

C.Ruminin aşağıdakı cözləri ilə:

**Xatəmi-müki-Süleyman elmdir,
Bu cahan surət, ona can elmdir, -**

elmi bütün yaxşılıqların əsası kimi dəyərləndirən tərcüməçi, yəni M.Hadi Mövlanənin başqa betylərini aşağıdakı kimi tərcümə edir:

**Saleh eylər söhbəti kamil səni,
Fasiq eylər söhbəti-cahil səni.**

**Könlünü ehya qılarərbabi-hal,
Mürdə eylər qəlbini əhli-zəlal (142, 138)**

C.Rumidən edilmiş dörd beytlik tərcümədə kainatdakı biri digərini inkar edən problemlərdən bəhs olunur. Həyatın gedişatından, keçmiş, indi və gələcəyindən baş çıxaranları gizli sirlərə vaqif olanlar, seçilmişlər, “əhli-bəqa” – əbədiyyət əhli hesab edən müəllifin təfsirində dünya ziddiyyətlər üzərində qurulub və daima inkişafdadır. Həmin beytlər M.Hadinin tərcüməsində belə səslənir:

**Xasslərdir vaqifi-sirri-xəfa,
Tazə bir xilqətdədir əhli-bəqa.
Var yağış bəslər gülü, gülşənləri,
Var yağış kim, soldurar gülbinləri.
Bəsləyir bağı təqazayi-bahar,
Əsdimi badi-xəzan güllər solar.
Böyləcə qış fəslı, yay, əvvəl bahar,
Bax, təcəddüdbəxşadır həp ruzgar (142, 138-139).**

Sədi Şirazidən edilmiş tərcümələrdə də eyni ruh hakimdir. Bir beytində zahidə xitabən: “Yaxşılıqla bir ürəyi rahat etmək, sevindirmək, sənin qıldığın min rükət namazdan yaxşıdır”, - deyən Sədinin başqa beytinin tərcüməsində belə bir fikir təbliğ olunur ki, uzaq mənzilə, yüksək amallara çatmaq üçün çalışmaq, səy göstərmək lazımdır. Tənbəl insanın muradına yetməyəcəyi gün kimi aydın olduğundan, hünərli adamın da qarşısına qoyduğu mətləbə çatacağı şəksizdir.

İnsan sərvəti, atası ilə yox, əməli, hünəri ilə tanınmalıdır. Yaxşı əməl və hünər sahibləri Allahın sevimli bəndələridir. Hünəri olmayan adam kimin oğlu olursa-olsun nadandır. Həzrət İbrahim bütperəst bir kişinin oğlu idi. Elmi, ağılı və hünəri sayəsində peyğəmbərlik mərtəbəsinə ucaldı. Kənan isə peyğəmbər oğlu idi. Hünərsizliyi ucbatından nadan olaraq qaldı.

S.Şirazinin yuxarıdakı fikirlərini M.Hadi tərcümə vasitəsi ilə belə təqdim edir:

**Varımsa gər hünər göstər, nə gövhər,
Tikandandır gülün əsli, bəradər.
Cənab İbrahimin qıl halın əzbər,
Atası büt-pərəst, oğlu peyğəmər.
Hünərdən ari idi təbi-Kənan,
Peyğəmbər oğlu ikən oldu nadan (142, 138).**

Müəllifi bəlli olmayan bir beytin tərcüməsində belə bir həqiqət bir daha təsdiq olunur ki, palçıq ilə nurun, ziyanın üzün örtmək mümkün deyil. Çünki nurun üzünü örtən palçıqın yox olması qarşısalınmaz təbii prosesdir və palçıq silinən kimi nur daha ziyadə parlamğa başlayır. Məcəzi mənada işlənmiş bu ifadələrdə, görüldüyü kimi, söhbət palçıq və işıqdan, nurdan yox, yaxşıqla pisləkdən, xeyirlə şərdən gədir (Bax: Fİ, 138).

Qeyd etdik ki, tərcümələrin dördü Hafiz Şirazidən edilmişdir. Maraqlı burasıdır ki, M.Hadi şeirlərinin böyük əksəriyyəti məhəbbət mövzusunda olan bu sufi şairin daha çox ictimai məzmun daşıyan beytlərini tərcümə etmişdir ki, biz bunun M.Hadinin məslək və məramı ilə bağlı olduğu qənaətindəyik.

Vicdani təmizliyin, əmin-amanlığın səadət, ixtilafın fəlakət olduğu, sözlə yox, əməllə ülvə mərtəbəyə çatmağın mümkünlüyü təbliğ olunan bu tərcümələrin ikisini burada veririk:

**Hər kəsin kim olmadı ayineyi-vicdanı pak,
Qabil olmaz hikmətin etsin üzün zibi-nigah (142, 137).**

**İxtilafa üz qoyan millətləri məzur tut,
Görməyib həqqi, bütün uğraşdılar övham ilə (142, 138).**

“Firdosi-ilhamat”da M.Hadinin tərcüməsini verdiyi əsərlərdən biri də Şeyx Bəhainin “Zahirpərəst alimlərə” adlı iki beytlik şeiridir. Burada mədrəsə küncələrinə qeyli qal ilə ömür keçirib elm əvəzinə alimlərdən – müəllimlərdən vəsvəsə öyrənən tələbələrin halına işarə olunur və bu öyrənilənlərdən insana ziyandan savayı xeyri olmadığı bildirilir.

Tərcüməni təqdim edirik:

**Sərf qıldıq ömrü əndər qilü qal,
Olmadı hasil bizə ondan kamal.
Ey olan pabəndi-künci-mədrəsə,
Hər nə təhsil etdinizsə, vəsvəsə!(142, 139).**

Bunlardan başqa “Firdovsi-ilhamat”ın 202-203-cü səhifələrində “Tərcümələr” başlığı ilə hər biri iki beytdən ibarət olan daha üç tərcümə verilmişdir ki, birincisinin altında Nizami, ikincisinin altında Sədi adları qeyd olunmuşdur. Həm Nizamidən, həm də Sədidən edilən tərcümələrə müəllif ad qoymamış, sərlövhə verməmişdir.

Nizamidən edilən tərcümədə söz meydanının geniş olmasının zəruriliyindən, Sədidən edilən tərcümədə isə insaf, həqiqət, vicdan və ədalətdən söhbət gedir.

Nizamidən edilən tərcümənin mətni belədir:

**Cövlanqahi-fikir olursa vase,
Keyfincə qoşar xəyali-səyyar.
Meydani-süxən geniş gərəkdir,
Cövlan edə ta ki əsbi-əfkar (142, 202)**

M.Hadi Sədinin beytlərini belə tərcümə etmişdir:

**Əgər insaf ilə sorsan, həqiqət
Deyil bu hal şayani-ədalət.
Nasıl razı olur bilməm ki vicdan:
-Pişik kürk içrə, insan qalsın üryan? (142, 203)**

Üçüncü tərcümə “Firdovsi-ilhamat”da aşağıdakı başlıqla getmişdir: “Ərəbcədən: Müталиyə dair”.

Elm və hikmət öyrənməyin fəzilətlərinin tərənnüm olunduğu bu şeir parçasında gəlinən nəticə bundan ibarətdir ki, insan tək qaldıqda, çətin məqamda olsa belə, ona yoldaş olan, onu

hər vəhşətdən qoruyan öyrəndiyi elmdir. Müəllifi göstərilməyən şeirin tərcüməsini təqdim edirik:

**Kəndinə yar et, əfəndim, dəftəri-canpərvəri,
Ruhbəxşi-mürdəgandır elmü hikmət dəftəri.
Tərbiyətamuzi-candır, həm də tək qaldıqda sən,
Xoş müsahibdir ki, vəhşətdən səni eylər bəri (142, 203).**

M.Hadinin “Firdovsi-ilhamat”da çap etdirdiyi izahını verdiyimiz poetik tərcümələr bir daha təsdiq edir ki, bir maarfçı romantik olaraq o, bəşəriyyətin səadət və firavanlığı, əmin-amanlığını təhsil, tərbiyə, azadlıq, birlik kimi ümumbəşəri məsələlərin həllində görür, şeir, poema və publisistikasında olduğu kimi, poetik tərcümələrində də yaradıcılığının başlanğıcından izlədiyi xəttə sadıq qalırdı.

IV. 4. TƏRCÜMƏ VƏ İQTİBASLARDA HÜRRİYYƏTİN TƏRƏNNÜMÜ

M.Hadinin “İttifaq” qəzetinin səhifələrində şeir, poema, hekayə və məqalələri ilə yanaşı poetik tərcümə və iqtibasları da nəşr olunmuşdur ki, bunlardan dördü fars, biri isə osmanlı türkcəsindən çevirilərək qəzetin oxucularına təqdim edilmişdir. İrəlicədən deyək ki, həmin əsərlərin dördü də qəzetdən götürülərək eyni ilə “Seçilmiş əsərləri”nə salınmışdır (144, 404-424).

Tərcümələrdən ikisi İranda ki Məşrutə inqilabı dövrü poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri Seyid Əşrəfəddin Gilaninin (1872-1934) 1908-ci ildə Rəştdə çıxarmağa başladığı “Nəsimi-şimal” qəzetindən edilmiş və bizçə, hər iki əsərin müəllifi elə S.Ə.Gilaninin özüdür. “Təraneyi-zəfər” adlı on iki bəndlik döyüşkən ruhlu şeir qəzetin 26 fevral 1909-cu il tarixli 47-ci nömrəsində “Nəsimi-şimal” cərideyi-farsiyyədən tərcümə” qeydi ilə çap olunmuş, sonluğunda “Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi” imzası qoyulmuşdur. Şeirin müəllifinin S.Ə.Gilani olduğunu təsdiq

edən ən əsas fakt son bəndində müəllifin adının verilməsidir. Həmin bənd M.Hadinin tərcüməsində belədir:

**Vəqti-səfa, mövsümi-işrət deyil,
Hifzi vətəndən nə gözəldir? Deyil,
Əşrəfə vardırımı süxəndə ədil,
Gözləyirəm ta gələ əşarınız,
Milləti-Təbriz, Xuda yarınız! (108, N 47)**

Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd edək ki, M.Hadinin tərcümə etdiyi bu şeir nöqtəsinə, vergülünə dəyilmədən “Zəfər təpənəsi” adı ilə Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası kitabının ikinci cildinə daxil edilmiş, tərcümə edəni kimi mərhum şair-ədəbiyyatşünas Qasım Qasımzadənin adı qeyd olunmuşdur (12, 53-54).

Ruhu etibarı ilə şairin “İttifaq” qəzetinin mart nömrələrində dərc olunmuş “Bariqeyi-zəfər parlayır, istiqbal bizimdir” əsəri ilə yaxından səsleşən bu şeir də M.Hadinin adını göstərdiyimiz orijinal əsəri kimi Təbriz inqilabına həsr olunmuşdur. “Milləti-Təbriz, xuda yarınız, Həqq ola imdadrəsi-karınız” misraları ilə başlayan, hər bəndi beş misradan ibarət olan və “Milləti-Təbriz, xuda yarınız” misrası bütün bəndlərin sonunda təkrarlanan bu şeirdə şah ordusunu darmadağın etmək üçün Səttarxanın və Bağırxanın ətrafında birləşən Təbriz camaatı alqışlanır, onlar vətən bağını laləzara döndərən, zülmün kökünü tar-mar edən, iranlıların adını bütün dünyada tanıdan qəhrəmanlar kimi vəsf olunur. Yüksək sənətkarlıqla tərcümə olunmuş şeirin bir neçə bəndinə diqqət edək:

**Sizsiniz İranda şəcian bu gün,
Millət üçün olmada qurban bu gün,
Ədl sizinlə tapacaq can bu gün,
Min yaşasın Bağrü Səttarınız,
Milləti -Təbriz, xuda yarınız!**

**Bayrağınız lövheyi-fəthü zəfər,
Rəhbəri-hürriyyətinizdir hünər,
Bağı- həqiqətdə uçan ruhlər –
Nüsrəti-fəyyaz mədədkarınız,
Milləti-Təbriz, xuda yarımız!**

Səkkizinci bəndə qədər təbrizlilər alqışlayan, İranın müqəddəratının onlardan asılı olduğunu bildiren S.Ə.Gilani səkkizinci bənddən başlayaraq obyekt dəyişir və oxucu indi Təbriz inqilabının təsiri ilə Rəştdə baş verən hadisələrlə tanış edilir. Bildirilir ki, Rəşt əhalisi də təbrizlilərdən ilham alaraq azadlıq hərəkatına qoşulub, rəştilərə “pasiban” olan Süpəhdar kimi millətini sevənlərin ətrafında birləşərək, Saların (Salari-milli – Bağırخان nəzərdə tutulur – İ. Q.) başçılığı ilə irticaya ağır zərbələr endirirlər. Təbrizlilər kimi gilanlılar da bir amal uğrunda birləşmişlər. Odur ki:

**Eşq ilə can verməyə gilaniyan,
Durmada, durmada pirü cavan,
Cümlə müsəlləh durur, ey qəhrəman,
Gözləri cüyəndeyi-didarınız,
Milləti-Təbriz, xuda yarınız! (144, 405)**

S.Ə.Gilani təbrizlilərə xitabən bildirir ki, təkcə gilanlılar deyil, bütün iranlılar, o cümlədən isfahanlılar da sizinlə fəxr edir, sizdən ibrət alaraq vətənlərini hifz etməkdən ötrü hər cürə fədakarlığa hazırdırlar.

Şeir və məqalələrində dönə-dönə Məşrutə hərəkatından bəhs edən, mücahidləri alqışlayan M.Hadinin belə bir əsəri vaxtında tərcümə edib mətbuat səhifələrinə çıxarmağı da, məhz şairin ideallarından irəli gələn bir cəhət idi ki, o, bu yolla da İran inqilabına münasibət bildirmək fürsətini əlindən qaçıрмаq istəmirdi.

“Nəsimi-şimaldan” etdiyi ikinci tərcüməni “Tövbə-istiğfar” adlandıran şair başlıqdan sonra “Məzhəkəli şeirlər” qeydi ilə

qəzetin may nömrələrində “Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi” imzası ilə dərc etdirmişdir (111, N 114, 115). Yeddi bəndi qəzetin 114-cü, beş bəndi isə 115-ci nömrəsində çıxan on iki bənddən ibarət olan şeirin birinci bəndi beş, qalan bəndləri isə altı misradan ibarətdir. “Əttövbə, tövbə, əstəğfürullah!” misrası on bir bəndin sonunda nəqarət kimi təkrarlanır, sonuncu bənd isə bu misra ilə tamamlanır: “Əlhəmdülillah, əlhəmdülillah!”.

Müəllifi göstərilməsə də, ruhu etibarını ilə S.Ə.Gilaninin “Laylay”, “Fatihə”, “Təsnif” və b. şeirləri yaxından səsleşən (12, 59-60, 62-64, 64-65) bu şeirin də müəllifinin S.Ə.Gilani olduğu şübhə doğurmur və akademik Ə.Mirəhmədovun yazdığı kimi, “şeirin ideya məzmunu və üslub xüsusiyyətləri onun Seyid Əşrəf Gilaninin əsəri olduğunu gülmün etməyə əsas verir” (144, 462).

M.Hadinin “Məzhəkəli şeirlər”, - deyər oxuculara təqdim etdiyi bu əsər, əslində çox ciddi və dərin mətləblərdən xəbər verən şeirdir. Azadlığın nə demək olduğunu anlamaq istəməyən “nadanü gumrah”ların dilindən bu satirik əsərdə İrandakı qovğaların səbəbini şahın verdiyi Məşrutə fərmanında görəndə, qafası “əlmü ədəbdən boş” olan “zülmətpəsən”lərin canını qara qayğılar alıb. Uşaqların məktəbə gedib elm öyrənmələri, adamların cindarlara, rəmmallara, mollaünimələrə etiqad göstərməməsi, insanların, xüsusilə uşaqların mövhumatdan qurtarıb həqiqəti dərk etməsi bu günə qədər millətin başında turp əkənlərin canına birə daraşdırıb. Bu qəbildən olan adamların dilindən deyilən :

**Yaran, nədir bu qovğayi-ətfal,
Olmuş gavurlar mollayi-ətfal,
Şapka qoyubdur, eyvay, ətfal,
Çəkmə-qaloşdur dərpəyi-ətfal,
Getdi şəriət, vallah, billah,
Əttövbə, tövbə, əstəğfürullah (144, 422), -**

sözləri, əslində İrani bələlər içində saxlayan qaraguruhun etirafı kimi səslənir. O qaraguruhun ki, onların nəzərində başqa millətlərin dillərini öyrənən , “sevdikləri şey çənil və dəftər” olan,

elm öyrənən çocuqlar “sərasər babi olmuş”, beləcə “əmmaməvü şal”ı görmək iqtidarından düşmüş, millət yavaş-yavaş hüququnu anlamaqdadır. M.Hadinin estetik idealına tamamilə uyğun olan şeir ümidverici bir sonluqla tamamlanır və M.Hadi con bəndi bu şəkildə təqdim edir:

**İstər ədalət ərbabi-vidan,
Məşrutədir həp ən şanlı canan,
Bu yolda xidmət - əhrar üçün şan,
İştə Süpəhdar – bir mərdi-meydan,
Azadə oldu əqvami-İran,
Əlhəmdülillah, əlhəmdülillah! (144, 424)**

Yeri gəldiyindən bir şeyi də qeyd edək ki, həm “Təraneyi-zəfər”də, həm də bu şeirdə adı çəkilən Süpəhdar Pəşt vilayətinin iri mülkədarlarından biri olmuş, Məşrutə inqilabının ilk illərində Məhəmmədəli şaha düşmən mövqedə duraraq fədailərə kömək etmişdir.

M.Hadi tərcüməçilik fəaliyyətində təkrar-tıkrar Sədi Şirazinin irsinə müracət etmiş və bu böyük mütəfəkkirin əxlaqi-didaktik mahiyyətli əsərlərindən bir çox tərcümələr etmişdir ki, biz imkan daxilində əvvəlki səhifələdə bunlara münasibətimizi bildirmişik. Şair-tərcüməçi ənənəsinə sadıq qalaraq, “İttifaq” qəzetində də S.Şirazidən etdiyi tərcümə - iqtibaslardan ikisini çap etdirmişdir. “Ədalətli bir vəsiyyə” adlı birinci iqtibas qəzetin 25, 30 mart 1909-cu saylarında dərc olunmuş və qəzətdə belə bir qeyd verilmişdir: “Ədibi-kamil Sədinin “Bustan”ından dərilmiş və bəzi fikirlər dəxi əlavə etilmişdir” (109, N 66, 71). Sədinin “Bustan” əsərinin “Ədalət və insaf” adlı birinci fəslinin ilk hekayəsi – “Ənuşirəvanın vəsiyyəti”nin (176, 16-17) sərbəst tərcüməsi olan bu əsəri tərcümədən çox, iqtibas adlandırmaq daha doğru olardı. M.Hadinin kitablarında “Məhəmmədəli Mirzənin nəzəri-diqqətinə ədalətli bir vəsiyyə” adı ilə salınmış birinci tərcümə (144, 418-420) bu misrələrlə başlanır:

Eşitdim ölən vaxt Nuşirəvan – Öz övladına böylə qıldı bəyan.

Nuşirəvan oğluna nəyi bəyan edir? Bəyan edir ki, məndən sonra sən hökmdar olacaq, dövləti idarə edəcəksən. Bil ki, sən asudə yaşasan, əhalinin qeydinə qalmasan, məmləkətdə zülüm ayaq tutub yeriyəcək. Rahatlığını millətin rahatlığına qurban verməsən, ölkəni ədalətlə idarə edə bilməyəcəksən. Sənə vəsiyyəət edirəm ki, hakimiyyətin zamanında üç məsələyə diqqət et: bərabərliyə, hürriyyəətə və ədalətə. Bunlar olmayan yerdə ölkənin əmin-amanlığından danışmaq boş sözdən başqa bir şey deyil. Bir də həmişə yaxşı şeylər arzu et və Allahdan qorx. Sədinin fikrincə, kamal əhlində iki xislət var ki, bunlar bəyənilmiş xasiyyətlər hesab olunur. Binlər xəvf və əməldir. Bir insanda ki, əməl və xəvf olmasa, onun ədalətli olması mümkün deyil.

Şeirinin ikinci bölümü gözəl işlər görmək, yaxşılıq etmək və dövlətin idarə olunması haqqındadır ki, həmin hissəni M.Hadi belə tərcümə etmişdir:

**Gözəl işlərə addım at dəmbədəm,
Edər yaxşılıq adını möhtərəm.
Hökumət ricalında vicdan gərək,
Mürüvvət gərək, əhli-irfan gərək.
Hüquqi-camaatı qəsb etmə,
Səri-karə əşrarı nəsb etmə...
...Vətən ədlü dad ilə abad olar,
Dodaqlar gülər, qəlblər şad olar...
..Camaat ki, incidi hükəmadan,
Uç, ey mərdi-azad, ol damdən! (144, 420)**

Sədinin şeirindən istifadə yolu ilə, əslində M.Hadi İrani ağlar günə qoyan Məhəmmədəli şaha öyüd-nəsihət verir və bildirir ki, ölkəni xarabaya çevirən, camaatı hakimiyyətdən incik salan və səltənəti çökdürən “Cəfadır, cəfadır, cəfadır, cəfa!”. Əgər hakimiyyəti əlində saxlamaq istəyirsənsə, “camaatı öldürmə”,

əməkçi insanları incitmə. Xalq səndə ədalət görsə, bu, xalqdan çox sənin xeyrinə olar və sən rahatlıqla, qorxusuz-hürküsiiz məmləkəti idarə edə bilərsən.

M.Hadinin Sədidən tərcümə edib “İttifaq”da dərc etdirdiyi digər əsər “Xosrovun Şiruyəyə nəsihəti”dir (110, N 98). Bu əsər də S.Şirazinin “Bustan”ından – birinci fəslin “Xosrov və Şiruyə” mənzum hekayəsindən (176, 18-20) əsas məzmun saxlanılmaqla iqtibas edilmişdir. Bu tərcümə-iqtibas ruhu, məzmunu və ideyası baxımından əvvəlki ilə çox yaxındır. Belə ki, Xosrov gözünü bu fani dünyaya yumduğı dəmdə oğluna nəsihət edir ki, camaatla yaxşı rəftar etsin, insaf və mürüvvətdən uzaq düşməsin. Camaata hürriyyət bəxş eləsin və milləti zülm ilə yox, azadlıqla özünə əsir etsin, yəni bağlasın, tabe etsin. Xosrov Şiruyəyə məsləhət görür ki, tarixin dərslərindən ibrət götürsün. Dünyada zülm ilə ölkələr alan o qədər şahlar olmuşdur ki, öləndən sonra onlardan bir nişanə qalmamışdır. Çalış nifrətlə yad olunan belə hökmdarlara oxşama. Ölkəni elə idarə et ki, sən öləndən sonra əhali arxanca göz yaşı axıdaraq ruhuna rəhmət oxusun. Yaxşıya rəhmət, pisə isə lənətdən savayı bir şey qalmayacaqdır.

Tərcümə-iqtibasın sonluğı bütün zamanlar üçün aktual olan aşağıdakı misralarla tamamlanır ki, həmin hissəni bütöv şəkildə verməyi məqsəduyğun hesab edirik:

**Camaata xadim qıl öylə kəsi,
Ola şəhərlər, mülklər banisi.
Sənin düşmənindir o kəs, ey pəsər,
Sənə nəf üçün xəlqə versin zərər.
Xətadır böyük etmək ol ərzəli,
Göyə qalxmış ondan camaat əli.
Şu alçaq qılar xəlqə azarü rənc,
Camaat nasıl olsa dolsun da gənc.
Sitəmkar qalmaz, olar nabəkar,
Yamanlıqla adı qalar yadigar (110, N 98).**

M.Hadinin “İttifaq”da dərc etdirdiyi digər tərcümə “Bir sərgüzəşti-xunun” poemasıdır (107, N 36, 42, 49, 50, 61). “XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin ilk illərində fransız ədəbiyyatının görkəmli simalarından Katull Mendesin rus həyatı ilə tanışlığı əsasında qələmə alınmış” (155, 135) və 1908-ci ildə Parisdə türk dilində nəşr olunan “Şurayi-ümmət” qəzetində Əli Nüsrətin tərcüməsi ilə dərc olunmuş “Bir sərgüzəşti-xunun” əsərini oxuyan M.Hadi, özünün sözləri ilə desək, həmin əsərdə “zülm və istibdadın vətəndə icra etdiyi təxribatı, üsuli-keyfi-məyəşanı qanlı və atəşli bir tərzdə göstərildiyini” görərək onu iqtibas etmiş və oxuculara təqdim etmişdir.

Zahirən cavan bir rus qızı ilə Boris adlı bir zabitin məhəbbət macərəsinin təsvirinin təsirini bağışlayan bu əsərdəki hadisələr rus qızının dili ilə nəql olunur. M.Hadinin tərcüməyə nəsr ilə yazdığı müqəddimədən aydın olur ki, cavan rus qızının atəşin məhəbbətlə sevdiyi Boris adlı zabit daima qəmli görünür, “heç gülməz, oyun oynamaz, pəqs etməzdi”. Qız bunun səbəbini öyrənmək istəsə də, soruşmağa cəsarət etməzmiş. Əsərin məzmunundan aydın olur ki, qəm dəryasına batan zabit qızın sevgisinə tamamilə biganədir. Günlərin birində hər iki gəncin iştirak etdiyi bir ziyafətdə Borisin sirrini üstü açılır. Ziyafəti yarımçıq saxlayıb bağçaya çıxan Boris onun ardınca gələn və ondan özünə məhəbbət elan ediləcəyini düşünən qıza bildirir ki, mənim dərdim başqa şeydir və bu başqa şeyin adı da məmləkətimdə azadlığın olmamasıdır. Borisin hiss və həyəcanları aşağıdakı misralarla təqdim olunur:

**Dərdim, qədim, məlalım,
Məzlumeyi-vətəndir.
Azadədir məzalım,
Məhbusdur ədalət!
Hürriyyət istəyənlər
Pirayəbəxşi-zindan.
Alçaq, rəzil olanlar
Olmuş vəliyyünemət (144, 410).**

Aydın olur ki, Borisin dərdi şəxsi dərd deyil, millət, vətən dərdidir. Vətəni Rusiyada hüriyyət və müsavətdən əsər-ələmət olmadığını bəyan edən Boris qıza bildirir ki, sərvət sahibləri xalqın qanını sormaqla məşğuldur. Millətin zillət içində yaşaması onların vecinə deyil. Aləm dağılsa, məmləkət yanıb-yaxılsa belə, bunların bir tükü də tərənəmz. Zabit qıza xitabən deyir ki:

**Eşit göyərçinim, eşit!
Tək bir ilin içində
Gördüm Petrbruqda
Aclıqdan öldü beş yüz-
Əsvaqdə rəiyyət (144, 411).**

Əsərin sonrakı bölümlərinin birində oxuyuruq:

**Eşit, ruhum, eşit!
Rusiya mülkü, ruhum,
Bir növhəzari-matəm,
Başdan-başa kəsilmiş-
Bir səhneyi-müsibət.
Bir kütle-yi-fəqirə-
Möhtac nani- şamə.
Bir firqeyi-səfilə-
Aludeyi-səfahət (144, 412- 413).**

Zabitin sevgilisinə söylədiklərindən aydın olur ki, məmləkətin əhalisi iki qismə bölünüb. Böyük bir qismi, mütləq əksəriyyəti qara kəfənə bürünmüş kimi qəm-qüssə əlində əsir-yesir, digər qismi, “ağ əlbisə geyənlər” isə keyfdə, damaqda. Vəzifəsi millətə doğru yol göstərmək olan ruhanilər də yuxarı dairələrdə işləyənlərlə əlbir olub xalqın qanını sormaqla məşğuldurlar.

Bir sıra əsərlərində dırnaqarası ruhaniləri zülmət və cəhalət xidmətçiləri hesab edən M.Hadinin iqtibas etdiyi əsərdə də papas və ruhanilər həyatdan uzaq, nifrətə layiq adamlar adlandırılır,

Borisin dili ilə qeyd olunur ki, “ruhanilər batil əqidələrlə fikirləri zəhərləyir. Onlar işıqın, azadlığın düşmənləridirlər” (146, 83).

Borisin dediklərindən onu atəşin bir məhəbbətlə sevən qıza aydın olur ki, bütün bunlara görə o, kimisə, hansı gözəlisə sevmək iqtidarında deyil. Sevdiyi vətəndir ki, onun da halına ağlamağa iki göz bəs etməz.

Azərbaycan romantizmi haqqında çox qiymətli tədqiqatların müəllifi olan akademik Məmməd Cəfər bu əsəri M.Hadinin orijinal əsəri hesab etmiş və haqqında yazmışdır: “M.Hadi irtica illərində (1909) yazdığı və rus həyatından bəhs edən “Bir sərgüzəşti-xunun” poemasında rus xalqının düşmənlərini, azadlıq və inqilab düşmənlərini çox cəsarətlə ifşa etmişdi” (146, 120). Fikrin özü ümumən doğru olsa da, poemanın M.Hadinin öz əsəri olmadığı gün kim aydındır.

Qısa şəkildə təhlilini verməyə çalışdığımız əsəri, göründüyü kimi, M.Hadi ideallarına tam şəkildə uyğun gəlidiyi üçün tərcümə etmişdir. Əsəri tərcümə edərkən müəllifin mənbəyə nə qədər sadıq qaldığını söyləmək çətindir. Akademik Ə.Mirəhmədovun sözləri ilə desək: “Bir sərgüzəşti-xunun”ın nə fransızca orijinalı, nə də Əli Nüsrətin türkcəyə tərcüməsi əldə olmadığına görə Azərbaycan şairinin çap etdirdiyi əsəri Katull Mendesin əsəri ilə müqayisə edib, Hadinin yaradıcılıq işinin səciyyəsi, ölçüsü, dərəcəsi haqqında aydın nəticəyə gəlmək mümkün deyil” (155, 140-141).

IV. 5. “TƏRƏQQİ” VƏ “İQBAL” QƏZETLƏRİNDƏKİ TƏRCÜMƏLƏRİ BARƏDƏ

M.Hadinin “Tərəqqi” qəzetində orijinal əsərləri ilə yanaşı bir neçə tərcüməsi də nəşr olunmuşdur ki, bunlardan üçü şeir, biri də məqalədir. Bəri başdan deyək ki, bu tərcümələrin heç birisi M.Hadinin kitablarına düşməmişdir.

“Təraneyi-şükran” adlı poetik tərcümə (119, N 192) “İrani--nov” ruznaməsindən tərcümə” qeydi ilə qəzətdə dərc olunmuş, əsərin müəllifi göstərilməmişdir.

**Şükür olsun o fəyyazi-kainatə hezar,
Cəfa çəkənləri qıldı əziz, zalımı xar,-**

beyti ilə başlanan bu tərcümədə Məşrutə inqilabının təsiri ilə İranda yaranmış nisbi azadlıqlar, xalqın həyatında baş vermiş dəyişikliklərdən bəhs olunur.

Müəllifi göstərilmədən “İrani-nov” rəfiqimizdən tərcümə” qeydi ilə qəzetin 30 avqust 1909-cu il tarixli 195-ci nömrəsində dərc olunan “Sərgüzəşti-İran” şeiri bir növ əvvəlki tərcümənin davamı təsirini bağışlayır. “Oldu” rədifli tərcümədə İranın vəziyyəti iki mövqedən oxucuların nəzərində canlandırılır. Tərcümənin ilk dörd beytində İranı ağışuna almış səadətdən söhbət gedirsə, sonrakı beytlərdə İran Milli Məclisinin topa tutulması, vətən övladlarının yenidən dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnməsindən danışılır. Şəri nəzərdən keçirək:

**Əsdi ümid yeli, qaliya əfşan oldu,
Solğun ikən vətənin gülləri əfşan oldu.
İxtiyar idi, zəif idi, cavanlaşdı vətən,
Feyzi-hürriyyət ilə tazə gülüstan oldu.
Müjdə, ey əhli-vətən, hədm olaraq istibdad,
Güldü ümmidlər, insaf evi imran oldu.
Yusif-i-ədl qaranlıq quyuya düşmüş ikən,
Çıxaraq Yusifimiz parladı, taban oldu (120, N 195) .**

Göründüyü kimi, misal gətirdiyimiz beytlərdə Məşrutə inqilabının adı çəkilməsə də, söhbətin nədən getdiyi gün kimi aydındır. Müəllif sonrakı beytlərdə bildirir ki, əfsuslar olsun cavanların qanı bahasına qazanılan azadlıq tezliklə qan dənizində boğuldu, Məclis topa tutularaq yerlə yeksan edildi və bu azmış kimi:

**Xuni-məsum ilə al qanə bulaşdı İran,
Neçə evlər dağılıb qarətü talan oldu.
Zalimin töhməti ilə birisi düşdü şəhid,**

**Biri zəncirlənib zinəti-zindan oldu.
Vüslətin sevgili oğlanları avarə düşüb,
Vətənin günləri döndü şəbi-hicran oldu.
Birisi Rumə, biri Rusə pənahvar olub,
Biri İngiltərə torpağına püyan oldu (120, N 195).**

Ən sonu da o oldu ki, millətə rəhbərlik edənlərin nadanlıığı ucbatından zülm qılıncı ilə ədlin, ədələtin ağacı kəsildi. Yeni-yeni bəxtinə gün doğmağa başlayan İran əhli təzədən zəlil, rəzil və səfil gününə düşdü.

Digər bir tərcümə isə götürülmə yeri və müəllifi göstərilmədən “Ədəbiyyat” başlığı altında qəzetin 3 sentyabr 1909-cu il tarixli 199-cu nömrəsində dərc olunmuşdur. Bu əsəri müstərək əsər də adlandırmaq olar. Belə ki, on bir beytlik tərcüməyə M.Hadi “Mütərcim” qeydi ilə beş beyt də əlavə edərək tərcümə etdiyi şeirin ruhuna uyğun düşüncələrini bəyan etmişdir. Tərcümənin ümumi ruhu belədir ki, səfalət içərisində yaşayanlardan abır-həya, məzlumun qanına yerikləyən zalımdan ədalət, təbiyyətində, xislətində “mayeyi-məzərrət” olanlardan bəşəriyyətə məhəbbət gözləmək əbəsdir. Özünü “əhli-elm” adlandıranlar milləti, məmləkəti səfalət zəhəri ilə məhv etməyi özlərinə peşə etmişlərsə və etdiklərindən xəcalət çəkmirlərsə, onlarla vəhşi heyvanlar arasında fərq yox, oxşarlıq axtarmaq lazımdır. Vətən xəzinəsini qarət edib əməli ilə öyünənlər nə qədər zahirdə bər-bəzəkli görünsələr də, onların aqibəti yükü dürr, gövhərlə dolu olan uzunqulaq aqibətindən savayı bir şey olmayacaq, çünki çulu və ovsarı ipəkdən olsa belə, eşşək eşşəkdir, ondan nəcib at hünəri gözləmək əbəsdir.

Bəs həqiqi adam necə olmalıdır? Suala mütərcim, yəni M. Hadi belə bir cavab verir:

**Həqiqi adam odur anlasın həqiqətini,
Düşünsün işlə nədir kəndinin ləyaqətini (121, N 199).**

Şairin digər bir poetik tərcüməsi “İrəliyə doğru gedəlim” adı ilə qəzetin 1, 6 oktyabr 1909-cu il tarixli 222 və 225-ci nömrələrində dərc olunmuşdur (123, N 222, 225). “Ey əhli-vətən!” sözləri ilə başlanan bu əsərə müəllif belə bur qeyd əlavə etmişdir: Ərəbcə bir qəzətdən iqtibas. Müəllifi göstərilmədən dərc olunmuş bu tərcümə əsərində də Şərq aləmini bürüyən gerilik, ətalət və elmsizlikdən bəhs olunur.

Göründüyü kimi, M.Hadi “Tərəqqi” qəzeti bağlanana qədər onunla əməkdaşlıq etmiş, həm poetik, bədii-publisistik, həm də tərcümə əsərlərini qəzetin səhifələrində dərc etdirmişdir. Digər mətbuat orqanlarında olduğu kimi, bu qəzetin səhifələrində dərc etdirdiyi forma və şəkildə müxtəlif olan əsərlərində o, şəraitin və senzuranın imkan verdiyi ölçüdə cəmiyyətdə və dünyada gedən proseslərlə bağlı mülahizə və təkliflərini oxucuları ilə bölüşmüş, azadlıq idealını açıq şəkildə ortaya qoymaqdan çəkinməmişdir.

Türkiyədən Azərbaycana qayıdıb mətbuatla əlaqələrini bərpa edən, “İqbal” qəzetinin redaksiyasında çalışmağa başlayan M.Hadi bu qəzətdə şeir və məqalələri ilə yanaşı, çox sevdiyi və məqalələri içərisində bəzi beytlərindən istifadə etdiyi Ömər Xəyyam Nişaburinin (1048-1131) bir neçə rübaisini tərcümə edərək “İqbal”da dərc etdirmişdir (131, N 608, 703, 706, 709, 715).

Qəzetin 24 mart 1914-cü ildə çıxmış 608-ci nömrəsində M.Hadadinin sərlövhədən əvvəl “Həzrət Xəyyamın şeirlərini tərcüməyə cürət edirəm” adlı qeydi, qeyddən sonrakı müqəddimədə xarakterli hissədə isə Ö.Xəyyam və digər klassik Şərq şairləri haqqında bəzi bilgiler verilmişdir.

Elmi xarakter daşıyan bu məlumatlarda Ömər Xəyyama yüksək dəyər verən M.Hadi yazır: “Ömər Xəyyam ki, mədəni və dühaşünas olan millətlərin tarixində, tarixi-ədəbiyyatında xeyməzəni-əzəmət və ehtişam olmuşdur, Xəyyam zindənamdır, əbəd həyatdır, cavidani bir diriliyə malikdir” (131, N 608).

Sonrakı abzaslarda Seyid Əzim Şirvaninin bir, Hafiz Şirazinin iki beytini misal gətirməklə Qərblə müqayisədə Şərqdə

sözə, sənətə qiymət verilmədiyindən gileylənən şair özünün Xəyyamın və Hafizin bir sənəktar olaraq böyüklüyünü tərənnüm edən altı beytlik şeirini verir, daha sonra Xəyyam və onun irsi barədə aşağıdakıları deyir: “İştə səltənəti-hürriyyətin hökmdari-ziiqtidarı olan həzrəti-Xəyyamın əşarı, əşari-hərdəmbaharı elmən, fikrən və irfanən yüksəlmiş miləl və əqvamın dillərinə tərcümə edilmiş və ciddən də layiq olduğu məqami-büləndi ehraz eyləmişdir. Xəyyam Şərqdə binam olsa da, Qərbdə banamdır. Xəyyam Şərqi-qafildə üful etsə də, Qərbi-Şərqdə pırıl-pırıl parlayır və yaşayır. Mən nami-Xəyyamı yaşadan cahani-mədəniyyətə pərəstiş eylərəm.

Bu gündən etibarən o şairi-həkimin əzhari-əşarını, əşari-hərdəmbaharını tərcümə edirəm və bu gün pək xəzanzadə bir mənərə göstərən gülşəni-ədəbiyyatımızı xəndədari-rövnəq və tərəvət etmək istəyirəm.

Xəyyam laqeyd və laübalıdır. O cahanbaha şeirləri tərcümə edəcək bir cürəti-küstaxanə göstərdiyimdən dolayı məni əfv edəcək də əminəm” (131, N 608).

M.Hadinin Ö.Xəyyamdan etdiyi tərcümələrə keçməzdən əvvəl bir məsələni qeyd etməyi zəruri hesab edirik.

Məlumdur ki, Ömər Xəyyam filosof, münəccim və riyaziyyatçı alim kimi daha çox məşhurdur və tədqiqatçıların fikrincə, o, rübailərini ruhuna təskinlik üçün yazmışdır.

Ö.Xəyyamın konkret olaraq neçə rübainin müəllifi olması bu gün də mübahisəli məsələlərdəndir. Bəziləri onun rübailərinin sayının daha çox, bəziləri isə 225 civarında olduğunu qeyd edirlər. Professor Nəsim Göyüşovun Ömər Xəyyamın “Rübailər” kitabına yazdığı “Xəyyam: Şərq müdrikliyinin timsalı” müqəddiməsindən aydın olur ki, İran alimləri Qasım Qəni və Məhəmməd Əli Foruqinin təhlillərinə və dəqiqləşdirmələrinə görə Ö.Xəyyamın olduğu çübhə doğurmayan rübailərin sayı 178-dir. 48 rübai Ö.Xəyyamın ruhuna uyğun gəlsə də, onların Ö.Xəyyama aidliyi hələ ki, mübahisəlidir (Ətraflı bax: 185, 21).

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Ö.Xəyyamın rübailərinin toplandığı əlyazma və çap kitablarının əksəriyyəti qüsurlu olmuş,

əvvəllər Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələr də uydurma və təhriflərlə dolu mətnlər əsasında edilmişdir (185, 21). M.Hadi Ö.Xəyyamın rübailərini tərcümə edərkən hansı mənbəyə əsaslandığını göstərmədiyindən, biz onların haradan götürüldüyünü müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəksək də, on rübidən beşinin farsca orijinalını Ö.Xəyyamın dəqiqləşdirilmiş rübailərinin çap olunduğu kitabdan (Bax: 185) əldə edə bildik ki, aşağıda onlardan bəhs edəcəyik.

“İqbal” qəzetinin 608-ci nömrəsində Ö.Xəyyamın iki rübaisinin tərcüməsi verilir. Rübailər aşağıdakılardır:

**Sən içməsən, içənlərə də tən səndədir,
Mümkün olursa, mən oluram sonra tövbəkar.
Ey içməməklə fəxr qılan şəxsi-huşyar,
Quldur şərab o işlərə nisbət ki, səndədir(131, N 608).**

**Alüftəyə demişdi ki bir şeyx: - Məstən,
Hər vaxt başqa bir torun olursan əsiri sən!
Alüftə söylədi: - Nə desən mən o! Ya ki sən?
Qəlbən də zahirin kimi təqvapərəstmisən? (131, N 608)**

Birinci rübainin orijinalı belədir:

**Gər mey nəxori tənə məzən məstan ra,
Bonyad məkon to hiylət o dəstan ra.
To qorre bedan məşo ke mey mi nəxori,
Səd loqme xori ke mey qolam əst an ra (185, 30).**

Tərcüməsi:

**Əgər mey içmirsənsə, məstlərə tənə vurma,
Söylədiklərinlə hiylənin və məkrin əsasını qoyma.
Sən çox da mey içməməyinlə qürrələnmə,
Yüz loxma ki, yeyrsən, mey onun yanında qulam – qul kimidir.**

Xatırlımaq istəyirik ki, Ö.Xəyyamın bu rübaisi böyük əruzşünas alim Əkrəm Cəfər tərəfindən də tərcümə olunmuşdur. Həmin tərcüməni də burada veririk:

**İçmirsən əgər məstləri töhmətləmə sən,
Yüz qəlbi qəmə, dərdə salır hər fitnən.
Sən içməməyinlə fəxr edirsən, lakin
Yüz iş törədirsən daha pis içməkdən (185, 31).**

Orijinala tutuşdurduqda belə bəlli olur ki, hər iki tərcümə bir növ sərbəst tərcümə təsiri bağışlayır. Bəzi misraların tərcüməsi M.Hadidə, bəziləri isə Ə.Cəfərdə uğurlu alınmışdır.

Orijinalını əldə edə bilmədiyimiz ikinci rübainin altında belə bir qeyd verilmişdir: “Bakı, 23 mart, 1914”. Çox mənalı və ibrətamiz bu dördlükdə din xadimi ilə “alüftə” – fikri dağınıq, məst bir adam qarşılaşdırılır. Məst adamın “sən nə desən mən oyam, yəni göründüyüm kimi yəm, sənin isə daxilin ilə xaricin təzad təşkil edir. Zahirdə abid, təqvapərəst kimi görünəsən də, daxilin fitnə-fəsad yuvasıdır”, - sözləri dindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edənlərə tutarlı bir cavabdır.

“Mərifət əhli olan kimsəyə canım qurban” və “Keçmiş gününü heç düşünüb yad etmə” misraları ilə başlayan 3-cü və 4-cü rübailər qəzetin 703-cü nömrəsində “Pəyami-Xəyyam. Ləyamut şairin ölməz sözləri (tənqidiyyəuna ithaf)” başlığı altında çap olunmuşdur.

Orijinalını əldə edə bilmədiyimiz birinci rübaidə cahilin söhbətini dünyanın ən böyük əzabı hesab edən şair bildirir ki, imkan olsa mərifət əhlinə canımı qurban edər, başımı yolunda verərəm. M.Hadi rübaini sadə və oxunaqlı dillə belə tərcümə edir:

**Mərifət əhli olan kimsəyə canım qurban,
Qoyaram payınə baş, gər ola bilsə imkan.
İstəyirsən biləsən ciddən əzab aləmini,
Cahilin söhbətidir işte cahanda nirani (131, N 703).**

İkinci rübainin orijinal mətni belədir:

**Əz dey ke qozəşt hiç əz u yad məkon,
Fərda ke nəyaməde əst fəryad məkon.
Bər mande vo qozəşte bonyad məkon,
Hali xoş baş o omr bərbad məkon (185, 306).**

Tərcüməsi:

**Dünən ki, keçdi, onu heç yad eləmə,
Sabah ki, gəlməmiş, fəryad eləmə.
Keçmiş və gələcəyi, özül, təməl hesab etmə,
İndini xoş yaşa, ömrü bərbad eləmə.**

M.Hadinin tərcüməsi:

**Keşmiş gününü heç düşünüb yad etmə,
Əndişeyi-fərda ilə fəryad etmə.
Nə maziyi xatırla, nə istiqbalı,
Halında xoş ol, ömrünü bərbad etmə (131, N 703).**

Ö.Xəyyamın bu rübaisi M.Müşfiq, Ə.Cəfər və Mir Mehdi tərəfindən də dilimizə çevrilmişdir ki, onların da mətnini burada veririk:

M.Müşfiqin tərcüməsi:

**Gəl keçən günləri heç yad eyləmə,
Yarın ki, gəlməmiş, fəryad eyləmə.
Gəlmişin, keçmişin üstündə durma,
Halı gör, ömrünü bərbad eyləmə (185, 307).**

Ə.Cəfərin tərcüməsi:

**Bir gün ki keçib gedib, onu salma yada,
Bir gün ki sabah gəlməlidir, yoxdur o da.**

**Nə keçmişə, nə gəlmişə bağlama bel,
Hal ilə xoş ol sən, ömrünü vermə bada (185, 307).**

Mir Mehdinin tərcüməsi:

**Ey dost, gəl özünü qüssəyə salma,
Bu köhnə dünyanın qəminə dalma.
Olmayan gəlməmiş, olan keçmişdir,
Olub-olmayanın hayına qalma (185, 307).**

Diqqət etsək, orijinala ən yaxın və uğurlu poetik tərcümə M.Hadi və M.Müşfiqin tərcümələridir. Əkrəm Cəfərin tərcüməsi şeiriyyət, Mir Mehdinin tərcüməsi məzmunca zəifdir, daha doğrusu orijinala uyğun deyil.

“İqbal”ın 706-cı nömrəsində çıxan iki rübai “Pəyami-Xəyam” başlığı altında çap olunmuşdur. Din xadiminə xitabən deyilən bu rübaidə müəllif bildirir ki, sən bizi sərməst hesab etsən də, biz səndən ayıyıq. Biz şərab, sən isə insan qanı içirsən. Hansımız haqlıyıq, sən ya biz?

Rübaini M.Hadi belə tərcümə edir:

**Səndən biz, əya müfti ki, çox pərkarız,
Sərməstləriz, səndən, əvət huşyarız,
Biz badeyi-nab içmədə, sən xuni-bəşər,
İnsaf ilə söylə: - Hankımız xunxarız?(131, N 706)**

Rübainin orijinalı belədir:

**Ey sahebe- fetva ze to pərkartərim,
Ba in həme məsti ze to hoşyartərim.
Ma xune-rəzan xorim o to xune-kəsan,
Ensaf bedeh, kodam xunxartərim?(185, 486)**

Tərcüməsi:

**Ey fitva sahibi, səndən daha çox bacarıqlıyıq,
Məstik, amma səndən daha ayıǵıq.
Biz üzümün qanını içirik, sən isə insan qanını,
İnsaf elə, hansımız daha qan içənlik?**

Ö.Xəyyamın bu gözəl və cəsarətli rübaisi Hüseyn Cavid, Əkrəm Cəfər və Mir Mehdi tərəfindən də dilimizə tərcümə olunmuşdur. Ən uğurlu və orijinala az qala üst-üstə düşən tərcümə M.Hadinin tərcüməsidir. Fikrimiz mübahisə doğurmasın deyə, hər üç tərcüməni təqdim edirik:

H.Cavidin tərcüməsi:

**Həzrəti müfti, sizə nisbətlə biz,
Həm ayıǵız, həm deyiliz nəşəsiz.
Biz içirik badə, siz insan qanı,
Hankımız anlat daha çox vəhşiyiz?(185, 487)**

Ə.Cəfərin tərcüməsi:

**Ey müftiyi-şəhr, bizdədir pərgarlıq,
Məstiksə də səndən daha çox huşyarıq.
Sən xalq qanını içmədəsən, biz üzümün,
İnsaf elə, hansımız çox xunxarıq?(185, 487)**

Mir Mehдинin tərcüməsi:

**Ey şəhər müftisi, səndən pərgarıq,
Bunca sərxoşluqla səndən huşyarıq.
Biz şərab içirik, siz xalq qanını,
İnsaf et, hansımız daha qəddarıq (185, 487).**

M.Hadinin tərcümə etdiyi “Müşəf duruyor bir əldə, bir əldə də cam” misrası ilə başlanan rübainin də farsca mətnini qeyd

olunan kitabda tapa bilmədik. Rübainin tərcüməsindən göründüyü kimi, burda təsvir olunan lirik qəhrəman gah özünü bir əlində Quran olan halal insan, gah da bir əlində mey dolu cam olan haram əhli adlandırır. Bu qəhrəmanın daxilində ikilik var. O, nə tam müsəlmandır, nə də başqa yol əhli, yəni kafir. Həmin rübainin tərcüməsi belə təqdim olunur:

**Müşəf duruyor bir əldə, bir əldə də cam,
Gah mərdi-halalız, gah mərdi-haram.
İştə bu göy altında biz o kimsələriz,
Nə başqa yol əhliyə, nə də müsli-m-tam (131, N 706).**

M.Hadi Ö.Xəyyamın daha dörd rübaisini tərcümə edərək “İqbal” qəzetinin 709 və 715-ci nömrələrində dərc etdirir ki, həmin tərcümələr bunlardır:

**Cövründən, ey asiman ki, şadan deyiləm,
Hür-rəm ki, əsir olmağa şayan deyiləm.
Bi-əql ilə nəhləsə şayəd meylim,
Mən də o qədər ağıllı insan deyiləm (131, N 709).**

**Ən yaxşısı könlü mey ilə şad edəlim,
Mazi ilə atiyi də az yad edəlim.
Bu ariyət aləmində bir məhbusu,
Zənciri-xirəddən bir az azad edəlim (131, N 709).**

**Xəllaq kimi əlim irişsəydi əgər,
Bu qübbəni ortadan edərdim zail.
Bir başqa fələk bina edərdim yenidən,
İstəklərinə qolay olardı nail (131, N 715).**

**Olduqca əsirin necə pərvaz edəyim,
Eşqinlə nasıl nəğməyə ağaz edəlim?
Bir ləhzə gözüm yaşları qoymaz gözümü,
Başqa bir üzü görmək üçün baz edəyim (131, N 715).**

1, 2 və 4-cü rübailərin farscası əlimizdə olmasa da, 3-cü rübai Ömər Xəyyamın “Rübailər” kitabında vardır (185, 324). Rübainin farsca mətni belədir:

**Gər bər fələkəm dəst bodi çon yəzdan,
Bər daştəmi mən in fələk ra ze miyan.
Vəz no fələke-digər çenan saxtəmi,
Kazade be kame-del rəsidi asan (185, 324).**

Tərcüməsi:

**Əgər Yaradan kimi əlim göy qübbəsinə yetsəydi,
Mən bu göy qübbəsinə (fələyi) aradan götürərdim.
Yenidən elə bir aləm düzəldərdim ki,
Orda ürək öz kamına, arzusuna asanlıqla çıtsın.**

Bu rübai Əkrəm Cəfər tərəfindən belə tərcümə edilib:

**Qüdrətdə əgər olsa idim bir yradan,
Yox eylər idim bu aləmi mən ardan.
Sonra yaradardım elə bir aləm ki,
Öz arzusuna asan çata hər insan (185, 325).**

Göründüyü kimi, M.Hadinin tərcüməsində rübainin tələbindən doğan qafiyə sistemi pozulsa da, (AABA əvəzinə ABCA) məzmun qorunub saxlanmış, sərbəstliyə o qədər də yol verilməmişdir.

M.Hadinin Ö.Xəyyamdan tərcümə etdiyi rübailəri nəzərdən keçirəndə bir daha şahidi oluruq ki, şair estetik idealına uyğun olaraq Ö.Xəyyamın bəşəri mövzulu rübailərini seçərək dilimizə çevirmiş, idealını elan üçün onlardan bir vasitə kimi istifadə etmişdir.

NƏTİCƏ

Məhəmməd Hadi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixinin bənzərsiz nümayəndələrindən, milli Azərbaycan romantizminin yaradıcılarından və milli mətbuatın qeyri-adi istedad və təfəkkürə malik olan parlaq simalarından biridir. Zəmanəsinin, mühitinin yetişdirməsi olan M.Hadi o qəbil insanlardandır ki, onlar üçün ictimai mənafe, məmləkətin və millətin taleyi məsələsi həmişə önəmli olmuş və onlar şəxsi həyat və arzularını milli mənafeyə qurban verməyi Allah buyuruğu, vətəndaşlıq vəzifəsi, qaçılmaz mənəvi borc hesab etmişlər.

M.Hadinin – bu böyük mütəfəkkirin 1905-1919-cu illər Azərbaycan mətbuatında dərc olunmuş publisistik və poetik əsərlərinin bütöv mənzərəsini özündə əks etdirən bu araşdırma bir daha da sübut edir ki, zəmanəsinin elə bir milli və bəşəri məsələsi olmamışdır ki, sənətkar onlara münasibət bildirməmiş olsun. Hər cür sifariş və şəxsi maraqlardan uzaq olan ədib bütün yazılarında vətənpərvər, insansevər bir qələm sahibi kimi çıxış etmiş, iştirakçısı olduğu mətbəat orqanlarının ən fəal yazarlarından biri kimi daima axtarışda olmuşdur.

M. Hadinin “Həyat”, “Füyuzat”, “Dəbistan”, “Təzə həyat”, “İttifaq”, “Tərəqqi”, “Səda”, “İqbal”, “Bəsirət”, “Sədayi-həqq”, “Sovqat”, “Azərbaycan” və digər mətbəat orqanlarının səhifələrində dərc olunmuş publisistik əsərləri və tərcümələrinin ümumi təhlili göstərir ki, o, bir mütəfəkkir olaraq istedad və bacarığını bütünlüklə millətinin, vətənin tərəqqisi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, quruluşun, mühitin verdiyi imkanlardan qədərincə istifadə edərək duyğu, istək və məramını açıq şəkildə, bir qədər də romantizmin xarakterinə xas olan pafosla bəyan etməkdən çəkinməmişdir.

Ensiklopedik biliyə, iti yaddaşa, parlaq zəkaya malik olan, müraciət etdiyi bütün həyati məsələləri müxtəlif mənbələrdən aldığı nümunələrlə paralel şəkildə şərh edən, daha çox maarifçilik

mövqeyindən çıxış edən ədibin əsərləri yaşadığı illərin aynası təsirini bağışlayır. Xalq həyatının və yaşadığı dövrün elə bir köklü məsələsi yoxdur ki, müəllif ona münasibət bildirməsin.

Əsərlərinin şərhini ondan həm də bir islamşünas alim, Quranın tərcüməçisi kimi danışmağa imkan verir.

Əsərlərində istifadə etdiyi xalq deyimləri, atalar sözləri və məsəllər ona dəlalət edir ki, o, klassik Azərbaycan, ərəb, türk və fars ədəbiyyatına bələd olmaqla yanaşı, həm də xalq ədəbiyyatına dərinləndən aşına olmuşdur.

Mükəmməl şəkildə bildiyi Şərq dilləri vasitəsi ilə Qərb ədəbiyyatı, xüsusilə yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərindən də xəbərdar olub yeri gəldikcə onlardan istifadə etməsi M.Hadinin həm maraqlı, həm də müəllif dairəsinin genişliyindən xəbər verir.

Bir mütəfəkkir olaraq M.Hadinin müraciət etdiyi mövzular nə qədər rəngarəng olsa da, onlar ümumi, mayasında Allah və insan sevgisi olan bir ideya ətrafında birləşirlər ki, bu ideyanın adı Xəliqə və insana məhəbbət, dünyaya səadət və bunların həyata keçməsi üçün şərait yaradacaq **AZADLIQ, BƏRABƏRLİK və HÜRRIYYƏT** arzusudur.

Tədqiqat bir daha sübut edir ki, millətə, vətəninə xidməti bütün vəzifələrdən üstün tutan M.Hadi mətbuatın verdiyi imkanlardan maksimum istifadə edərək qələmi ilə irticaya qarşı döyüşlərin ön cərgəsində olmuş, bacardığı qədər millətə maariflənməsinə, tərəqqisinə və azadlığı uğrunda apardığı mübarizəsinə yardım etmiş, XX əsrin əvvəllərindəki Şərq və Azərbaycan gerçəkliklərinin ümumi cəhətləri, demək olar ki, bütünlüklə onun əsərlərində öz bədii - fəlsəfi əksini tapmışdır.

Şərhini verdiyimiz tərcümələrdən anlaşılır ki, M.Hadi o şeyləri tərcümə edib çap etdirmişdir ki, bu tərcümə və iqtibaslar birbaşa onun estetik ideali ilə bağlı olan nümunələrdir. Həm də bu tərcümələrdəki ideyaların millətə, türk və müsəlman dünyasına, ümumən insanlığa, bəşəriyyətə faydası da şəksizdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1 Abbas Səhhət. Əsərləri, I cild, Azərənəşr, Bakı-1975, 316 səh.
2. Abdulla Şaiq. Xatirələrım, Gənclık, Bakı-1973, 364 səh.
3. Abdulla Şaiq. Əsərləri, V cild, Azərənəşr, Bakı-1978, 502 səh.
4. Ağayev İslam. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri, “Elm”, Bakı-2008, 504 səh.
5. Ağamirov Mıdhəd. Məhəmməd Hədinin fəlsəfəsi, Azərənəşr, Bakı-1987, 272 səh.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı – 1961, 905 səh.
7. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhı (tərtib edənı: A.M.Babayev), “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1993, 292 səh.
8. Bayramlı Ofeliya. “Milli mədəniyyətimizin böyük abidəsi” (“Füyuzat” məcmuəsinə yazılan müqəddimə), Çəşioğlu, Bakı-2006, 516 səh.
9. Bayqara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi, Azərənəşr, Bakı-1992
10. Bayat Ali Haydar. Hüseynzadə Ali Turan və Türkiyede yayınladığı eserleri, İstanbul-1992, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı
11. Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat, “Elm” nəşriyyatı, Bakı – 2003, 276 səh.
12. Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı – 1983, 580 səh.
13. Ə.H. “Bir balaca intiqad”, “Həyat” qəzeti, 10 dekabr 1905-ci il, N 116
14. Ələkbərli Məmmədqazım. M. Ə... zadəyə məktublar – “Ağlar-güləyən haqqında”, Sabir (məqalələr məcmuəsi), Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı-1962, 264 səh.
15. Əlimirzəyev Xəild. Bədii həqiqət uğrunda, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı-1984, 244 səh.
16. Əlioğlu Məsud. Ədəbi fraqmentlər, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı – 1974, 176 səh.
17. Əliyev Kamran. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri, “Elm”, Bakı-1985, 120 səh.
18. Əliyev Kamran. Azərbaycan romantizminin poetikası, “Elm”, Bakı-2002, 271 səh.

- 19.Əliyeva Aybəniz. “Azərbaycan”(1918-1920) qəzetində ədəbiyyat məsələləri,“Gənclik” nəşriyyatı, Bakı-2002, 114 səh.
- 20.“Füyuzat”jurnalı.Bibliografiya,Bakı-2002 (Tərtib edən:i.t.e.n.A. Xəlilov)
- 21.Hacıyev Cəfər Xəndan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı-1955, 438 səh.
- 22.Hafiz Şirazi. Seçilmiş əsərləri, Azərnəşr, Bakı – 1967, 352 səh.
- 23.Həbibbəyli (Həbibov) İsa. Romantik lirikanın imkanları, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı-1984, 167 səh.
- 24.Həbibbəyli İsa. “Molla Nəsrəddin” və füyuzatçılar (“Böyük ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə” kitabında, s. 217-245). “Elm” nəşriyyatı, Bakı-2015, 484 səh.
- 25.Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, Bakı-2007, 640 səh.
- 26.Hüseynov Firidun. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı-1977, 184 səh.
- 27.Hüseynov Rüstəm. Tofiq Fikrət, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı – 1981, 184 səh.
- 28.İbrahimov Mirzə. Böyük demokrat, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı-1957, 196 səh.
- 29.İsrafilov Hüseyn. “Füyuzat” və milli dramaturgiya problemi, “Elm”, Bakı-2007, 158 səh.
- 30.Kazımoğlu (Seyid Hüseyn). Ədəbiyyatımız tarixindən: Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi, “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1923-cü il, N 3-4, s. 23-28
- 31.Qarayev Yaşar. Tənqid: Problemlər, portretlər, Azərnəşr, Bakı – 1976, 212 səh.
- 32.Qarayev Yaşar. “Ön söz” (Məhəmməd Hədinin “Seçilmiş əsərləri”nə yazılmış müqəddimə), “Şərq-Qərb”, Bakı-2005, 464 səh.
- 33.Qəribli İslam. Tanış həkim kimdir? “Elm və həyat” jurnalı, 1985, N 10, s. 10
34. Qəribli İslam. Məhəmməd Hədinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poeması, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-2001, 122 səh.
- 35.Qəribli İslam. Məhəmməd Hadi yaradıcılığının “Həyat” və “Füyuzat” mərhələsi, “Qələm-MMC”, Bakı-2009, 148 səh.
- 36.Qəribli İslam.Məhəmməd Hadi və mətbuat (1905-1920). “Elm və təhsil”, Bakı-2011, 448 səh.

37. İslam Qəribli. Mən bir kitab, hər vərəqim min kitabdır. “Elm və təhsil”, Bakı-2013, 300 səh.
38. M.Hadi. “Bəyani-həqiqət”(məqalə), “Həyat” qəzeti 23 iyul 1905-ci il, N 35
39. M.Hadi. “Vətəşəmu bihəblil-lahi cəmiən..”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 18 avqust 1905-ci il, N 54
40. M.Hadi. “Əl-hürriyyə-tül-şəxsiyyə vəl-vicdaniyyə fil-islam”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 27 noyabr, 8 dekabr 1905-ci il, N 108, 115
41. M.Hadi. “Bəyani-təsəvvür fi xüsusil-lisan”(məqalə), 10, 20 yanvar 1906-cı il, N 10, 17
42. M.Hadi. “Aləmi-mətbuat və cəraidə bir nəzər”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 13 yanvar 1906-cı il, N 12
43. M.Hadi. “Tərəqqiyi-millət nəyə vabəstədir”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 15, 17 yanvar, N 14, 16
44. M. Hadi. “Fəryadi-dili vətənpərəstan”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 22 yanvar 1906-cı il, N 19
45. M.Hadi. “Xəmseyi-Hizamidən tərcümə”, “Həyat” qəzeti, 22 yanvar 1906-cı il, N 19
46. M.Hadi. “Zaman daima təcəddüd edir”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 26 yanvar 1906-cı il, N 21
47. M.Hadi. “Dəyanəti-islamiyyə və maaruf”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 1 fevral 1906-cı il, N 26
48. M.Hadi. “Millətimizdə xəyali-ittifaqpərvəranə”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 5 fevral 1906-cı il, N 29
49. M.Hadi. “Dəyanəti-islamiyyənin nisvana bəxş etdiyi hüquqa bir nəzər”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 2 mart 1906-cı il, N 48
50. M. Hadi. “Hafizdən tərcümə: “Zümzümeyi-aşiqanə””, “Həyat” qəzeti, 16 mart 1906-cı il, N 59
51. M.Hadi. “Və innəkə liələ xəlqin əzim”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 21 mart 1906-cı il, N 63
52. M.Hadi. “Hafizdən tərcümə: “Nəsimi-səbayə iltifat””, “Həyat” qəzeti, 4 aprel 1906-cı il, N 73
53. M.Hadi. “Fəzaili-aliyə və kamalati-insaniyyə”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 6, 20 aprel 1906-cı il, N 74, 85
54. M.Hadi. “Kürdəmirdən”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 9 aprel 1906-cı il, N 77
55. M.Hadi. “Ədib Nizaminin oğluna verdiyi nəsihəti-pədarənə”(tərcümə), “Həyat” qəzeti, 16 aprel 1906-cı il, N 82

- 56.M.Hadi. “Mədəniyyəti-ruhaniyyə”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 18 aprel 1906-cı il, N 83
- 57.M.Hadi. “Verilən ehsan və sədəqəmişdən nə üçün sədəqə hasil olmayır?”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 21 aprel 1906-cı il, N 86
- 58.M.Hadi. “Tələbəlik xatiratından”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 23, 26, 28 aprel 1906-cı il, N 88, 90, 92
- 59.M.Hadi. “Qiraətxana darüi-mərifətdir”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 12 may 1906-cı il, N 102
60. M. Hadi. “Hafizdən tərcümə: “Ümidi-visali-canan””, “Həyat” qəzeti, 24 may 1906-cı il, N 111
- 61.M.Hadi. “Sənayi Qəznəvidən tərcümə: “Vəhdaniyyət və maarif””, “Həyat” qəzeti, 26 may 1906-cı il, N 113
- 62.M. Hadi. “Hacıtərxandan məktub”(məqalə), “Həyat” qəzeti, 30 may 1906-cı il, N 117
- 63.M.Hadi. “Vətənimizin Temisbokl və Aristidlərinə nəsihət” (məqalə), “Həyat” qəzeti, 1 iyun 1906-cı il, N 118
- 64.M.Hadi.“Övladi-vətən baisi-imrani-vətəndir” (məqalə), “Həyat” qəzeti, 12 iyul 1906-cı il, N 152
- 65.M.Hadi.“Məktəbi-darül-ədəb ətfalına tovziyi-mükafat” (məqalə), “Həyat” qəzeti, 14 iyul 1906-cı il, N 154.
- 66.M.Hadi.“Qəməfza və möhnətəməz bir mənzərə” (məqalə), “Həyat” qəzeti, 16 iyul 1906-cı il, N 155
- 67.M.Hadi.“Qəflət və cəhalət aləmi-insaniyyətin ən böyük düşmənləridir” (məqalə), “Həyat” qəzeti, 18 iyul 1906-cı il, N 157
- 68.M.Hadi.“Şövq və həvəs” (məqalə), “Həyat” qəzeti, 20 iyul 1906-cı il, N 159
- 69.M.Hadi. “Elmi-əbdanə həqiqi bir nəzər” (məqalə), “Həyat” qəzeti, 16, 17, 20, 30 avqust, 1, 3 sentyabr 1906-cı il, N 182, 183, 185, 191, 193, 194
- 70.M.Hadi.“Almaniyada darül-mələlün”(məqalə), “Füyuzat” jurnalı, 26 noyabr 1906-cı il, N 3
71. M.Hadi.“Nidaül-vətən li əbnayi” (məqalə), “Füyuzat” jurnalı, 18 dekabr 1906-çı il, N 5
- 72.M.Hadi.“Bakı tarixindən bir nəbzə”(məqalə);“Müctəhid ağa Təbatəbai həzrətlərinin məktubu”(məqalə), 29dekabr 1906-cı il, N 6
- 73.M.Hadi. “Məlumatı-tarixiyyə” (məqalə), “Füyuzat” jurnalı, mart 1907-ci il, N 11

74. M.Hadi.“Çində asari-tərəqqi” (məqalə), “Füyuzat”jurnalı, 24 mart1907-ci il, N 13
- 75.M.Hadi.“Dövri-mədəniyyət” (məqalə), “Füyuzat”jurnalı, 24 mart1907-ci il, N 13
- 76.M.Hadi.“Cavanmərdlik və yaxud fəzaili-aliyə”(şeir- Sədidən tərcümə), 13 aprel 1907-ci il, N 15
- 77.M.Hadi.“Hafizdən tərcümə: “Zümrümeysi-aşıqanə””, “Füyuzat” jurnalı, 23 iyun 1907-cı il, N 20
- 78.M.Hadi. “Nümuneyi-əsarət” (məqalə), “Füyuzat” jurnalı, 23 iyun 1907-cı il, N 20
- 79.M. Hadi. “Sənayi Qəznəvidən tərcümə: “Tövhid””, “Füyuzat” jurnalı, 16 iyul 1907-ci il, N 22
- 80.M.Hadi.“Amerikada üsuli-təlim və tərbiyə” (məqalə), “Füyuzat” jurnalı, 15 avqust 1907-ci il, N 25
- 81.M.Hadi.“Mərəzi-ibrət, yaxud Şamda qəhətlik” (Sədi Şirazidən tərcümə), “Füyuzat” jurnalı, 15 avqust 1907-ci il, N 25
- 82.M.Hadi.“Qafqaza aiad” (məqalə), 8 sentyabr 1907-ci il, N 26
- 83.M. Hadi. “Nizamidən tərcümə: “Nizaminin övladına nəsihəti”, “Füyuzat” jurnalı, 18 sentyabr 1907-ci il, N 27
- 84.M.Hadi.“Səadət nədir” (məqalə), “Füyuzat” jurnalı, 29 sentyabr 1907-ci il, N 28
- 85.M.Hadi.“Hekayeyi-eşq” (şeir, müəllifi bəlli olmayan tərcümə), “Füyuzat” jurnalı, 19 oktyabr 1907-ci il, N 30
- 86.M.Hadi. “Avropa-İslam Mərakeş. Moizeyi-tarixiyyə” (məqalə),“Təzə həyat”qəzeti, 27 dekabr 1907-ci il,N 207; 4,11 yanvar 1908-ci il, N 3, 9
- 87.M.Hadi. “Misirdə “Hizbul-islam” cəmiyyəti”(məqalə),“Təzə həyat” qəzeti, 13 yanvar 1908-ci il, N 15
- 88.M.Hadi.“Misirdə“Hürriyyəti-nisvan”cəmiyyəti” (məqalə),“Təzə həyat” qəzeti,12,13,17 fevral 1908-ci il, N 34,35,38
- 89.M.Hadi. “Mərəzimiz nədir?”(məqalə),“Təzə həyat” qəzeti, 25 mart 1908-ci il, N 67
- 90.M.Hadi. “Tərbiyəyi-ümumiyyə calibi-səadətdir”(məqalə), “Təzə həyat” qəzeti, 4, 6, 9 aprel 1908-ci il, N 74, 76, 79
- 91.M.Hadi. “Budda kimdir?”(məqalə), “Təzə həyat” qəzeti, 30 aprel, 6, 7 may 1908-ci il, N 97, 101, 102
- 92.M.Hadi. “Dinlə gözəlüm”(Hafizdən tərcümə), “Təzə həyat” qəzeti, 7 may 1908-ci il, N 102

- 93.M.Hadi. “Şamaxıdan”(məqalə), “Təzə həyat” qəzeti, 15 iyul 1908-ci il, N 161
- 94.M.Hadi. “Həyatı-səfilə, yaxud bəxtsiz bir ailə”(məqalə), “Təzə həyat” qəzeti, 31 iyul, 3,5,6 avqust 1908-ci il, N 175, 177, 179, 180
- 95.M.Hadi. “Elm insana paxlava yedirir”(məqalə), “Təzə həyat” qəzeti, 10 avqust 1908-ci il, N 183
- 96.M.Hadi. “Dəftəri-həyatımdan bir vərəq, yaxud xatirəti-səbəvət”(məqalə), “Təzə həyat” qəzeti, 1 sentyabr 1908-ci il, N 200
- 97.M.Hadi. “Bir iranlının lisanından”(Qulamhüseyn Hammaldan tərcümə), 7 sentyabr 1908-ci il, N 205
- 98.M.Hadi.“Misir mətbuatı:-OsmanlıQanuni-əsasınə dair “Əl-müəyyəd”dən”(məqalə), “Təzə həyat” qəzeti, 9 sentyabr 1908-ci il, N 207
- 99.M.Hadi. “Osmanlı mətbuatında parlaqlıq”(məqalə),“Təzə həyat” qəzeti, 10,11 sentyabr 1908-ci il, N 208, 209
- 100.M.Hadi. “Nəvahati-vətən”(Hüseyn Həsənzadə İrandən tərcümə), “Təzə həyat” qəzeti, 11 sentyabr 1908-ci il, N 209
- 101.M.Hadi. “Hüluli-Ramazan, yaxud matəmli bir bayram” (məqalə), “Təzə həyat” qəzeti, 16 sentyabr 1908-ci il, N 213
- 102.M.Hadi. “Məmməd Səid Ordubadi cənablarına açıq məktub” (məqalə), 23 sentyabr 1908-ci il, N 219
- 103.M.Hadi. “Maziyi-müzlümə ircayi-nəzər, halımız münəvvər, istiqbalımız parlaqdır” (məqalə), “Təzə həyat” qəzeti, 26, 29 sentyabr 1908-ci il, N 222, 224
- 104.M.Hadi. “Maziyi-müzlümə ircayi-nəzər: halımız münəvvər, istiqbalımız yenə parlaqdır” (məqalə), “İttifaq” qəzeti, 2, 4 dekabr 1908-ci il, N 2, 4
- 105.M.Hadi. “Balkan hadisətinin hinddə əks-sədəsi”(tərcümə), “İttifaq” qəzeti, 14 dekabr 1908-ci il, N 12
- 106.M.Hadi. “Sədəti-zailə”(hekayə), “İttifaq” qəzeti, 24, 26, 28, 31 dekabr 1908-ci il, N 20, 22, 23, 25; 4, 5, 7, 19 yanvar 1909-cu il, N 3, 4, 6, 18
- 107.M.Hadi. “Bir sərgüzəşti-xunin”(tərcümə), “İttifaq” qəzeti, 13, 20 fevral, 2, 3, 28 mart 1909-cu il, N 36, 42, 49, 50, 61
- 108.M.Hadi. “Təraneyi-zəfər”(tərcümə), “İttifaq” qəzeti, 26 fevral 1909-cu il, N 47

- 109.M. Hadi. “Ədalətli bir vəsiyyə” (tərcümə), “İttifaq” qəzeti, 25 mart 1909-cu il, N 66
- 110.M.Hadi. “Xosrovun Şiruyəyə nəsihəti” (tərcümə), “İttifaq qəzeti, 3 may 1909-cu il, N 98
- 111.M. Hadi. “Tövbə-istiğfar” (tərcümə), “İttifaq” qəzeti, 21, 22 may 1909-cu il, N 114, 115
- 112.M.Hadi. “Aydınlıq gecədə” (mənsur şeir), “Tərəqqi” qəzeti, 29 mart 1909-cu il, N67
- 113.M. Hadi. “İzhari-şükran və ixtari-lazım” (məqalə), “Tərəqqi” qəzeti, 23 aprel 1909-cu il, N 86
- 114.M.Hadi. “Pərdə dalında nələr varmış” (məqalə), “Tərəqqi” qəzeti, 9 iyun 1909-cu il, N 126
- 115.M.Hadi. “Əsri-təcəddüd və iki qüvvə” (məqalə), 1, 2, 6, 7, 10, 12, 13, 16, 30 iyul 1909-cu il, N 145, 146, 139, 150, 153, 154, 155, 158, 170
- 116.M.Hadi. “Süni yuvalara dair” (məqalə), 29 iyul 1909-cu il, N 169
- 117.M. Hadi. “Seyhi-imdad” (məqalə), 31 iyul 1909-cu il, N 171
- 118.M.Hadi. “İranda qanuni-əsasi, Şərqdə idareyi- məşrutə” (tərcümə-məqalə), “Tərəqqi” qəzeti, 21,25 avqust 1909-cu il, N 188, 191
- 119.M.Hadi. “Təraneyi-şükran” (tərcümə), “Tərəqqi” qəzeti, 26 avqust 1909-cu il, N 192
120. M. Hadi. “Sərgüzəşti-İran” (tərcümə), “Tərəqqi” qəzeti, 30 avqust 1909-cu il, N 195
121. M. Hadi. “Ədəbiyyat” (tərcümə), “Tərəqqi” qəzeti, 3 sentyabr 1909-cu il, N 199
- 122.M.Hadi. “Şüni-müxtəlifə və zamanın Qarunu” (məqalə), “Tərəqqi” qəzeti, 21, 22 sentyabr 1909-cu il, N 214, 215
- 123.M.Hadi. “İrəliyə doğru” (şeir- ərəbcə bir qəzetdən iqtibas), “Tərəqqi” qəzeti, 1, 6 oktyabr 1909-cu il, N 222, 225
- 124.M.Hadi. “İki lövhəyi-həyat” (hekayə), “Səda” qəzeti, 23, 26, 28 oktyabr 1909-cu il, N 11,13 15
- 125.M.Hadi. “Xurafat içində həqiqət” (məqalə), “Səda” qəzeti, 7, 11, 13 yanvar 1910-cu il, N 6, N 8, N 10
- 126.M.Hadi. “Mətbuat və mədəniyyət” (məqalə); “Qəzetlərimiz, mühərrirlərimiz” (məqalə), “Səda” qəzeti, 12 yanvar 1910-cu il, N 9; 18, 20 yanvar 1910-cu il, N 14, 16

- 127.M. Hadi. “Düşünmüşdüm” (məqalə), “Səda” qəzeti, 21 yanvar 1910-cu il, N 17
- 128.M. Hadi. “Məktəblərimizi, kitablarımızı islah etməliyik” (məqalə), “Səda” qəzeti, 24, 26, 29 yanvar 1910-cu il, N 19, N 21, N 24
- 129.M.Hadi. “Ədəbiyyat müştəqlərinə bir bəşarət” (məqalə), “Səda” qəzeti, 12, 13, 14 iyun 1911-ci il, N 89, N 90, N 91
- 130.M.Hadi. “Türkiyədəki acı müşahidələrim” (məqalə), “İqbal” qəzeti, 26 fevral 1914-cü il, N 588
- 131.M.Hadi. “Açıq məktub” (məqalə), “İqbal” qəzeti, 3 avqust 1914-cü il, N 703; “İlhami-Xəyyam”(tərcümə), 24 mart, 3,7,12,25 avqust, N 608, 703, 706, 709, 515
- 132.M.Hadi. “Seyid Əzim və asarı”(məqalə), “İqbal” qəzeti, 18 avqust 1914-cü il, N 714;
- 133.M.Hadi. “Sərgüzəşti səyahətimdən bir yarpaq”(məqalə), “Bəsirət” qəzeti, 2 may 1915-ci il, N 43
- 134.M.Hadi. “Karpət xatirələrindən: Gözəl Mariya düşündürdü” (məqalə), “Bəsirət” qəzeti, 30 may 1915-ci il, N 47
- 135.M.Hadi. “Göy səltənəti” (şeir), “Yeni iqdəm” qəzeti, 1915-ci il, N 105
- 136.M.Hadi. “İrəvan quberniyasında müsəlman qaçqınları (məqalə-xəbər), “Açıq söz” qəzeti, 13 noyabr 1915-ci il, N 34:
- 137.M.Hadi. “Hürriyyət şənliyi və ülvü mənzərələr”(məqalə), “Sovqat” qəzeti, 27 may 1917-ci il, N 210
- 138.M.Hadi. “İki simayi-siyasinin müharibə haqqındakı mütaliələri münasibətilə”(məqalə), “Azərbaycan” qəzeti, 20 oktyabr 1918-ci il, N 17
- 139.M.Hadi. “Zərbəyi-inqilab”(məqalə), “Azərbaycan” qəzeti, 22 oktyabr 1918-ci il, N 19
- 140.M.Hadi. “Abbas Səhhətin üfuli-əbədisi” (məqalə), “Azərbaycan” qəzeti, 18 noyabr 1918-ci il, N 43
- 141.M.Hadi. “Ümid ilə yaşayın(məqalə), “Azərbaycan” qəzeti, 25 noyabr 1918-ci il, N 49
- 142.M.Hadi. “Firdovsi-ilhamat”, “Kaspi” mətbəəsi, Bakı-1908, 232 səh.
- 143.M.Hadi. Seçilmiş əsərləri, ADU nəşriyyatı, Bakı – 1957, 374 səh.
- 144.M.Hadi. Seçilmiş əsərləri, I cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1978, 470 səh.
- 145.M.Hadi. Seçilmiş əsərləri, “Şərq-Qərb”, Bakı-2005, 464 səh.

- 146.Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, II cild, Azərənəşr, Bakı-1974, 344 səh.
147. Məmməd Cəfər. Şair haqqında söz (M.Hadinin “El fəryadı” kitabına ön söz). Yazışı, Bakı-1980, 152 səh.
148. Məmmədli Qulam. İmzalar, Azərənəşr, Bakı-1977, 120 səh.
149. Məmmədov Xeyrulla. Sultan Məcid Qənizadə, Yazıçı, Bakı-1983, 216 səh.
- 150.Məmmədov Xeyrulla. “Əkinçi”dən “Molla Həsərəddin”ə qədər, Yazıçı, Bakı-1987, 272 səh.
- 151.Məhəmmədşadə Mirzəbala. Azərbaycan Türk mətbuatı, Bakı-2004, 84 səh.
- 152.Mirəhmədov Əziz. Məhəmməd Hadinin tərcümüyü-halına dair mənbələr, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri, III cild, N 5, 1947
- 153.Mirəhmədov Əziz. Müqəddimə (Məhəmməd Hadinin “Seçilmiş əsərləri”nə yazılmış ön söz), Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı-1957, 374 səh.
- 154.Mirəhmədov Əziz. Məhəmməd Hadi, Uşaqgəncnəşr, Bakı-1962, 204 səh.
- 155.Mirəhmədov Əziz. Məhəmməd Hadi, Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1985, 224 səh.
- 156.Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), “Ziya-Nurlan”, Bakı- 2004, 391 səh.
- 157.Mir Cəlal. Məhəmməd Hadi (“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabından), II cild, EAAZF nəşriyyatı, Bakı-1944, s. 332-339
- 158.Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1982, 428 səh.
- 159.Mirzə Ələkbər Sabir.“Tömeş-nahar” (şeir), “Molla Həsərəddin”jurnalı, 14 aprel 1908-ci il, N 15
- 160.Mirzə Ələkbər Sabir. “İstiqbalımız lağlağıdır” (şeir), “Molla Nəsərəddin” jurnalı, 25 avqust 1908-ci il, N 34
- 161.Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, EAAZF nəşriyyatı, Bakı- 1944, 398 səh.
- 162.Nemanşadə Ömər Faiq. Xatirələrim, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı-1985, 126 səh.
- 163.Nemanşadə Ömər Faiq. Əsərləri, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı-1983, 150 səh.

- 164.Nəbiyev Bəkir. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı-1963, 162 səh.
- 165.Nəbiyev Bəkir. Şamaxı torpağının yetirdiyi böyük Azərbaycan şairləri, Bakı, "Ozan"- 2012, 288 səh.
- 166.Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1947, 176 səh.
- 167.Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə, izah, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir), "Elm" nəşriyyatı, Bakı-1981, 248 səh.
- 168.Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun(Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Mübariz Əlizadəninidir), "Elm" nəşriyyatı, Bakı-1981, 292 səh.
- 169.Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı-1983, 304 səh.
- 170.Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantikləri, Yazıçı, Bakı-1985, 220 səh.
- 171.Osmanlı Vəli. Məhəmməd Hadinin romantizmi, "Elm", Bakı-2006, 204 səh.
- 172.Rüstəmli Asif. Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti, "Elm" nəşriyyatı, Bakı-2009, 416 səh.
- 173.Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı-1986, 448 səh.
- 174.Saraclı Əflatun. Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dönəmində, "Elm", Bakı-2007, 424 səh.
- 175.Sədi Şirazi. Gülüstan, Azərnəşr, Bakı-1962, 222 səh.
- 176.Sədi Şirazi. Bustan, Azərnəşr, Bakı-1964, 256 səh.
- 177.Talibzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı-1978, 380 səh.
- 178.Talibzadə Kamal. Seçilmiş əsərləri, II cild, Azərnəşr, Bakı -1994, 432 səh.
- 179.Vahabzadə Bəxtiyar. Sənətkar və zaman, "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı-1976, 300 səh.
- 180.Vahabzadə İsfənduyar. Millətimin imzası, "Təbib" nəşriyyatı, Bakı -1992, 192 səh.
- 181.Vəliyev Şamil. Füyuzat ədəbi məktəbi, "Ejdat" yayınları, Ankara-2000, 320 səh.
- 182.Yusifov Xəlil. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı-1982, 200 səh.

- 183.Zamanov Abbas. “Ülvi-əməllər şairi”, “Kommunist” qəzeti, 7 dekabr
1979-cu il
- 184.Zəka Rəfiq. Məhəmməd Hadi, Bakı -1979, 86 səh.
185. Ömər Xəyyam. Rübailər. Bursa: Dora Basım-Yayın Dağıtım LTD,
ŞTİ, 2014, 494 səh.

MÜNDƏRİCAT

REDAKTORDAN 3

ÖN SÖZ 5

BİRİNCİ FƏSİL

M. HADİNİN ƏDƏBİ-PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİ

- I.1. Mətbuat aləminə gəlişinə qədərki dövrə ümumi bir baxış 9
I.2. “Həyat”ın cəsarətli və mütəfəkkir mühərriri 14
I.3. Ədəbi-ictimai görüşlərini əks etdirən publisistik yazıları və iqtibasları 61

İKİNCİ FƏSİL

ƏDİBİN PUBLİSİSTİK İRSİ 1908-1911-Cİ İLLƏRİN MƏTBUATINDA

- II.1. Publisistikasında Qərb və Şərq məsələləri. Bəşər tarixi və taleyi haqqında düşüncələr 71
II.2. “Halımız münəvvər, istiqbalımız parlaqdır” 106
II.3. Maddi və mənəvi əsarətə qarşı üsyan.
“Qəhr olsun istibdad!” 116
II.4. “Səda”dakı nəsr əsərləri və elmi-nəzəri məqalələri 124

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

ƏDİBİ-PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİNİN SON DÖVRÜ

- III.1. Türkiyədən qayıdan M.Hadinin Azərbaycan dövrü mətbuatı ilə əlaqələri 145
III.2 Cəbhədə yazdığı publisistik əsərləri 148

IV.3. Mühəribədən sonrakı elmi-publisistik fəaliyyəti	156
---	-----

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

M.HADİNİN POETİK TƏRCÜMƏLƏRİ

IV.1. İlk poetik tərcümələri	162
IV.2. Həqiqətə, insanlığa çağırış	172
IV.3.Şairin estetik ideali ilə səsleşən poetik tərcümələr	178
IV.4. Tərcümə və iqtibaslarda hürriyyətin tərənnümü	187
IV.5. “Tərəqqi” və “İqbal” qəzetlərindəki tərcümələri barədə	196

NƏTİCƏ	208
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	210

İslam.garibli@yahoo.com

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbagırzadə

Çapa imzalanmış 07.11.2018
Şərti çap vərəqi 14. Sifariş № 338.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300 .

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Тел: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4

